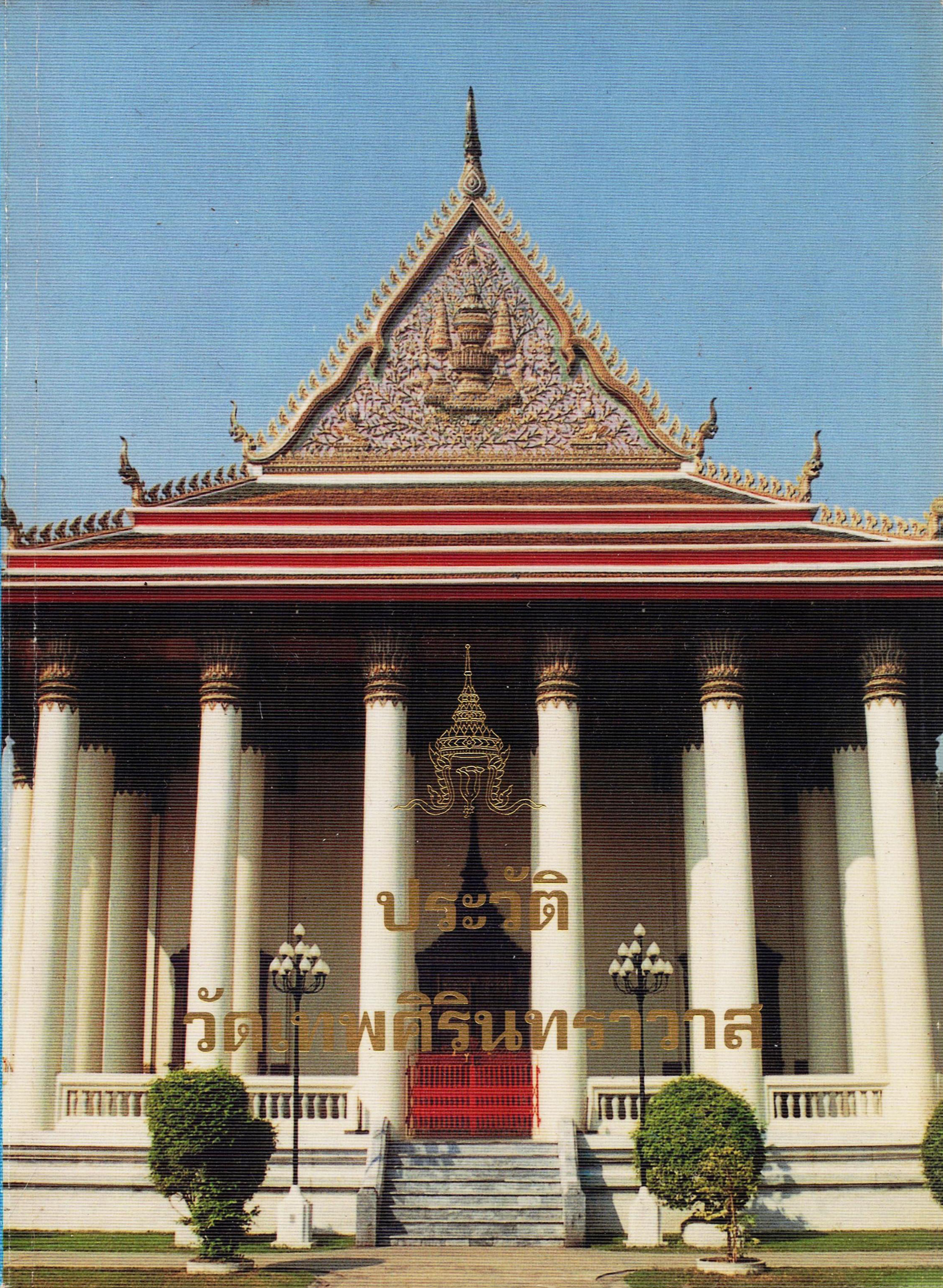
ประวัติวัดเทพศิรินทราวาส

ประวัติ
วัดเทพศิรินทราวาส

ประวัติ
วัดเทพศิรินทราวาส

อนุสรณ์

ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระสาสนโสภณ

(ใย ภทฺทิยเถร)

ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส รองแม่กองบาลีสนามหลวง

เจ้าคณะภาค ๑-๒-๓ และ ๑๒-๑๓ (ธรรมยุต)

ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์

วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๑๖ มกราคม ๒๕๔๒

พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิยเถร)

ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส

รองแม่กองบาลีสนามหลวง

เจ้าคณะภาค ๑-๒-๓ และ ๑๒-๑๓ (ธรรมยุต)

๒๔๔๓-๒๕๔๑

(แบบ ก.)

หมายรับสั่งที่ ๑๙๖๙๗

สำนักพระราชวัง

27 กรกฎาคม 2541

พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิโย) อายุ 98 พรรษา 77 ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส และเจ้าคณะภาค 1-2-3 และ 12-13 (ธรรมยุต) ถึงมรณภาพด้วยโรคชรา ณ โรงพยาบาลหัวเฉียว กรุงเทพมหานคร เมื่อวันอาทิตย์ที่ 26 กรกฎาคม 2541 เวลา 13.05 น.

วันจันทร์ที่ 27 กรกฎาคม 2541 เวลา 17.00 น. ขอรับพระราชทานน้ำหลวงสรงศพ พร้อมด้วยเครื่องเกียรติยศประกอบศพ ณ ศาลากวีนิรมิต วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร

ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานโกศแปดเหลี่ยม ฉัตรเบญจาตั้งประดับเกียรติยศ ปี่ กลองชนะ ประโคมเวลาพระราชทานน้ำหลวงสรงศพ และรับศพอยู่ในพระบรมราชานุเคราะห์โดยตลอด มีพระพิธีธรรม สวดพระอภิธรรมเวลากลางคืน กำหนด 7 คืน.

ประณมรัตน์/พิมพ์/[illegible]/ทาน.

วัน	**หน้าที่** พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิโย) เพื่อทราบ
	เครื่องประกอบเกียรติยศที่พระราชทานมานี้ และเจ้าพนักงานผู้มาปฏิบัติ เจ้าภาพไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายอย่างใดทั้งสิ้น.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่ง โดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ก.)

หมายรับสั่งที่ ๑๙๔๐๘ **สำนักพระราชวัง**

28 กรกฎาคม 2541

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ นายธานินทร์ กรัยวิเชียร องคมนตรี เชิญพวงมาลาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และของสมเด็จ ระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ไปวางที่หน้าโกศศพ พระสาสนโสภณ (ใย ฌุฏฺทิโย) ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส และเจ้าคณะภาค 1-2-3 และ 12-13 (ธรรมยุต) ณ ศาลากวีนิรมิต วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร

<u>วันอังคารที่ 28 กรกฎาคม 2541</u> เวลา 19.30 น.

ประณมรัตน์/พิมพ์/[illegible]/ทาน.

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พระสาสนโสภณ (ใย ฌุฏฺทิโย) เพื่อทราบ.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่งโดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ก.)

หมายรับสั่งที่ ๑๘๙๗๖ **สำนักพระราชวัง**

28 กรกฎาคม 2541

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ สยามมกุฎราชกุมาร โปรดเกล้า ฯ ให้ พลตรี อารักษ์ โรจนุตมะ เชิญพวงมาลาของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ สยามมกุฎราชกุมาร พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าพัชรกิติยาภา และของหม่อมเจ้าสิริวัณวรี มหิดล ไปวางที่หน้าโกศศพ พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิโย) ผู้ช่วยเจ้าอาวาส วัดเทพศิรินทราวาส และเจ้าคณะภาค 1-2-3 และ 12-13 (ธรรมยุต) ณ ศาลากวีนิรมิต วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร

วันอังคารที่ 28 กรกฎาคม 2541 เวลา 19.00 น.

ประถมรัตน์/พิมพ์/ทาน.

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิโย) เพื่อทราบ.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่งโดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ค.)

หมายรับสั่งที่ ๑๘๘๓๐

สำนักพระราชวัง

28 กรกฎาคม 2541

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี โปรดเกล้า ฯ ให้ นายศิรวัฒน์ สุจริตกุล เชิญพวงมาลาไปวางที่หน้าโกศศพ พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิโย) ผู้ช่วยเจ้าอาวาส วัดเทพศิรินทราวาส และเจ้าคณะภาค 1-2-3 และ 12-13 (ธรรมยุต) ณ ศาลากวีนิรมิต วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร

วันอังคารที่ 28 กรกฎาคม 2541 เวลา 19.00 น.

ประณมรัตน์/พิมพ์/ทาน.

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิโย) เพื่อทราบ.

ทั้งนี้ ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่งโดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ค.)

หมายรับสั่งที่ ๑๘๖๒๔

สำนักพระราชวัง

27 กรกฎาคม 2541

สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ทรงพระกรุณาโปรดให้ พลอากาศเอก ศุภางค์ แก้วพันธุ์พงศ์ เชิญพวงมาลาไปวางที่หน้าโกศศพ พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิโย) ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส และเจ้าคณะภาค 1-2-3 และ 12-13 (ธรรมยุต) ณ ศาลากวีนิรมิต วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร

วันจันทร์ที่ 27 กรกฎาคม 2541 เวลา 18.20 น.

ประณมรัตน์/พิมพ์/ทาน.

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิโย) เพื่อทราบ.

ทั้งนี้ ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่งโดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ค.)

หมายรับสั่งที่ ๑๙๖๗๑

สำนักพระราชวัง

27 กรกฎาคม 2541

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าโสมสวลี พระวรราชาทินัดดามาตุ โปรดให้ นายวรพล บรรยงกเสนา ณ อยุธยา เชิญพวงมาลาไปวางที่หน้าโกศศพ พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิโย) ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส และเจ้าคณะภาค 1-2-3 และ 12-13 (ธรรมยุต) ณ ศาลากวีนิรมิต วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร

<u>วันจันทร์ที่ 27 กรกฎาคม 2541</u> เวลา 18.00 น.

ประณมรัตน์/พิมพ์/[illegible]/ทาน.

วัน	**หน้าที่** พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พระสาสนโสภณ (ภทฺทิโย) เพื่อทราบ.

ทั้งนี้ ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่งโดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ข.)

หมายรับสั่งที่ ๒๗๐ **สำนักพระราชวัง**

7 มกราคม 2542

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ สยามมกุฎราชกุมาร สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี ไปพระราชทานเพลิงศพ พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิโย) ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส เจ้าคณะภาค 1-2-3 และ 12-13 (ธรรมยุต) ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร

วันเสาร์ที่ 16 มกราคม 2542 เวลา 17.30 น. เสด็จพระราชดำเนินขึ้นสู่พลับพลาอิศริยาภรณ์ ทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ 10 รูปบังสุกุล เสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินขึ้นเมรุพระราชทานเพลิง สมควรแก่เวลา เสด็จพระราชดำเนินกลับ

แต่งกายเครื่องแบบปกติขาว ไว้ทุกข์.

ประณมรัตน์/พิมพ์/.../ทาน.

วัน	หน้าที่
	พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิโย) เพื่อทราบ.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่งโดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ก.)

หมายรับสั่งที่ ๑๘๙๕๖

สำนักพระราชวัง

๑๙ กรกฎาคม 2541

ทรงพระกรุณาโปรดบำเพ็ญพระราชกุศล 7 วันพระราชทานศพ พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิโย) ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส ณ ศาลากวีนิรมิต วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร

<u>วันอาทิตย์ที่ 2 สิงหาคม 2541</u> เวลา 10.00 น. พระสงฆ์ 10 รูปสวดพระพุทธมนต์ จบ มีพระธรรมเทศนากัณฑ์ 1 แล้วพระสงฆ์ทั้งนั้นถวายพรพระ รับพระราชทานฉัน และบังสุกุล

เวลา 19.30 น. พระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรม.

ประณมรัตน์/พิมพ์/ ๔ ๒๙ /ทาน.

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิโย) เพื่อทราบ.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่งโดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ก.)

หมายรับสั่งที่ ๑๖๐๖๗ **สำนักพระราชวัง**

17 สิงหาคม 2541

ทรงพระกรุณาโปรดบำเพ็ญพระราชกุศล 50 วันพระราชทานศพ พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิโย) ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส ณ ศาลากวีนิรมิต วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร

วันอาทิตย์ที่ 13 กันยายน 2541 เวลา 10.00 น. พระสงฆ์ 10 รูปสวดพระพุทธมนต์ จบ มีพระธรรมเทศนากัณฑ์ 1 แล้วพระสงฆ์ทั้งนั้นถวายพรพระ รับพระราชทานฉัน และบังสุกุล

เวลา 19.30 น. พระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรม.

ประณมรัตน์/พิมพ์/ ๔๒๙ /ทาน.

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิโย) เพื่อทราบ.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่งโดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ก.)

หมายรับสั่งที่ ๑๘๕๗๐ **สำนักพระราชวัง**

๖ ตุลาคม 2541

ทรงพระกรุณาโปรดบำเพ็ญพระราชกุศล 100 วันพระราชทานศพ พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิโย) ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส ณ ศาลากวีนิรมิต วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร

วันจันทร์ที่ 2 พฤศจิกายน 2541 เวลา 10.00 น. พระสงฆ์ 10 รูปสวดพระพุทธมนต์ จบ มีพระธรรมเทศนากัณฑ์ 1 แล้วพระสงฆ์ทั้งนั้นถวายพรพระ รับพระราชทานฉัน และบังสุกุล

เวลา 19.30 น. พระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรม.

ประณมรัตน์/ขิมพ์/[illegible]/ทาน.

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิโย) เพื่อทราบ.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่ง โดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ค.)

หมายรับสั่งที่ ๒ ๗๑

สำนักพระราชวัง

๗ มกราคม 2542

ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ในการพระราชทานเพลิงศพ พระสาสนโสภณ (ใย ภูฏทิโย) ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส และเจ้าคณะภาค 1-2-3 และ 12-13 (ธรรมยุต) ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร

รายละเอียดมีแจ้งในต้นหมายรับสั่งที่แนบมาพร้อมนี้.

ประณมรัตน์/พิมพ์/ /ทาน.

วัน	**หน้าที่** พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พระสาสนโสภณ (ใย ภูฏทิโย) เพื่อทราบ เครื่องประกอบเกียรติยศที่พระราชทานมานี้ และเจ้าพนักงานผู้มาปฏิบัติ เจ้าภาพไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายอย่างใดทั้งสิ้น.

ทั้งนี้ ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่งโดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

หมายรับสั่งที่.........　　　　　　　　　　สำนักพระราชวัง

มกราคม 2542

ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ในการพระราชทานเพลิงศพ พระสาสนโสภณ (ใย ภูทฺทิโย) ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส และเจ้าคณะภาค 1-2-3 และ 12-13 (ธรรมยุต) ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร

วันศุกร์ที่ 15 มกราคม 2542 เวลา 16.30 น. บำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานในการออกเมรุ ณ ศาลากวีนิรมิต วัดเทพศิรินทราวาส พระสงฆ์ 10 รูปสวดพระพุทธมนต์ จบ มีพระธรรมเทศนากัณฑ์ 1 พระ 4 รูปสวดธรรมคาถา พระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรม

วันเสาร์ที่ 16 มกราคม 2542 เวลา 10.45 น. พระสงฆ์ 10 รูปที่สวดพระพุทธมนต์แต่วันก่อน ถวายพรพระ แล้วรับพระราชทานฉัน

เวลา 15.00 น. พระสงฆ์ 10 รูปบังสุกุล เชิญโกศศพแห่เวียนเมรุ แล้วเชิญขึ้นตั้งบนจิตกาธาน

เวลา 17.30 น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินขึ้นสู่พลับพลาอิศริยาภรณ์ ทรงทอดผ้าไตร พระสงฆ์ 10 รูปบังสุกุล เสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินขึ้นเมรุพระราชทานเพลิง สมควรแก่เวลาเสด็จพระราชดำเนินกลับ

วันอาทิตย์ที่ 17 มกราคม 2542 เวลา 07.00 น. พระราชทานผ้าไตร และภัตตาหารสามหาบ ในการเก็บอัฐิ

แต่งกายเครื่องแบบปกติขาว ไว้ทุกข์.

ประณมรัตน์ พิมพ์

ทาน.

พระมหากรุณาธิคุณ

นับแต่ พระเดชพระคุณพระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิยเถร) ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส รองแม่กองบาลีสนามหลวงและเจ้าคณะภาค ๑-๒-๓ และ ๑๒-๑๓ (ธรรมยุต) ได้ถึงมรณภาพ เมื่อวันอาทิตย์ ที่ ๒๖ กรกฎาคม ๒๕๔๑

สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ได้ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานน้ำหลวงสรงศพพร้อมด้วยเครื่องเกียรติยศประกอบศพ

ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานโกศแปดเหลี่ยม พร้อมฉัตรเบญจาตั้งประดับ และรับศพอยู่ในพระบรมราชานุเคราะห์ มีพระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรมเวลากลางคืนกำหนด ๗ วัน

ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานบำเพ็ญพระราชกุศล ๗ วัน ๕๐ วัน และ ๑๐๐ วัน

พระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ในการออกพระเมรุพระราชทานเพลิงศพ และทรงพระกรุณาเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

นับว่า เป็นพระมหากรุณาธิคุณล้นพ้นหาที่สุดมิได้แก่พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิยเถร) และวงศ์ตระกูล ตลอดถึงบรรดาคณะศิษยานุศิษย์

หากพระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิยเถร) หยั่งทราบด้วยญาณวิถีทางใดทางหนึ่ง ก็จะพึงมีจิตโสมนัสยินดีเป็นที่ยิ่ง และสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณที่ได้รับพระราชทานเกียรติอันสูงในครั้งนี้

คณะสงฆ์วัดเทพศิรินทราวาส คณะศิษยานุศิษย์และคณะญาติของพระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิยเถร) ขอพระราชทานพระบรมราชวโรกาสถวายพระพร ด้วยความสำนึกรำลึกในพระมหากรุณาธิคุณอันล้นพ้นหาที่สุดมิได้นี้ และขอเทิดทูนพระมหากรุณาธิคุณนี้ไว้เป็นสรรพสิริมงคลชนมสุขสถาพร ตลอดกาลนาน ฯ

ขอถวายพระพร

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ฯ
ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพวงมาลา

สมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ
ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพวงมาลา

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ สยามมกุฎราชกุมาร
ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพวงมาลา

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี
ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานพวงมาลา

สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี
พระราชทานพวงมาลา

สมเด็จพระเจ้าภคินีเธอ เจ้าฟ้าเพชรรัตนราชสุดา สิริโสภาพรรณวดี

พระราชทานพวงมาลา

สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา

กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์

พระราชทานพวงมาลา

พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าโสมสวลี พระวรราชาธินัดดามาตุ
ประทานพวงมาลา

พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าพัชรกิติยาภา

ประทานพวงมาลา

หม่อมเจ้าหญิงสิริวัณวรี มหิดล

ประทานพวงมาลา

ประมวลภาพในการบำเพ็ญกุศล

พระสาสนโสภณ

(ใย ภทฺทิยเถร)

ผู้ช่วยเจ้าอาวาส วัดเทพศิรินทราวาส

รองแม่กองบาลีสนามหลวง

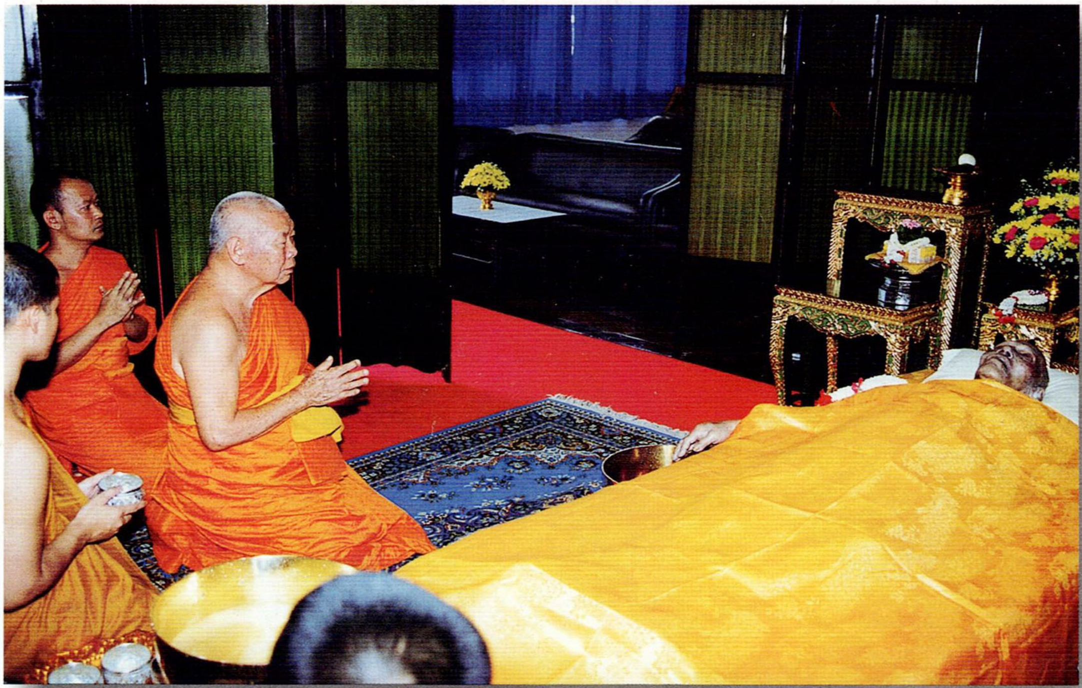
เจ้าคณะภาค ๑-๒-๓ และ ๑๒-๑๓ (ธรรมยุต)

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
เสด็จประทานน้ำหลวงสรงศพ พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิยเถร) ณ ศาลากวีนิรมิต วัดเทพศิรินทราวาส

สมเด็จพระวันรัต เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส
สรงน้ำศพ พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิยเถร)

สมเด็จพระพุฒาจารย์ วัดสระเกศ
สรงน้ำศพ พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิยเถร)

สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ วัดปากน้ำ
สรงน้ำศพ พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิยเถร)

นายธานินทร์ กรัยวิเชียร องคมนตรี อัญเชิญพวงมาลาพระราชทาน
และบำเพ็ญกุศลสวดพระอภิธรรม ในพระบรมราชานุเคราะห์

พระสงฆ์สมณศักดิ์ สวดพระพุทธมนต์และรับพระราชทานฉัน
ในการบำเพ็ญกุศลสัตตมวาร (ครบ ๗ วัน)

สมเด็จพระพุฒาจารย์ วัดสระเกศ
แสดงพระธรรมเทศนา ในการบำเพ็ญกุศล

พระญาณวโรดม
ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส

สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ วัดปากน้ำ
แม่กองบาลีสนามหลวง บำเพ็ญกุศลอุทิศถวาย

คณะอุบาสก อุบาสิกา และผู้เคารพนับถือ ร่วมบำเพ็ญกุศล

คณะครูอาจารย์ โรงเรียนเทพศิรินทร์ และศิษยานุศิษย์

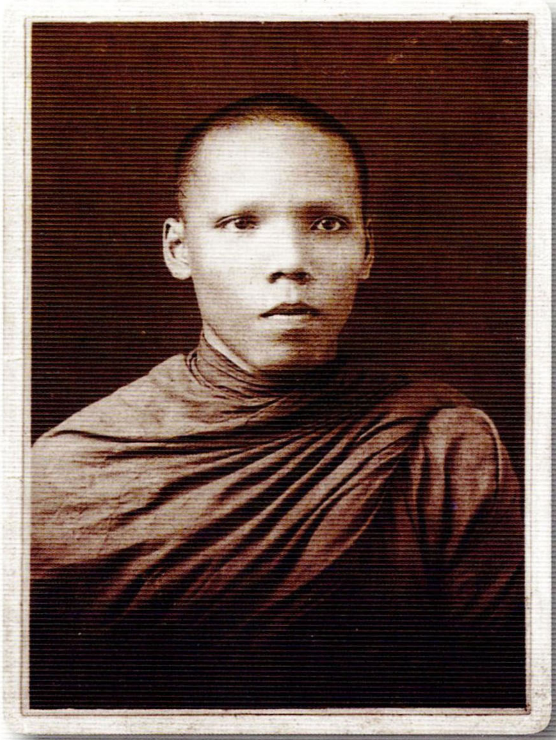
ชีวประวัติ

ของ

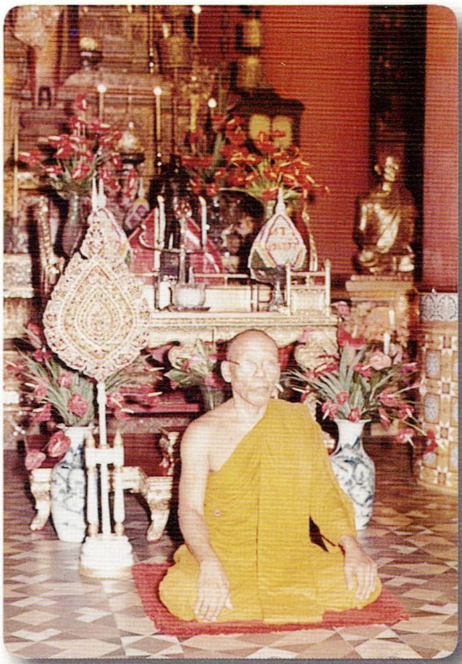
พระเดชพระคุณ

พระสาสนโสภณ

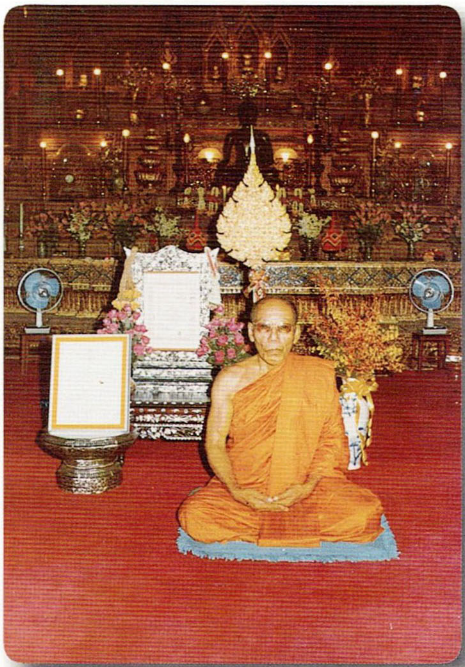
(ใย ภทฺทิยเถร)

พระอุดมศีลคุณ (ใย ภทฺทิยเถร)

พระเทพเมธากร (ใย ภทฺทิยเถร)

พระธรรมโสภณ (ใย ภทฺทิยเถร)

ประวัติ : พระสาสนโสภณ นามเดิม ใย นามสกุล สุขสิงห์ ฉายา ภทฺทิโย อายุ ๙๘ พรรษา ๗๘ บิดา นายอวบ มารดา นางหยาด สุขสิงห์ เกิดเมื่อวันพฤหัสบดี ที่ ๒๗ ธันวาคม ๒๔๔๓ ตรงกับขึ้น ๗ ค่ำ เดือนยี่ ปีชวด ที่บ้านบางสระเก้า อำเภอแหลมสิงห์ จังหวัดจันทบุรี

บรรพชา : อาทิตย์ ที่ ๑๔ กรกฎาคม ๒๔๖๑ เมื่ออายุ ๑๙ ปี มีสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวรเถร) วัดเทพศิรินทราวาส ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมไตรโลกาจารย์ เป็นพระอุปัชฌายะ

อุปสมบท : วันพุธ ที่ ๒๖ พฤษภาคม ๒๔๖๓ เมื่ออายุ ๒๑ ปี ณ พัทธสีมา วัดเทพศิรินทราวาส มีสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวรเถร) วัดเทพศิรินทราวาส ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมไตรโลกาจารย์ เป็นพระอุปัชฌายะ

พระอุดมศีลคุณ (อิน อคฺคิทตฺโต) เป็นพระกรรมวาจาจารย์

พระครูปลัดสัมพิพัฒนศีลาจารย์ (เทียน ปภสฺสโร) เป็นพระอนุสาวนาจารย์

การศึกษา :

- -พ.ศ. ๒๔๖๑ สอบได้นักธรรมชั้นตรี
- -พ.ศ. ๒๔๖๓ สอบได้นักธรรมชั้นโท
- -พ.ศ. ๒๔๖๖ สอบได้เปรียญธรรม ๓ ประโยค
- -พ.ศ. ๒๔๗๑ สอบได้เปรียญธรรม ๔ ประโยค

การปกครอง :

-เลขานุการเจ้าคณะมณฑลปราจีนบุรีและจันทบุรี

-เลขานุการสังฆนายก (พ.ศ. ๒๔๘๙ - พ.ศ. ๒๔๙๔)

-ผู้ช่วยเจ้าอาวาสพระอารามหลวง (พ.ศ. ๒๔๙๓)

-พระวินัยธรชั้นต้น (พ.ศ. ๒๔๙๘ - พ.ศ. ๒๕๐๔)

-เจ้าคณะตำบล (แขวง) วัดเทพศิรินทร์ (พ.ศ. ๒๕๑๘)

-รองเจ้าคณะภาค ๑-๒-๓ และ ๑๒-๑๓ (ธรรมยุต) พ.ศ. ๒๕๒๐

-รักษาการแทนเจ้าคณะภาค ๑-๒-๓ และ ๑๒-๑๓ (ธรรมยุต) พ.ศ. ๒๕๒๑

-เจ้าคณะภาค ๑-๒-๓ และ ๑๒-๑๓ (ธรรมยุต) พ.ศ. ๒๕๒๑ - ๒๕๔๑

-พระอุปัชฌายะ (พ.ศ. ๒๕๒๑)
-เลาขานุการวัดเทพศิรินทราวาส และเลขานุการเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส (สมัยท่านเจ้าพระคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์)
-ประธานกรรมการบริหารวัดเทพศิรินทราวาส
-ประธานกรรมการจัดผลประโยชน์วัดเทพศิรินทราวาส
-กรรมการสนามหลวงแผนกธรรม
-กรรมการตรวจนักธรรมตรีและโท สนามมณฑลปราจีนบุรี-จันทบุรี
-รักษาการแทนเจ้าคณะจังหวัดชลบุรี (ธรรมยุต)
-เลขานุการสนามหลวงแผนกบาลี
-เลขานุการมหาเถรสมาคม
-กรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย
-กรรมการอำนวยการมหามกุฏราชวิทยาลัย
-กรรมการเถรสมาคมธรรมยุต
-กรรมการคณะธรรมยุต
-รองแม่กองบาลีสนามหลวง

การเผยแผ่ : -เทศนาประจำวาระในพระอุโบสถวัดเทพศิรินทราวาส
-เดินทางไปร่วมประชุมฉัฏฐสังคายนา พร้อมกับพระเถระแห่งคณะสงฆ์ไทย ณ กรุงร่างกุ้ง ประเทศพม่า
-เดินทางไปดูการพระศาสนา ณ สหราชอาณาจักรอังกฤษและประเทศต่าง ๆ ในภาคพื้นยุโรป
-เดินทางไปดูการพระศาสนา ณ ประเทศสหรัฐอเมริกาและเป็นประธานทอดกฐินที่วัดพุทธดัลลัส มลรัฐเท็กซัส
-ดูการพระศาสนาที่ประเทศอินเดีย-เนปาล-ลังกา และประเทศใกล้เคียง
-กรรมการในคณะกรรมการอำนวยการงานปฏิบัติธรรม เฉลิมพระเกียรติ ๕ ธันวาคม ฯลฯ

การสาธารณูปการ : นอกจากจะได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าหน้าที่ไฟฟ้า และเจ้าหน้าที่แผนกต่าง ๆ ช่วยเหลืองานภายในวัดเทพศิรินทราวาสแล้ว ยังได้ช่วยปรับปรุงและพัฒนาวัดบางสระเก้า ซึ่งเป็นชาติภูมิอีก นับตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๘๙ เป็นต้นมา

โดยได้หาทุนด้วยการบริจาคส่วนตนแล้ว ยังได้ชักชวนศิษยานุศิษย์และศรัทธาสาธุชนอื่น ๆ ให้ร่วมบริจาคเพื่อจัดสร้างถาวรวัตถุต่าง ๆ อาทิ

-สร้างอุโบสถวัดบางสระเก้า อำเภอแหลมสิงห์ จังหวัดจันทบุรี แทนอุโบสถหลังเก่าที่ชำรุดทรุดโทรม สิ้นค่าก่อสร้าง ๗,๐๐๐,๐๐๐.๐๐ บาท (เจ็ดล้านบาทถ้วน) พ.ศ. ๒๔๙๙

-สร้างกุฏิหยาด สุขสิงห์ ถวายไว้วัดบางสระเก้า (พ.ศ. ๒๕๑๐)

-สร้างกำแพงวัด ๔ ด้าน เป็นเงิน ๖๒๑,๐๐๐.๐๐ บาท (หกแสน-สองหมื่นหนึ่งพันบาทถ้วน) (พ.ศ. ๒๕๒๒)

-ซื้อที่ดินเพิ่มจากที่ดินเดิม ถวายวัดบางสระเก้า ประมาณ ๒ ไร่ เป็นเงิน ๑๖๐,๐๐๐.๐๐ บาท (หนึ่งแสนหกหมื่นบาทถ้วน) และสร้างห้องสมุดธรรมโสภณในที่ดินนี้ เป็นเงิน ๑,๔๗๕,๔๙๙.๐๐ บาท (หนึ่งล้านสี่แสนเจ็ดหมื่นห้าพันสี่ร้อยเก้าสิบเก้าบาทถ้วน) เพื่ออุทิศส่วนบุญส่วนกุศลให้คุณโยมอวบ (บิดา) และคุณโยมหยาด (มารดา) (พ.ศ. ๒๕๒๕)

-สร้างที่พำนักพระธรรมโสภณ ที่วัดบางสระเก้า สิ้นค่าก่อสร้าง ๘๖๙,๗๐๐.๐๐ บาท (แปดแสนหกหมื่นเก้าพันเจ็ดร้อยบาทถ้วน) (พ.ศ. ๒๕๓๑)

-บริจาคซื้ออุปกรณ์แพทย์ตึกสงฆ์ ณ โรงพยาบาลพระปกเกล้าจันทบุรี เป็นเงิน ๖๕,๐๐๐.๐๐ บาท (หกหมื่นห้าพันบาทถ้วน)

-ร่วมบริจาคสร้างถาวรวัตถุต่าง ๆ เช่นอุโบสถ ศาลาการเปรียญ เมรุให้แก่วัดต่าง ๆ ในจังหวัดจันทบุรีอีกหลายแห่ง มีวัดคลองขุด วัดท่าแคลง อำเภอท่าใหม่ และยังบริจาคร่วมสมทบทุนสร้างโรงเรียน โรงพยาบาลในจังหวัดจันทบุรีอีกหลายแห่งเช่นกัน

-บริจาคสร้างตึกผู้ป่วยนอก โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์กรุงเทพมหานคร เป็นเงิน ๓๐๐,๐๐๐.๐๐ บาท (สามแสนบาทถ้วน) (พ.ศ. ๒๔๒๙)

-บริจาคสร้างตึกสามัคคีพยาบาร โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เป็นเงิน ๓๐๐,๐๐๐.๐๐ บาท (สามแสนบาทถ้วน) (พ.ศ. ๒๕๒๙)

-บริจาคเพื่อสร้างรั้วและขยายถนนให้เป็นสมบัติของโรงเรียนสีกัน (วัฒนานันท์อุปถัมภ์) กรุงเทพมหานคร จำนวน ๒๔๘,๐๐๐.๐๐ บาท (สองแสนสี่หมื่นแปดพันบาทถ้วน) (พ.ศ. ๒๕๒๓)

สมณศักดิ์ : พ.ศ. ๒๔๙๐ -พระครูปลัดสัมพิพัฒนศีลาจารย์ ฐานานุกรมใน เจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวรเถร)

พ.ศ. ๒๔๙๓ -พระอุดมศีลคุณ

พ.ศ. ๒๕๐๒ -พระราชโสภณ

พ.ศ. ๒๕๐๙ -พระเทพเมธากร

พ.ศ. ๒๕๒๒ -พระธรรมโสภณ

พ.ศ. ๒๕๓๙ -พระสาสนโสภณ

มรณภาพ : มรณภาพด้วยโรคชรา เมื่อวันอาทิตย์ ที่ ๒๖ กรกฎาคม ๒๕๔๑ เวลา ๑๓.๐๕ น. ณ โรงพยาบาลหัวเฉียว กรุงเทพมหานคร รวมสิริอายุได้ ๙๘ ปี พรรษา ๗๘

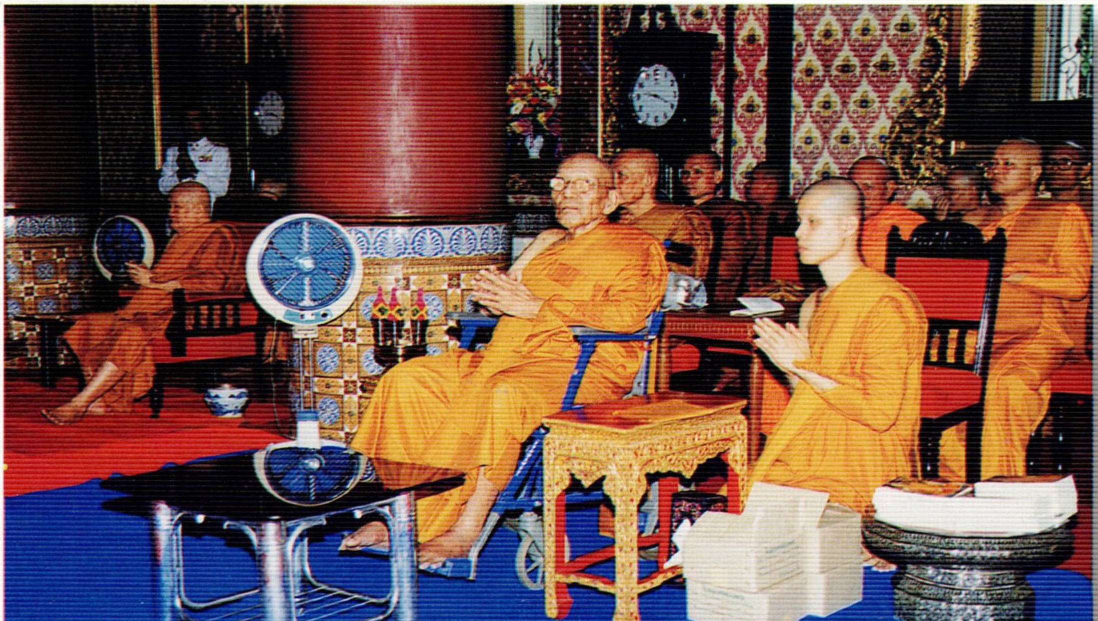

รับพระราชทานอาหารบิณฑบาต

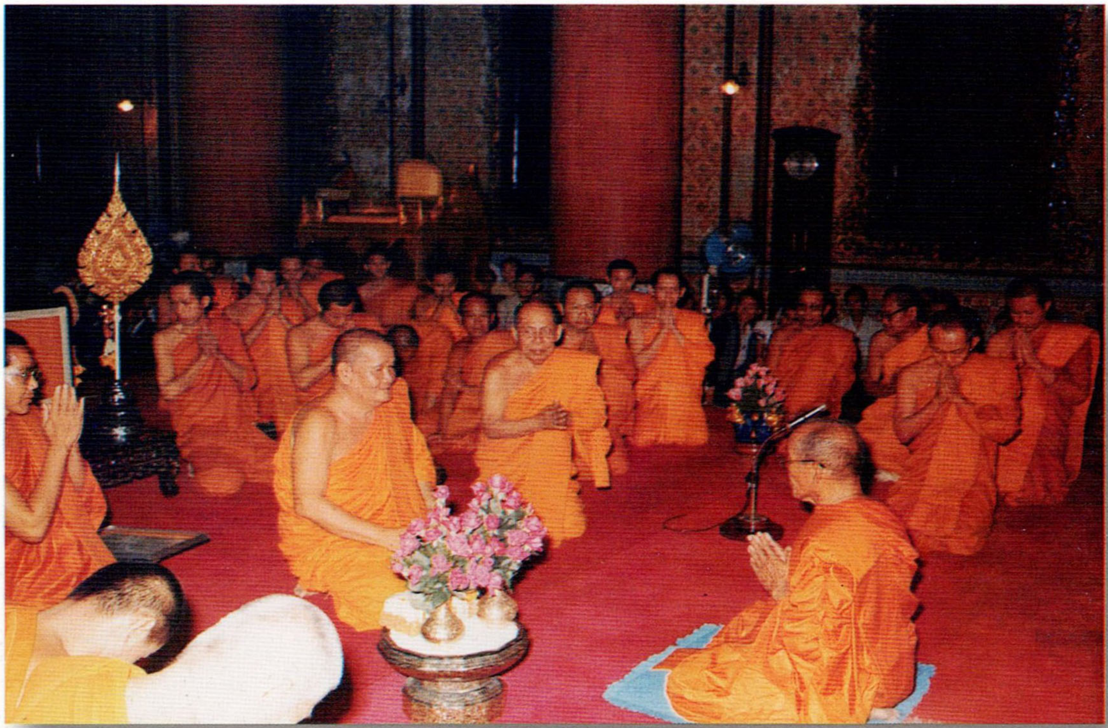

งานฉลองอายุ ๙๖ ปี และสมโภชหิรัญบัฏ พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิยเถร) ๒๗ ธันวาคม ๒๕๓๙

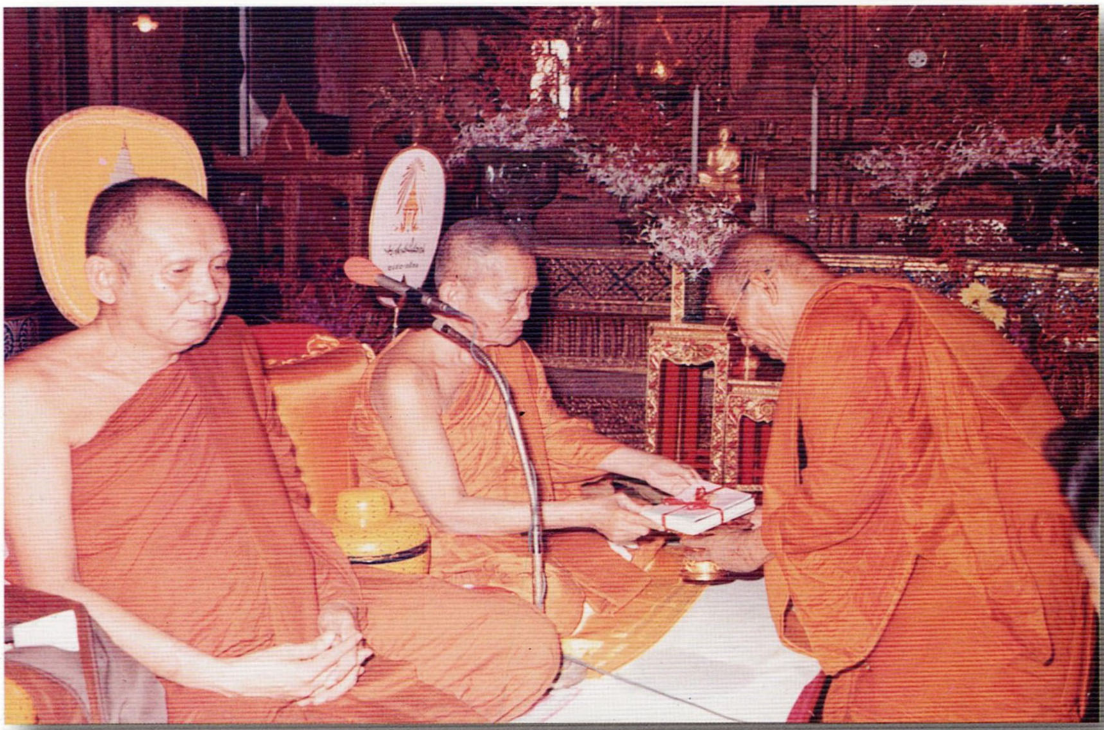

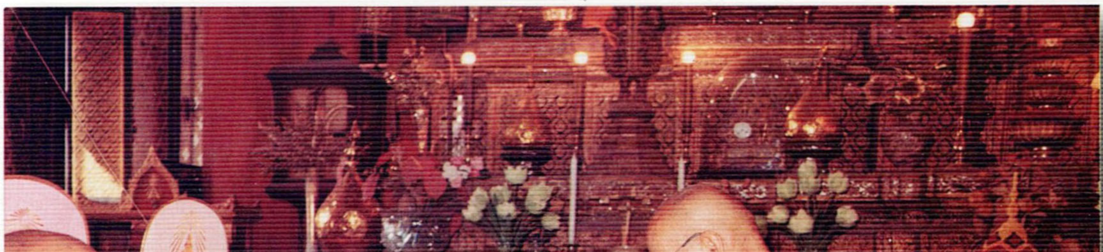
วันรับพระราชทานเลื่อนสมณศักดิ์ ที่พระสาสนโสภณ ๕ ธันวาคม ๒๕๓๙

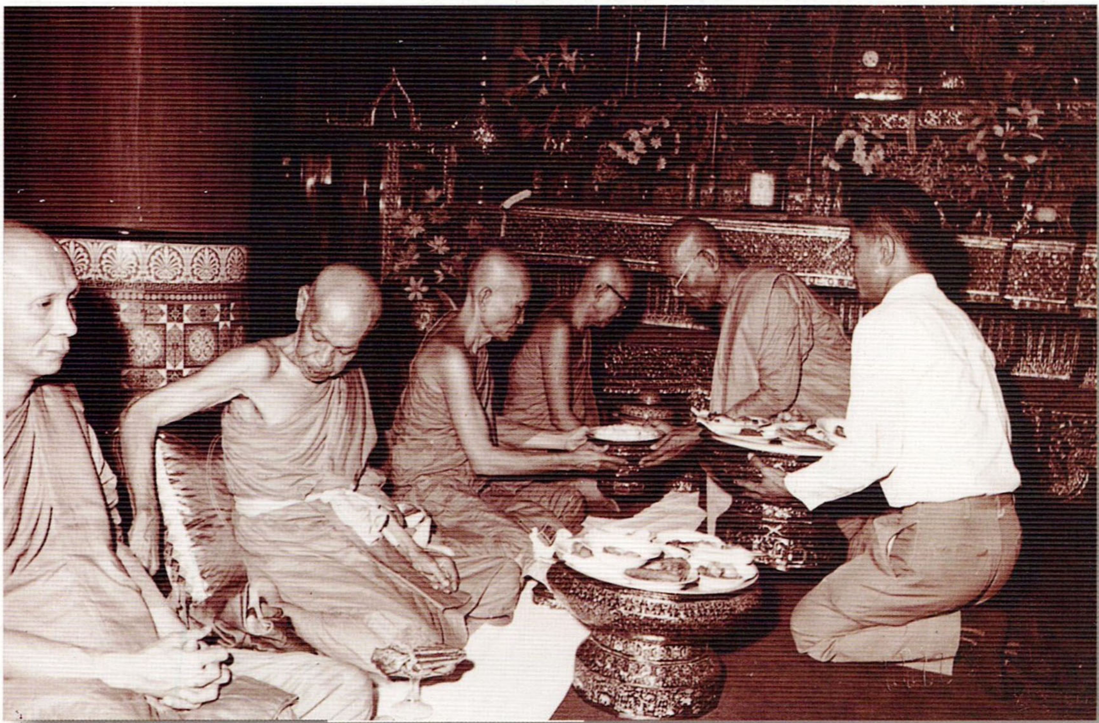
สมเด็จพระวันรัต เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส
นำคณะสงฆ์วัดเทพศิรินทราวาส ถวายเครื่องมุทิตาสักการะแด่ พระธรรมโสภณ (ใย ภทฺทิยเถร)

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (วาสน์ วาสนมหาเถร)
ทรงเป็นประธานเจริญพระพุทธมนต์ งานฉลองสมณศักดิ์ ที่พระธรรมโสภณ (ใย ภทฺทิยเถร)

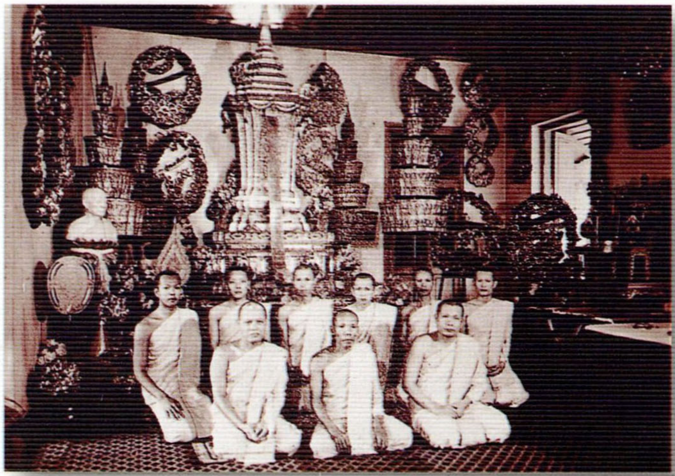
สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
ทรงเป็นประธานเจริญพระพุทธมนต์ งานฉลองอายุ พระธรรมโสภณ (ใย ภทฺทิยเถร)

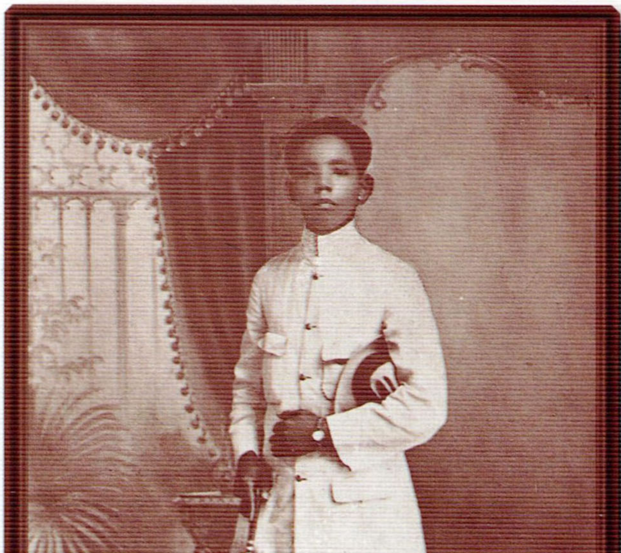
สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (จวน อุฏฺฐายีมหาเถร) สมเด็จพระสังฆราช
ทรงเป็นประธานเจริญพระพุทธมนต์ งานฉลองสมณศักดิ์ ที่พระเทพเมธากร

พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิยเถร) เมื่อครั้งฌาปนกิจศพ โยมมารดา หยาด สุขสิงห์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส

พระเถรานุเถระวัดเทพศิรินทราวาส ถ่ายรูปหน้าโกศศพสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวรมหาเถร)

สมัยเป็นฆราวาส

เมื่อครั้งไปประชุมฉัฏฐสังคายนา ที่ประเทศพม่า

เป็นประธานในพิธีเปิดศาลารวมใจ วัดพุทธดัลลัส มลรัฐเท็กซัส ประเทศสหรัฐอเมริกา พ.ศ. ๒๕๓๐

เยี่ยมครอบครัวชาวไทย ตามเมืองต่าง ๆ ในมลรัฐเท็กซัส

ประวัติวัดเทพศิรินทราวาส

ตำนาน
วัดเทพศิรินทราวาส ราชวรวิหาร

ข้อความเบื้องต้น

วัดเทพศิรินทราวาส ราชวรวิหาร เป็นพระอารามหลวง ตั้งอยู่ในตำบลยศเส อำเภอป้อมปราบศัตรูพ่าย จังหวัดพระนคร ด้านตะวันออกจดคลองผดุงกรุงเกษม ด้านตะวันตกและด้านเหนือจดคูวัด ด้านใต้จดถนนหลวง ตั้งแต่สร้างเป็นวัดมีพระสงฆ์อยู่ประจำตลอดมาจนถึงบัดนี้ (ปีจอ พ.ศ. ๒๔๗๗) นับได้ ๕๗ ปี มีเจ้าอาวาสปกครอง ๕ องค์ คือยุคที่ ๑ พระอริยมุนี (อายุวฑฒโน เอม) ครองวัดได้ ๖ ปี ยุคที่ ๒ พระธรรมไตรโลกาจารย์ (จานจาโร เดช) ครองวัดได้ ๑๑ ปี ยุคที่ ๓ พระวินัยรักขิต (กาฬนาโม นาม) ครองวัดได้ ๓ เดือนเศษ ยุคที่ ๔ หม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตร (ธมมรโต พร้อม ลดาวัลย์) ทรงครองวัดได้ ๔ ปี ยุคที่ ๕ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวโร เจริญ สุขบท) ครองวัดมาแต่ปลายปีจอ พ.ศ. ๒๔๔๑ จนถึงบัดนี้ นับได้ ๓๖ ปีแล้ว และยังคงครองอยู่ คำว่า ยุค นั้น ในที่นี้กำหนดตามระยะกาลที่เจ้าอาวาสหนึ่ง ๆ ครองวัด เพื่อสะดวกแก่การที่จะเรียบเรียงตำนานนี้ต่อไป

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราช ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ โปรดเกล้า ฯ ให้สร้างพระอารามนี้ ในสมัยที่ดำรงพระชันษาเข้าเขตเบญจเพศมงคล เพื่อถวายพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณแด่สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี พระบรมราชชนนี ด้วยพระราชหฤทัยกอปรด้วยพระกตัญญูกตเวทิตาคุณ อันเจริญพรั่งพร้อมในพระบรมราชสันดาน พระราชทานนามว่า วัดเทพศิรินทราวาส ด้วยพระราชประสงค์ให้สอดคล้องกับพระนามาภิไธยของสมเด็จพระบรมราชชนนี ประหนึ่งว่าได้โปรดให้สร้างวัดด้วยพระองค์เอง เป็นวัดของพระสงฆ์คณะธรรมยุตตินิกายตลอดมา

ชั้นของวัดนี้ เดิมทีคงยังไม่แน่นอนนัก ด้วยสังเกตเห็นคำลงท้ายตามที่ปรากฏในสัญญาบัตร ทรงตั้งพระราชาคณะผู้ใหญ่มีเป็น ๒ อย่าง คือ วรวิหาร กับ ราชวรวิหาร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๕ โปรดให้เลื่อนสมณศักดิ์พระอริยมุนี (เดช) เป็นพระเทพกวี ใช้คำว่า วรวิหาร ถึง พ.ศ. ๒๔๔๕ โปรดให้เลื่อนสมณศักดิ์พระอมราภิรักขิต (เจริญ) เป็นพระราชมุนี ใช้ คำว่า ราชวรวิหาร ครั้นมาในรัชกาลที่ ๖ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ โปรดให้เลื่อนสมณศักดิ์พระเทพกวี (เจริญ) เป็น

พระธรรมไตรโลกาจารย์ กลับใช้คำว่า วรวิหาร อีก ถึงปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๕๘ มีประกาศกระทรวงศึกษาธิการ แผนกกรมสังฆการี ว่าด้วยเรื่องจัดระเบียบพระอารามหลวง รวมพระอารามนี้ไว้ในประเภทราชวรวิหาร ชั้นโท เพราะฉะนั้น พระอารามนี้ จึงยุกติเป็นชั้นโท ชนิด ราชวรวิหาร ตั้งแต่ปีนั้นเป็นต้นมา

คำว่า เทพศิรินทร์ นอกจากเป็นชื่อของวัด ต่อมาเมื่อทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งโรงพยาบาลที่ริมถนนกรุงเกษมใกล้กับวัดเทพศิรินทร์ อยู่ในทิศใต้ของวัด (ตรงที่ซึ่งภายหลังตั้งเป็นสถานโอสถศาลาของรัฐบาล) ก็พระราชทานนามว่า เทพศิรินทรพยาบาล ครั้นถึงปีฉลู พ.ศ. ๒๔๕๖ มีโรงเรียนมัธยมตั้งขึ้นในบริเวณหน้าวัด ก็ตั้งชื่อโรงเรียนตามนามของวัดว่า โรงเรียนมัธยมวัดเทพศิรินทร์ แต่อักษรท้ายคำนั้นเขียนต่างกัน เป็น ทร ก็มี เป็น ธร ก็มี อำมาตย์ตรีพระธรรมนิเทศทวยหาญ (อยู่ อุดมศิลป์) เล่าว่า ท่านเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ครั้งดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงธรรมการ ได้พบคำว่า ศิรินธรา เป็นนามของเทพธิดาองค์หนึ่ง จึงลงสันนิษฐานว่า เทพศิรินทร ควรจะเป็น เทพศิรินธร มีผู้อื่นเห็นคล้อยตามท่านก็มาก แต่ฝ่ายในวัดยังคงเขียนเทพศิรินทร เป็นพื้นอยู่ ต่อมาสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทอดพระเนตรเห็นการเขียนคำนั้นไม่ต้องกัน ด้วยต่างฝ่ายต่างเขียน ชวนจะวุ่น ๆ ไม่ลงระเบียบ จึงทรงสอบสวนเค้าเดิมว่าจะมีอย่างไรแน่ จนได้หลักฐานที่ควรฟังเป็นประมาณแล้ว มีลายพระหัตถ์ประทานแก่เสนาบดีกระทรวงธรรมการ ทรงชี้แจงอักษรนิยมสำหรับคำนั้น เพื่อให้ใช้ถูกต้อง จึงเขียนเทพศิรินทร ยุกติเป็นอย่างเดียวกันสืบมา ได้คัดสำเนาลายพระหัตถ์นั้นมาลงไว้ให้ปรากฏในที่นี้ด้วย

ที่ ๓๒/๑๘๒ ตำหนักจันทร์ วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๒๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๗

เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี เสนาบดีกระทรวงธรรมการ

ชื่อวัดเทพศิรินทราวาส มาเขียนกันว่า เทพศิรินธราวาส ที่แปลว่า วัดของท่านผู้ทรงศรีแห่งเทวดา ดูความเสียมาก ไม่หมายความว่าพระอินทร์เลย ฉันเข้าใจว่า พระยาศรีสุนทรโวหาร (ฟัก) ผู้คิดพระนามสมเด็จพระบรมราชชนีในรัชกาลที่ ๔ คงจะหมายความอย่างอื่น คือ เทพ-ศรี-อินทร เข้าสนธิเป็น เทพศิรินทร แปลความว่า พระจอมเกล้าของเทวดา ใช้ในสตรีลิงค์ หมายความว่า พระมเหสีของพระจอมเกล้าแห่งเทวดา ได้สอบดูอักษรจารึกพระโกศพระบรมอัฐิ

และพระโกศพระอัฐิพระชนนีของท่านเขียนว่า กรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ ทุกแห่ง ฉันได้ทูลสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารในแผ่นดินปัจจุบัน ทรงพระอนุมัติและตรัสให้ใช้ตามนี้ ต่อมาได้พบสำเนาประกาศเฉลิมพระนามาภิไธยในสมุดประกาศตั้งกรม ซึ่งได้พิมพ์แจกเมื่อพระเมรุวัดราชาธิวาสคราวนี้ ก็ใช้อักษรเช่นนั้น เจ้าแบบแผนในชั้นหลังไม่รู้เท่า พระยาศรีสุนทรโวหาร (ฟัก) เห็นศัพท์ในอรรถกถาธรรมบทว่า **เทวรชฺชสิริธโร** ก็แก้เป็น เทพศิรินธร ไปเสียเช่นนี้ จะต้องอ่านว่า เทพศิรินธอน วันนี้อ่านร่างทำเนียบเห็นเขียนชื่อว่า วัดเทพศิรินธราวาส จึงบอกมาให้รู้ เพื่อใช้ให้ถูกหลัก

(ลงพระนาม) **กรม-วชิรญาณวโรรส**

พื้นที่เมื่อก่อนสร้างวัดนี้ ตอนใกล้คลองผดุงกรุงเกษมเป็นนา ส่วนทางตะวันตกพ้นถนนพลับพลาชัยออกไปเป็นสวน (เดี๋ยวนี้ยังเรียกตำบลสวนมะลิ) ถัดไปข้างเหนือเป็นตำบลยศเส ข้างทิศใต้ตอนใกล้ผดุงกรุงเกษมมีป้อมตั้งอยู่ป้อมหนึ่ง (สร้างในรัชกาลที่ ๔) ชื่อป้อมผลาญศัตรูราบ ในทิศตะวันตกเฉียงใต้เป็นที่ดอน มีวัดพลับพลาชัยตั้งอยู่ (ซึ่งคนชาวบ้านถิ่นนั้นเรียกกันว่า วัดโคก) เมื่อจะว่าถึงสิทธิใครจะเป็นเจ้าของยังไม่ทราบแน่ ได้ยินว่า ดูเหมือนจะเป็นที่ของสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ ถ้าไม่ใช่ เหตุไฉนจึงโปรดให้สร้างตรงนั้นเล่า เพราะใกล้ชิดกับวัดพลับพลาชัยซึ่งตั้งอยู่ก่อน บางท่านเล่าตามข่าวที่ได้ยินมาอีกทอดหนึ่งว่า เป็นที่ของฝ่ายในบ้าง เป็นที่ของชาวบ้านบ้าง อีกเสียงหนึ่งว่า ที่ในเขตนั้นต้องซื้อบ้าง ขับไล่บ้าง เท่าที่ได้ทราบเพียงนี้ จึงยังไม่แน่นอนลงไปว่า ใครเป็นเจ้าของมาแต่เดิม แต่มีข้อควรสังเกตอย่างหนึ่งตามที่หม่อมเจ้าพร้อมลดาวัลย์ ตรัสเล่าว่า กระแสพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ไม่โปรดที่แคบเหมือนวัดโสมนัสวิหาร ต้องพระราชประสงค์ที่กว้างกว่านั้น และเฉพาะอยู่ริมคลองผดุงกรุงเกษมเป็นแนวเดียวกับวัดนั้นด้วย บริเวณนี้กว้างขวาง ปราศจากถาวรวัตถุและสิ่งที่เป็นหลักสำคัญอันจะกีดต่อการก่อสร้าง เป็นที่ต้องด้วยพระราชนิยม เหมาะกว่าแห่งอื่น

มีพระบรมราชโองการให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนเจริญผลภูลสวัสดิ์ ซึ่งครั้งนั้นยังเสด็จดำรงพระยศเป็นพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่น ฯ เป็นแม่กองสร้างพระอารามนี้ พระศิริสมบัติ (กร) คราวนั้นยังเป็นที่ขุนท่องสื่อคนหนึ่ง และพระวิจิตร์รจนา ซึ่งยังเป็นขุนมีนามอย่างนั้นอีกคนหนึ่งเป็นนายด้าน เห็นจะได้เริ่มการก่อสร้างตั้งแต่ปีชวด พ.ศ. ๒๔๑๙ ก่อนยกวัด ๒ ปี

เขตวัดครั้งแรกเป็นรูปสี่เหลี่ยม มีคูโอบเกือบรอบคล้าย ๆ เกาะ ตอนหน้าเป็นลานไม่มีกำแพงล้อม เหมือนกับวัดมกุฏกษัตริย์และวัดโสมนัสวิหาร คูนั้นขุดชักไปจากคลองผดุงกรุงเกษม

ตั้งแต่ทางเหนือ ปากกว้าง ๒ วา ๒ ศอก ลึก ๓ ศอกเศษ ที่ต้นคูทำให้ถนนกรุงเกษมขาดจากกัน จึงสร้างสะพานไม้สำหรับข้าม[๑] แต่ปลายคูหาได้ขุดยื่นไปจดคลองผดุงไม่ คงเว้นไว้เท่าระยะส่วนกว้างของถนนกรุงเกษม เพื่อจะทำสะพานข้ามเหมือนตอนเหนือ แต่ยังไม่ได้ทำ ภายหลังกระทรวงโยธาธิการถมคูด้านใต้ทำถนนหลวง ดังปรากฏอยู่ในบัดนี้ ดินในลำคูที่ขุดนี้เอาถมพื้นวัด แต่ก็เลือกถมพื้นที่จะสร้างวัตถุสถานก่อน เพราะไม่พอจะถมให้ทั่วกัน เขตวัดชั้นในก่อกำแพงล้อมรอบ กำแพงนั้นหนา ๖๐ เซ็นต์ สูงจากพื้นดิน ๒.๖๐ เมตร ตอนล่างทึบ ตอนบนทำช่องรูปไข่และทับหลังเป็นหน้ากระดาน กำแพงแนวหน้ามี ๓ ประตู คือประตูซ้ายสำหรับเข้าออกคณะเหนือมีรูปและขนาดกว้างสูงเท่ากับประตูขวา ประตูกลางเป็นรูปจตุรมุขย่อมุม เป็นซุ้มยอดทรงมงกุฎประดับกระเบื้องสลับสีอย่างงดงาม กรอบประตูกว้าง ๒.๑๘ เมตร จากพื้นสูงถึงเช็ดหน้า ๓.๕๐ เมตร จากทับหลังถึงคอซุ้ม ๔.๕๑ เมตร จากคอซุ้มถึงขาดยอด ๑๐.๒๖ เมตร ประตูนี้เรียกว่าประตูซุ้ม ส่วนประตูขวามีกรอบกว้าง ๑.๗๕ เมตร สูงถึงเช็ดหน้า ๓.๑๑ เมตร จากทับหลังประตูขึ้นไป เป็นรูปหน้าจั่วลาด ๆ (ทรงเดียวกับหน้าจั่วกุฎีศาลาการเปรียญ) ทั้ง ๒ ข้างประตูซุ้มสร้างศาลาโถงติดกำแพงข้างละหลัง ฐานกว้าง ๗.๘๒ เมตร ยาว ๑๗.๓๖ เมตร พื้นปูกระเบื้องหน้าวัว เสาก่ออิฐถือปูน สูงจากพื้นถึงปลายเสาชาย ๓.๔๐ เมตร หลังคามุงกระเบื้องไทย วัดจากพื้นถึงขาดยอดสูง ๖ เมตร ระหว่างศาลากับประตูขวาและประตูซ้าย สร้างหอระฆังติดกับกำแพงอีก ๒ หอ ตรงหัวประจบกำแพงคั่นคณะ ก่อฐานหอสูงเท่ากำแพง ส่วนหอนั้นสูงพ้นกำแพงขึ้นไปถึงขาดยอด ๑๒.๓๐ เมตร ยอดเป็นมงกุฎทรงเดียวกับประตูซุ้ม และประดับกระเบื้องก็เช่นเดียวกัน ผิดกันที่ไม่ขยายเป็นจตุรมุขเท่านั้น กำแพงแนวเหนือมี ๒ ประตู แนวหลังมี ๔ ประตู คือสำหรับเข้าออกคณะเหนือประตู ๑ คณะใต้ประตู ๑ ตอนกลางสำหรับเข้าออกบริเวณพระอุโบสถ ๒ ประตู ในระหว่าง ๒ ประตูตอนกลางนี้ สร้างศาลาขึ้นหลังหนึ่ง (ตรงที่สร้างกุฎีใหญ่คณะกลางในบัดนี้) เป็นศาลาโถงติดกำแพง มีขนาดและทรวดทรงเหมือนกับศาลาข้างประตูซุ้ม เว้นแต่พื้นเป็นดิน ศาลานี้ไม่สู้มีประโยชน์แก่วัดนัก เพราะสมัยนั้นยังนับว่าเป็นที่เปลี่ยว ด้วยตั้งอยู่ห่างหมู่กุฎี จึงอาศัยเป็นที่เก็บศพภิกษุสามเณรที่ถึงมรณภาพในวัด ส่วนกำแพงแนวใต้มีประตูเดียว ภายในเขตกำแพงนี้แบ่งเป็น ๓ บริเวณ คือบริเวณเหนือ (ซึ่งบัดนี้เรียกว่าคณะเหนือ) ๑ บริเวณพระอุโบสถ ๑ บริเวณใต้ (ซึ่งบัดนี้เรียกว่าคณะใต้) ๑ ส่วนบริเวณหลังพระอุโบสถ (ซึ่งบัดนี้

---

๑. ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ ทรงเจริญพระชนมายุเสมอด้วยสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ โปรดให้ปฏิสังขรณ์สะพานนั้นให้มั่นคงดังปรากฏอยู่ทุกวันนี้ เพื่อทรงอุทิศถวายพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณแด่สมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ จึงพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานนามสะพานนั้นว่า สุทธาทิพย์.

ซุ้มยอดทรงมงกุฎ

เรียกว่าคณะกลาง) ยังไม่มีในเวลานั้น เพราะความประสงค์ในชั้นแรกสร้าง จะให้มีหมู่เสนาสนะแต่ในบริเวณเหนือกับบริเวณใต้เท่านั้น ส่วนคณะกลางมาเริ่มมีขึ้นในยุคที่ ๒ ทั้งได้ก่อสร้างเพิ่มเติมในยุคที่ ๔ และที่ ๕ เป็นลำดับมาอีก ระหว่างบริเวณเหนือกับบริเวณพระอุโบสถก่อกำแพงคั่นไว้ มีประตูเข้าออก ๑ ประตู แม้ในระหว่างบริเวณใต้กับบริเวณพระอุโบสถ ก็มีกำแพงคั่นอีกเหมือนกัน แต่กำแพงนั้นไม่ยื่นไปจดกำแพงแนวหน้า ไม่เหมือนกำแพงคั่นคณะเหนือ ทำให้เสียความงามไปหน่อย ส่วนประตูก็มี ๑ ประตูเช่นเดียวกัน สำหรับบริเวณพระอุโบสถก่อกำแพงแก้วล้อมอีกชั้นหนึ่ง ตัวกำแพงสูง ๑.๗๐ เมตร ชักแนวเป็นสี่เหลี่ยมจตุรัสทุกแนว ทำช่องขาดสำหรับเป็นทางเข้าออกไว้แนวละ ๒ ช่อง ทำหัวเม็ดเฉพาะ ๒ ช่องในแนวหน้า ส่วนช่องในแนวอื่นหาทำหัวเม็ดไม่ แนวตะวันออกห่างจากกำแพงวัดแนวหน้า ๑๖.๗๒ เมตร แนวตะวันตกห่างจากกำแพงวัดแนวหลังเป็นระยะเหลื่อมกันอยู่ คือทางประตูตะวันตกเฉียงเหนือห่าง ๒๒.๙๐ เมตร ทางประตูตะวันตกเฉียงใต้ห่าง ๑๕.๒๐ เมตร นี่แสดงให้เห็นว่า กำแพงวัดแนวหลังหาได้ยื่นจากเหนือเป็นเส้นตรงไปทางใต้ทีเดียวไม่ แนวเฉเสี้ยวไปทางตะวันออกประมาณ ๘ เมตร แนวเหนือห่างจากกำแพงคั่นคณะเหนือ ๖.๑๐ เมตร แนวใต้ห่างจากกำแพงคั่นคณะใต้ ๖.๑๐ เมตรเท่ากัน ที่กำแพงแก้วนี้ตามมุมทั้ง ๔ และระหว่างกลางอีก ๔ ก่อฐานสี่เหลี่ยมย่อไม้สิบสองสำหรับปลูกต้นไม้บ้าง เป็นบ่อขังน้ำบ้าง เป็นที่วางก้อนศิลาบ้าง รวม ๘ แห่ง เพื่อให้เป็นนิมิตสีมาต่อไป

บริเวณเหนือซึ่งต่อไปนี้จะเรียกว่าคณะเหนือ ส่วนกว้าง ๓๓.๕๐ เมตร ยาว ๑๒๔.๔๕ เมตร แบ่งที่สร้างเป็น ๒ ฟาก ไว้ทางเดินกลาง คือจากประตูตะวันออกตรงไปประตูตะวันตก เว้นให้ว่างพอทำถนนได้ สร้างศาลาและกุฎีติดกับกำแพงคั่นคณะเหนือตอนใกล้บริเวณพระอุโบสถแถวหนึ่ง (ต่อไปจะเรียกว่าแถวใน) ตอนตรงข้ามซึ่งเป็นฟากเหนืออีกแถวหนึ่ง (ต่อไปจะเรียกว่าแถวนอก) ตั้งต้นจากที่ใกล้ประตูตะวันออก สร้างศาลาดินหลังหนึ่ง เป็นต้นแถวของกุฎีแถวใน ศาลานั้นกว้าง ๗.๗๕ เมตร ยาว ๑๒ เมตร ส่วนสูงเท่ากับศาลาข้างประตูซุ้ม ต่อจากศาลาก็สร้างกุฎี ๕ หลัง (นับตามห้องเป็น ๑๑ ห้อง) ระหว่างหลังที่ ๒ กับหลังที่ ๓ นั้น เป็นทางเข้าออกประตูกำแพงคั่นคณะ ซึ่งสำหรับเป็นที่ไปมาติดต่อกับบริเวณพระอุโบสถ ต้นกุฎีแถวนอก สร้างศาลาการเปรียญหลังหนึ่ง กุฎีแถวนอก สร้างเป็น ๒ หมู่ ไม่ทำหันหน้าหาถนนกลางคณะเหมือนแถวใน หมู่ต้นมีกำแพงล้อมโอบการเปรียญไว้ด้วย ทำประตูเข้าออกติดต่อถนนกลางคณะ ๒ ประตู สำหรับเข้าออกทางเหนืออีก ๑ ประตู สร้างกุฎี ๓ หลัง เป็นกุฎีใหญ่ (สำหรับเจ้าอาวาสอยู่) หลังหนึ่ง อีก ๒ หลังนั้น (นับตามห้องเป็น ๔ ห้อง) หันหน้าหากุฎีใหญ่ ส่วนกุฎีใหญ่หันหน้าหาถนนกลางคณะ ทางหน้ากุฎีใหญ่ตอนซ้ายใกล้ประตูสร้างกัปปิยกุฎีไว้หลังหนึ่ง ถัดมาทางขวาซึ่งตรงข้ามกับกัปปิยกุฎีนั้น

ก็สร้างกัปปิยกุฎีไว้อีกหลังหนึ่ง ไม่ยกพื้น แต่พื้นปูกระเบื้องหน้าวัวเหมือนกันทั้งสองหลัง กุฎีหมู่ต้นนี้มี ๕ ห้อง ส่วนหมู่ถัดไปอีก ๔ หลังหันหน้าหากัน เป็นกุฎี ๘ ห้อง ไม่มีกำแพงล้อม ถัดจากหมู่นี้ไปขุดสระน้ำกรุอิฐถือปูนไว้สระหนึ่ง ตรงแนวประตูตะวันตกทางขวามือ ก่อวัจจกุฎีเป็นตึกมุงกระเบื้องไทยแถวหนึ่ง ๖ ห้อง การเปรียญและกุฎีทุกหลังไม่มีกันสาด ฝาในกุฎีใหญ่ทำด้วยไม้ล้วน แต่กุฎีนอกนั้นทำเป็น ๒ อย่าง คือฝาห้องเฉลียงทำด้วยไม้ ส่วนฝาห้องในทำด้วยแผงถือปูน ข้าพเจ้าคิดฉงนใจว่า ทำไมจึงทำไม่เหมือนกัน ได้ความจากนายผลัด กรลักษณ์ บุตรพระศิริสมบัติ (กร) ผู้ซึ่งเป็นนายด้านก่อสร้างครั้งนั้นคนหนึ่งว่า การที่ฝาห้องในทำด้วยแผงนั้นเพราะเร่งจะให้เสร็จทันงานยกวัด ซึ่งกำหนดกระชั้นเข้ามาแล้ว ถ้าจะทำด้วยไม้ เกรงจะไม่ทัน แต่ข้อนี้เมื่อพิเคราะห์ดูคณะใต้ด้วยแล้ว ก็ยิ่งไม่เข้าใจเลยว่า การเร่งรีบนั้นเป็นเหตุที่แน่นอน เพราะคณะใต้นั้นสร้างเมื่อยกวัดแล้ว เป็นงานที่ค่อยทำค่อยเสร็จ ไม่มีข้ออ้างว่าเร่งร้อนอย่างไร เหตุไฉนฝาห้องในจึงไม่มี แม้เพียงแต่ผ้าดาดแทนแผงก็ไม่มี ส่วนฝาห้องเฉลียงทำด้วยไม้ดุจกุฎีในคณะเหนือ แต่ไม่ได้ทาสี กุฎีทุกหลังเป็น ๒ ชั้นเหมือนกันหมด จากชั้นล่าง (คือพื้นดิน) ถึงพื้นกระดานอันเป็นพื้นบนสูง ๒.๓๐ เมตร จากพื้นบนถึงสุดผนังสูง ๓.๗๐ เมตร จากลานดินถึงขาดยอดสูง ๘.๒๐ เมตร ชั้นล่างของกุฎีทั่วไปไม่ได้ยกพื้น ทั้งไม่ได้ปูอิฐหรือกระเบื้องเลย คงเป็นดินล้วน ๆ และไม่ได้ปราบให้เสมอ ชั้นล่างนั้นอาศัยไม่ได้ ระดับต่ำกว่าลานดิน อันเป็นชานกุฎีอยู่โดยรอบ เป็นเหตุให้น้ำซึมเข้าไปเอิบดินภายในชื้นแฉะ บันไดขึ้นลงชั้นบนทุกกุฎีก่อไว้ข้างนอก ปูคั่นบันไดด้วยศิลาจีนขรุขระ รวมกุฎีในคณะเหนือมี ๒๔ ห้อง การเปรียญสร้างไม่เสร็จทันงานยกวัด ถนนยังคงเป็นพื้นดิน แต่พูนให้สูงขึ้นนิดหน่อย

ในบริเวณกำแพงแก้ว กำหนดที่เป็น ๓ ตอน คือตอนริมข้างเหนือจะสร้างพระอุโบสถ ตอนกลางจะสร้างฐานพระศรีมหาโพธิ ตอนริมข้างใต้จะสร้างพระวิหารจตุรมุขยอดปรางค์ ตามเค้านี้ ถ้าสร้างสำเร็จทุกอย่างแล้ว จะงดงามหาน้อยไม่ พระอุโบสถนั้นเริ่มฝังรากพอจะเสร็จ ส่วนฐานพระศรีมหาโพธิก่อแล้วก่อนเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๐ เป็นรูปฐานปัทม์ย่อไม้สิบสอง ห่างจากฐานพระอุโบสถ ๑๓.๔๓ เมตร วัดรอบฐาน ๔๐ เมตร ฐานสูง ๒.๔๐ เมตร และทำพนักรูปฟักโดยรอบสูงขึ้นไปอีก ๙๒ เซ็นต์ ถมดินข้างในสูงเท่ากับฐานแล้วลาดปูนเป็นพื้นบน และก่อขอบกลมล้อมดินให้สูงจากพื้นบนของฐานอีก ๔๐ เซ็นต์ ก่อบันไดขึ้นลงด้านตะวันออกกว้าง ๒ เมตร โปรดเกล้า ฯ ให้เชิญต้นพระศรีมหาโพธิแห่มาปลูก เวลา ๑๔ นาฬิกา วันที่ ๑๙ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๐ กระบวนแห่นั้นปรากฏในหมายรับสั่งว่า มีพระบรมราชโองการให้ขอแรงพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการจัดการเล่นต่าง ๆ ส่วนตำนานพระศรีมหาโพธินั้น มีแจ้งอยู่ใน

ต้นพระศรีมหาโพธิ

พระราชปรารภของพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ซึ่งพิมพ์ไว้ในหนังสือนิบาตชาดกเล่มต้น ได้คัดมาโดยเฉพาะดังนี้

พระศรีมหาโพธิวัดนิเวศธรรมประวัติ เป็นพันธุ์พระศรีมหาโพธิที่พระพุทธคยา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้าเพาะเม็ด ครั้นเมื่อเพาะขึ้นเป็นต้นแล้ว ข้าพเจ้าได้ขอพระราชทานไว้ ๓ ต้น ได้ปลูกไว้ที่วัดเทพศิรินทราวาสต้นหนึ่ง วัดมณีชลขันธ์ต้นหนึ่ง อีกต้นหนึ่งนั้นปลูกไว้ที่วัดนิเวศธรรมประวัติ ต้นหลังที่เหลือจากเลือกแล้ว ๒ ต้นกลับงามดีกว่าต้นอื่น ๆ พระศรีมหาโพธินี้ ได้งอกขึ้นราวกันกับเมื่อลูกหญิงศรีวิลัย[๑] ประสูติ

ตามกระแสพระราชปรารภนี้ ได้ความว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงเพาะเม็ดพระศรีมหาโพธิงอกขึ้นใน พ.ศ. ๒๔๑๑ นับแต่เริ่มงอกขึ้น และต่อมาจนถึงเวลาที่โปรดเกล้า ฯ ให้เชิญไปปลูกที่วัดเทพศิรินทร์นั้น พระศรีมหาโพธิมีอายุ ๑๐ ปี กำลังงาม และต้นที่ปลูกในวัดนี้แต่เดิมงามดีกว่าต้นที่ปลูกในวัดนิเวศธรรมประวัติ ภายหลังเมื่อปลูกแล้ว ต่อมาต้นที่ปลูกในวัดนิเวศธรรมประวัตินั้น กลับเติบโตงามกว่า ข้อนี้เป็นด้วยที่วัดนี้ก่อฐานสูงหุ้มดินไว้ จึงทำให้พระศรีมหาโพธิไม่ค่อยงาม ส่วนที่วัดนิเวศธรรมประวัติไม่ก่อฐาน ปลูกลงที่พื้นดิน และใกล้แม่น้ำ รากเลื้อยทอดไปได้สะดวก จึงเลี้ยงลำต้นขยายตัวเติบโตดีกว่ากัน ถึงปีนี้ (พ.ศ. ๒๔๗๗) นับว่าพระศรีมหาโพธิมีอายุได้ ๖๗ ปี (แก่กว่าอายุวัดเทพศิรินทร์ ๑๐ ปี) วัดจากพื้นบนของฐานจนสุดยอดพระศรีมหาโพธิ ๑๒.๒๑ เมตร ตอนระหว่างฐานพระศรีมหาโพธิกับต้นนิโครธซึ่งเป็นนิมิตสีมาทิศบูรพา ปลูกโรงอุโบสถชั่วคราวขึ้นหลังหนึ่ง ยกพื้น ฝาไม้ หลังคามุงจาก มีช่อฟ้าใบระกาทำด้วยไม้ ทาสีแดง เรียกกันในครั้งนั้นว่า โบสถ์เล็กบ้าง โบสถ์จากบ้าง สำหรับเป็นที่ทำอุโบสถสังฆกรรมไปพลางจนกว่าจะสร้างพระอุโบสถสำเร็จ ถัดจากฐานพระศรีมหาโพธิไปทางใต้ซึ่งจะสร้างพระปรางค์นั้น ยังไม่ได้เริ่มการฝังรากลงเข็ม ถึงในบริเวณใต้ก็ยังไม่ได้สร้างหมู่กุฎีส่วนบริเวณหน้าวัดครั้งนั้นยังไม่ได้ก่อกำแพงล้อม ที่ริมคลองผดุงกรุงเกษมสร้างศาลาท่าฉนวน ๓ หลัง เป็นศาลาโถงตรีมุข ยกพื้น ก่ออิฐถือปูน มีพนักรอบเสาไม้ หลังคามุงกระเบื้องเคลือบสีน้ำเงิน ไว้ระยะตรงกับประตูกำแพงวัดชั้นในทั้ง ๓ หลัง (ในเวลานั้นเสด็จพระราชทานพระกฐินโดยทางชลมารค) และพูนดินเป็นถนนตรงไปประตูนั้น ๆ ไว้ด้วย จึงมีถนนในบริเวณหน้าวัด ๓ สาย ที่ริมถนนสายกลางตอนนอก สร้างศาลาดินไว้ข้างละหลัง สำหรับเป็นที่พักข้าราชการในเวลารับเสด็จที่ริมถนนสายใต้ (ตรงที่สร้างตึกเยาวมาลย์อุทิศซึ่งปรากฏอยู่บัดนี้) สร้างศาลาดินอีกหลังหนึ่ง

๑. พระเจ้าลูกเธอ (ในรัชกาลที่ ๕) พระองค์เจ้าศรีวิลัยลักษณ์ กรมขุนสุพรรณภาควดี ประสูติในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑.

แต่ไม่ได้ใช้ในการอื่น นอกจากเป็นที่เก็บสัมภาระในการก่อสร้าง ระหว่างถนนสายเหนือกับสายกลาง มีฝรั่งมาขอขุดหลุมเผาแก๊สใช้ในการขึ้นบัลลูน เสร็จแล้วคนวัดขุดทำบ่อน้ำเล็กกรุอิฐถือปูน (บัดนี้กลบดินทับเสียแล้ว) ริมถนนสายกลางถัดศาลาดินเข้ามา ปลูกพลับพลายกตรีมุข หลังคามุงจาก ช่อฟ้าใบระกาทำด้วยไม้ทาสีแดงหลังหนึ่ง ข้างหลังมีชานต่อกับพลับพลา ๕ ห้อง มีเฉลียงรอบอีกหลังหนึ่ง พลับพลานี้ปลูกไว้เป็นที่ประทับในคราวเสด็จพระราชดำเนินทรงก่อพระเจดีย์ทราย ซึ่งได้โปรดเกล้า ฯ ให้มีขึ้นเป็นครั้งแรก เมื่อวันที่ ๑๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๑ ในครั้งต่อ ๆ มาเสด็จพระราชดำเนินบ้าง โปรดให้พระบรมวงศานุวงศ์เสด็จแทนพระองค์บ้าง พระอุดมศีลคุณเล่าว่าพระราชพิธีก่อพระเจดีย์ทรายนี้ ภายหลังเมื่อทรงเริ่มสถาปนาวัดเบญจมบพิตร โปรดให้เลื่อนไปทำที่วัดนั้นแทน ส่วนในวัดนี้เป็นอันงดแต่นั้นมา (ในระหว่างที่การเปรียญยังสร้างไม่เสร็จในยุคที่ ๑ ฝ่ายวัดได้อาศัยพลับพลานี้เป็นโรงเรียนชั่วคราว และต่อมารื้อเสียในยุคที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ เพราะโปรดให้มีการพระเมรุ เป็นที่พระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าบัณฑร-วรรณวโรภาศ ในบริเวณหน้าวัดปลายปีนั้น) การก่อพระเจดีย์ทรายนั้น นับว่ามีประโยชน์หลายประการ นอกจากเป็นเครื่องส่งเสริมเพิ่มพูนความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาอันเป็นที่เคารพ และนอกจากได้ทราย กับทั้งทรัพย์ที่บริจาคสมทบในการก่อสร้างนั้นแล้ว ยังมีประโยชน์สำคัญอีกอย่างหนึ่ง คือเป็นการโฆษณาเผยแพร่ให้คนทั้งหลายรู้จักวัดและชักนำให้มาติดต่อคุ้นเคยไว้ เพื่อจะได้หาโอกาสมาช่วยกันทำนุบำรุงตามสมควรต่อไป รายงานการก่อสร้างพระเจดีย์ทรายนี้ ทุก ๆ ครั้งมีประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษา ได้คัดสำเนารายงานการก่อพระเจดีย์ทรายครั้งแรก ซึ่งมีในหนังสือราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๕ หน้า ๔๔ (จ.ศ. ๑๒๔๐) มาไว้เป็นตัวอย่างในที่ด้วยว่า

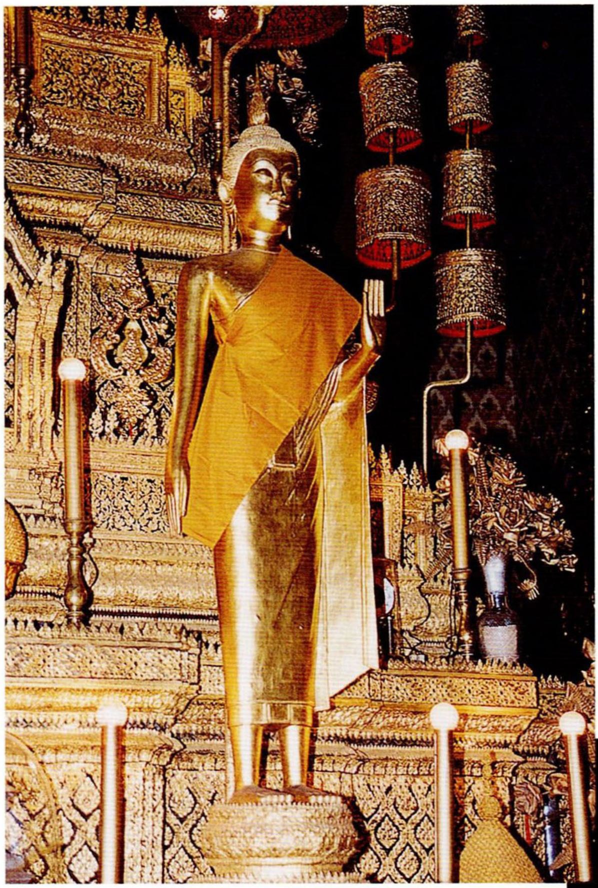
ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีขาล ยังเป็นนพศกศักราช ๑๒๓๙ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นเจริญผลภูลสวัสดิ์ สั่งให้นายด้านปลูกพลับพลา ๕ ห้อง เฉลียงรอบ มีอาสน์สงฆ์ แขวนโคมแก้ว เชิญพระไชยในแผ่นดินปัจจุบัน สถิตบนโต๊ะหมู่จำหลักลายทอง ตั้งเครื่องแก้วเจียระไนต่าง ๆ สนมพลเรือนตั้งเครื่องนมัสการทองคำเครื่องห้า พระวุฒิการบดีนิมนต์พระพรหมมุนีมาเป็นอธิบดีสงฆ์ พระเทพโมลี พระครูฐานา รวม ๒๐ รูป พร้อมกันบนพลับพลาวัดเทพศิรินทราวาส พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายใน ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือนพร้อมกัน ก่อพระเจดีย์ทรายภายในลานวัดเทพศิรินทราวาส เพลาบ่าย ๕ โมงเศษ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นเจริญผลภูลสวัสดิ์ โปรดให้จุดเทียนเครื่องนมัสการ พระพรหมมุนีถวายศีล แล้วสวดสัตตปริตร รุ่งขึ้น ณ วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เพลาเช้า ๓ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินทางประตูพรหมโสภา ประทับเรียกพระ

สุพรรณรัตนพิจิตร สั่งให้จัดโต๊ะกาทองคำจำหลัก พระราชทานพระอมรวิสัยสรเดช แล้วทรงรถพระที่นั่ง พร้อมด้วยตำรวจทหารขี่ม้าแห่นำตามเสด็จ เสด็จทางประตูพิมานไชยศรี เลี้ยวป้อมเผด็จดัสกร เสด็จทางสถลมารค เลี้ยวถนนบำรุงเมือง ตรงไปสะพานเหล็กวัดสระเกศ ประทับวัดเทพศิรินทราวาส เสด็จพระราชดำเนินขึ้นประทับบนพลับพลา ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ พระพรหมมุนีถวายศีล ครั้นทรงศีลแล้ว เสด็จพระราชดำเนิน ทรงประเคน พระสงฆ์รับพระราชทานฉัน เสด็จพระราชดำเนินทรงปิดทองพระปฏิมาฉลองพระองค์กรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์แล้ว ทรงปิดทองพระยืนทรงเครื่องฉลองพระองค์ในสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑลโสภณภควดี เจ้าพนักงานแตรสังข์พิณพาทย์ ก็ประโคมขึ้นพร้อมกัน ครั้นทรงปิดทองเสร็จแล้ว โปรดให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ พระเจ้าราชวงค์เธอ พระเจ้าน้องยาเธอ ไปปิดทองพระพุทธปฏิมาทั้งสองพระองค์ ครั้นพระสงฆ์รับพระราชทานฉันเสร็จแล้ว พระราชทานหมากพลูธูปเทียนสบง พระเจ้าราชวรวงค์เธอ กรมหมื่นเจริญผลภูลสวัสดิ์ น้อมเกล้า ฯ ถวายคำนับ มีความดังนี้ ข้าพระพุทธเจ้าราชบัณฑิตย์ กรมวังมหาดเล็ก ได้รับพระราชทานตรวจพระเจดีย์ทราย พระมหาธาตุ ๑ บริวาร ๕๒ รวม ๕๓ องค์ และพระเจดีย์ทราย พระบรมวงศานุวงศ์กรมฝ่ายหน้าฝ่ายใน ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือน ซึ่งได้มาก่อพระเจดีย์ทรายในวัดเทพศิรินทราวาส ข้าพระพุทธเจ้าได้ตรวจพระเจดีย์ทรายได้ ๗,๐๗๒ องค์ ขอพระราชทานถวายพระราชกุศล ขอเดชะ ฯ ประทับอยู่จนเพลาบ่ายโมงเศษ เสด็จกลับพระบรมมหาราชวัง ในกรมพระเจ้าบรมวงค์เธอ กรมหลวงวรศักดาพิศาล หม่อมลัด กับหม่อมเจ้าชายหญิงในกรมของท่าน พากันไปก่อพระเจดีย์ทราย รวมเงินสองตำลึง ในกรมพระเจ้าราชวรวงค์เธอ กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์ เจ้าจอมมารดาน้อย ๑ หม่อมเจ้าจังหวัด ๑ หม่อมเจ้าเจริญ ๑ หม่อมเจ้าเมฆิน ๑ หม่อมเจ้าชิดเชื้อ ๑ หม่อมเจ้าวิชากร ๑ หม่อมเจ้าหญิงราศรี ๑ หม่อมเจ้าหญิงสำอางองค์ ๑ หม่อมเจ้าหญิงกานดาดวง ๑ หม่อมเจ้าหญิงเยาวเรศ ๑ หม่อมเจ้าหญิงยุภาพิน ๑ หม่อมเจ้าหญิงปฤษฎางค์ ๑ หม่อมเจ้าหญิงไพ ๑ พร้อมกันได้ก่อพระเจดีย์ทราย รวมเงินสามตำลึงบาท ในกรมพระเจ้าราชวรวงค์เธอ กรมขุนภูวนัยนฤเบนทราธิบาล หม่อมเจ้าหญิงสุคนธราศรี ๑ หม่อมราชวงค์สวน ๑ หม่อมไผ่ ๑ ขลิบนางนม ๑ พร้อมกันก่อพระเจดีย์ทราย รวมเงินสองตำลึง ในกรมพระเจ้าราชวรวงค์เธอ กรมขุนบดินทรไพศาลโสภณ หม่อมเจ้าพิศวง ๑ หม่อมเจ้าวงค์วิจิตร ๑ พร้อมกันก่อพระเจดีย์ทราย รวมเงินสองตำลึง ในกรมพระเจ้าราชวรวงค์เธอ กรมหมื่นเจริญผลภูลสวัสดิ์ เจ้าจอมมารดาสัมฤทธิ์ก่อพระเจดีย์ทราย รวมเงินสองตำลึง หม่อมเจ้าสวนก่อพระเจดีย์ทราย เงินกึ่งตำลึง หม่อมเจ้าวัชรินทร์ก่อพระเจดีย์ทราย เงินกึ่งตำลึง หม่อมกรุงก่อพระเจดีย์ทราย เงินกึ่งตำลึง หม่อมเจ้าอ้นก่อพระเจดีย์ทราย

เงินบาทหนึ่ง หม่อมเจ้าบันก่อพระเจดีย์ทราย เงินบาทหนึ่ง หม่อมเจ้าจันทร์ก่อพระเจดีย์ทราย เงินบาทหนึ่ง หม่อมเจ้าสุบรรณก่อพระเจดีย์ทราย เงินบาทหนึ่ง หม่อมเจ้าจำรัสก่อพระเจดีย์ทราย เงินบาทหนึ่ง หม่อมเจ้ารสก่อพระเจดีย์ทราย เงินบาทหนึ่ง เย็นภริยาพระยารัตนโกษาก่อพระเจดีย์ทราย รวมเงินสามตำลึงบาท จุ้ยภริยาพระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองก่อพระเจดีย์ทราย รวมเงินสองตำลึง หลวงโยธาภิบาล กัปตันสต๊าปก่อพระเจดีย์ทราย เงินสองสลึง นายยิ้ม เล็บเตอร์แนนกรมทหารม้าหน้าก่อพระเจดีย์ทราย เงินสองสลึง มีจิตศรัทธาพร้อมกันไปก่อพระเจดีย์ทรายที่วัดเทพศิรินทราวาส

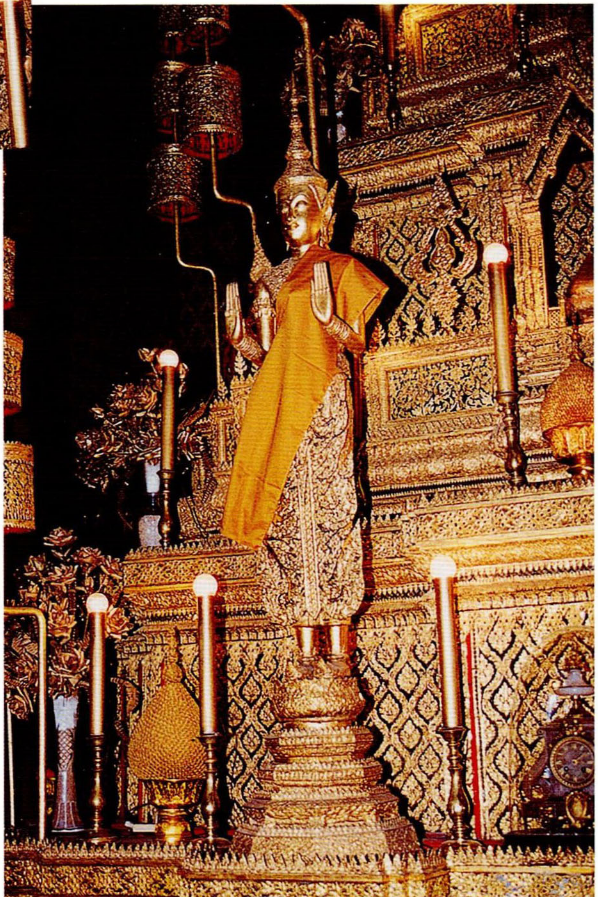
ในรายงานก่อพระเจดีย์ทราย ปรากฏว่าได้ทรงปิดทองพระปฏิมาฉลองพระองค์สมเด็จพระบรมราชชนนีและสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เนื่องในการพระราชกุศลนั้นด้วย พระปฏิมา ๒ องค์นี้ โปรดให้สร้างตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๔ องค์หนึ่ง เป็นพระพุทธรูปหล่อยืน ปางห้ามสมุทร ฐานสูง ๔๔ เซ็นต์ องค์สูง ๑.๗๓ เมตร ฉลองพระองค์สมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ อีกองค์หนึ่งเป็นพระพุทธรูปหล่อยืนทรงเครื่อง ปางห้ามพระญาติ ฐานสูง ๔๐ เซ็นต์ องค์สูง ๑.๕๐ เมตร ฉลองพระองค์สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑลโสภณภควดี กรมหลวงวิสุทธิกษัตริย์ พระพุทธรูปทั้งสององค์นี้ โปรดให้เชิญมาไว้ก่อนแล้ว ประดิษฐานอยู่ที่พลับพลา เฉพาะในคราวก่อพระเจดีย์ทราย พ้นจากเวลานั้นก็เชิญไปประดิษฐานไว้ในโบสถ์เล็ก

เมื่อการสร้างเสนาสนะในคณะเหนือจวนจะเสร็จ ทรงสอดส่องหาพระที่ควรจะเป็นเจ้าอาวาส ทรงพระราชดำริเห็นพระครูพุทธมนต์ปรีชา (อายุวฑฺฒโน เอม) วัดบวรนิเวศวิหาร ฐานานุกรมของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เป็นผู้มีพรรษายุกาลปูนผู้ใหญ่ กอปรด้วยจริยาวัตรน่าเลื่อมใส อุตสาหะเล่าเรียนพระธรรมวินัย มีความรู้กว้างขวาง สามารถเป็นนิสิตาจารย์ของกุลบุตร ชักนำพุทธศาสนิกชนให้เกิดศรัทธาเลื่อมใส มีความนิยมในธรรมานุธรรมปฏิบัติ ทั้งเป็นผู้ทราบระเบียบกิจวัตรขนบธรรมเนียมเป็นอันดี อาจรักษาการในพระอารามให้เป็นไปสมพระราชประสงค์ เพื่อเฉลิมพระราชศรัทธาตามสัตติกำลัง สมควรเป็นเจ้าอาวาสปกครองวัดเทพศิรินทร์ได้ ถึงวันพุธที่ ๑๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๑ จึงทรงตั้งให้เป็นพระอริยมุนีที่พระราชาคณะ เมื่อท่านได้รับสัญญาบัตรสมณศักดิ์ที่ทรงตั้งแล้ว ยังคงอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหารไปพลางก่อน พระอริยมุนีไม่ได้เป็นเปรียญก็จริง แต่ได้เรียนภาษาบาลีมีความรู้อยู่บ้าง การที่ท่านได้รับตำแหน่งซึ่งโดยมากโปรดทรงตั้งแต่พระที่เป็นเปรียญนั้น ย่อมแสดงให้เห็นว่าทรงยกย่องท่านเป็นพิเศษ แต่ท่านก็ได้พยายามบำรุงการศึกษาภาษาบาลี ถึงกับมีเปรียญได้ทันอายุของท่าน นับว่าเป็นการสนองพระเดชพระคุณสมกับที่ทรงยกย่อง.

พระปฏิมา ๒ องค์

ปางห้ามสมุทร

ปางห้ามพระญาติ

อดีตภาค

ยุคที่ ๑

พระอริยมุนี (อายุวฑฺฒโน เอม) เป็นเจ้าอาวาส

ถึงเดือนมิถุนายนศกเดียวกันนั้น การสร้างเสนาสนะในคณะเหนือ นับว่าแล้วเสร็จ พอที่ภิกษุสามเณรจะอาศัยอยู่จำพรรษาได้ จึงมีพระบรมราชโองการให้แม่กองสร้างพระอารามนั้นอำนวยการจัดแต่งเสนาสนะในวัดเทพศิรินทราวาส เพื่อเริ่มพิธีการยกวัดต่อไป วันอังคารที่ ๒ กรกฎาคม เป็นวันต้น วันที่ ๓ เป็นวันงาน แห่พระอริยมุนีมาครองวัด เพราะฉะนั้น วันพุธที่ ๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๑ จึงเป็นวันแรกเริ่มมีวัดเทพศิรินทร์ขึ้น พระอริยมุนีเมื่อแรกมาครองวัดนี้ อายุ ๔๔ ปี มีพรรษา ๒๔ พรรษา ข้อความพิสดารว่าด้วยการขึ้นกุฎี และประกาศพระบรมราชูทิศ กำหนดเขตวัด กับทั้งวิสุงคามสีมา มีปรากฏในหนังสือราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๕ (ปีขาล จุลศักราช ๑๒๔๐) ได้คัดมาไว้ดังต่อไปนี้

การขึ้นกุฎี

ณ วันอังคาร เดือน ๘ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีขาล สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๔๐ ปี พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นเจริญผลภูลสวัสดิ์ ท่านสั่งให้นายด้านจัดกุฎีวัดเทพศินทราวาส แขวนโคมแก้ว ปูเสื่อทุกกุฎี ที่กุฎีพระราชาคณะที่จะไปอยู่นั้น ตั้งอาสน์สงฆ์ ตั้งโต๊ะหมู่ มีเครื่องแก้วเจียระไนสิ่งของต่าง ๆ พระวุฒิการบดีเชิญเสด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์เสด็จมาเป็นอธิบดีสงฆ์ หม่อมเจ้าพระพิมลธรรม พระราชาคณะ รวม ๑๐ รูป เพลาบ่าย ๕ โมงเศษพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นเจริญผลภูลสวัสดิ์ ท่านทรงจุดเทียน พระสงฆ์สวดสัตตปริตรพระยาภาสกรวงศ์สั่งให้ศุภรัตจัดไตรแพร ๑ ไตร ผ้า ๑๙ ไตร สบงจีวรกราบพระสิ่งละ ๓ คลังวิเศษจัดของไทยทานที่นอน ๒๓ เสื่ออ่อนหมอนอิง ๒๓ บาตรมีถุงเข้มขาบริ้ว ๑ บาตรถุงสักหลาด ๑๙ ร่มฝรั่ง ๒๐ ตะบะเครื่องน้ำร้อน ๒๐ มุ้งประทุน ๒๐ มุ้ง โคมตั้ง ๒๐ โคมตะบะหมาก ๒๐ ย่ามโหมดเทศ ๑ ย่ามอัตลัด ๑๙ เครื่องบูชา ๒๐ โคมแก้วกลม ๒๐ โคมกระโถนกาลายครามสิ่งละ ๒๐ พระยาภาสกรวงศ์จัดสิ่งของเพิ่มส่วนของพระอริยมุนี สำหรับเสนาสนะเตียงนอน ๑ โต๊ะล้างหน้ามีเครื่องพร้อมสำรับ ๑ โต๊ะต่ำสำหรับเขียนหนังสือโต๊ะ ๑ ชั้วชั้น ๑ ชั้วชั้นวางหนังสือและสิ่งของ ๑ ชั้ววางสิ่งของตั้งมุมกุฎี ๑ คู่ ที่ใส่หมึกปรอนที่ ๑ โต๊ะกลม ๑ โต๊ะ ฟุตไม้ดำติดฝาหนังใหญ่ ๑ เล็ก ๑ รวม ๒ ผ้าปูโต๊ะ ๑ ผืน เก้าอี้เล็กหุ้มผ้าน้ำมัน ๖

เก้าอี้ใหญ่สำหรับอ่านหนังสือหมอนอิงปัก ๑ โต๊ะเล็กวางข้างเก้าอี้ใหญ่ ๑ คู่ ม้าเท้าดำไม้ชิงชัน ๔ ม้า พรมผืนใหญ่ ๑ โคมระย้า ๓ กิ่ง ๑ โคมติดฝาผนังอย่างดี ๑๒ โคม โคมแขวน ๖ โคม โคมตั้งอย่างดี ๑ คู่ หีบเขียนหนังสือ ๑ กล่องญี่ปุ่นประดับเกล็ดหอย ๕ ใบเถา ๑ หีบญี่ปุ่นประดับเกล็ดหอยอย่างดีสำหรับไว้บุหรี่ ๑ ที่ไว้บุหรี่ญี่ปุ่นประดับเกล็ดหอยหมุนได้อย่างฝรั่ง ๑ ที่สำหรับเขี่ยเถ้าบุหรี่ญี่ปุ่น ๑ กล่องหมากญี่ปุ่นประดับเกล็ดหอย ๑ ตะบะญี่ปุ่นเป็นรูปปลา ๑ คนโทถ้วยจานรองหยกเขียวลายดอกไม้ ๑ ถ้วยยาลายครามถาดญี่ปุ่นรอง ๕ ถ้วย ๑ เถา หีบยามีขวดยาต่าง ๆ หีบ ๑ ศิลาบด ๑ เครื่องสูบ ๑ เครื่องกรองน้ำมีก๊อกติดฝาผนัง ๑ สำรับ หม้อกรองน้ำเครื่องเหล็กมีม้าตั้ง ๑ หม้อน้ำลายคราม ๑ คู่ ขันฝาครอบลงหินอย่างดี ๑ สำรับ กระโถนถ้วยลายทองใหญ่ ๑ กระโถนแก้วเล็กมีถ้วยน้ำด้วย ๑ กระโถนถ้วยขาว ๓ ใบเถา ๑ กาต้มน้ำร้อนมีเตาน้ำมันปิโตรเลียม ๑ ถาดชาเครื่องชุด ๑ หม้อรองกาแฟ ๑ เครื่องกาแฟพานแก้วเจียระไน ๑ คู่ เชิงเทียนแก้ว ๑ คู่ ระฆังใหญ่ ๑ เล็ก ๑ ขวดหยกสีชมพูปักดอกไม้ ๑ คู่ กระถางต้นไม้ลายครามมีจานรอง ๔๐ สำรับ เสื่อกาบมะพร้าวเช็ดเท้า ๑ นาฬิกาติดฝาผนัง ๑ นาฬิกาซุ้มตั้ง ๑ นาฬิกานกร้อง ๑ ปรอทสำหรับดูร้อนหนาวและดูลมกระจกกรอบปฏิทินมีแผนที่โลก ๑ ตะบะหมากกระมีเครื่องในกระพร้อม ๑ ถ้วยญี่ปุ่นจานรอง ๑ ฉากรูปติดฝา ๑๖ เครื่องแต่งกุฏีสำหรับเสนาสนะพระสงฆ์ทั้ง ๒๐ รูป ตะบะหมากญี่ปุ่นประดับเกล็ดหอยมีเครื่องพร้อมทั้ง ๒๐ สำรับ หีบหมากญี่ปุ่นประดับเกล็ดหอย ๒๐ ที่สำหรับเขี่ยเถ้าบุหรี่ญี่ปุ่น ๒๐ หีบญี่ปุ่นประดับเกล็ดหอยสำหรับไว้บุหรี่ ๒๐ หีบญี่ปุ่นประดับเกล็ดหอยมีเครื่องเขียนหนังสือพร้อม ๒๐ กระดานชนวนศิลามีกรอบ ๒๐ ถาดชาถ้วยญี่ปุ่นป้านจานรองชุดขาว ๒๐ กาสานเตี้ยถ้วยถังลายคราม ๒๐ กระโถนลายคราม ๓ ใบเถา ๒๐ ขันล้างหน้าหยกมีถ้วยและชามอ่าง ๒๐ ผ้าเช็ดหน้า ๒๐ พรมเล็ก ๒๐ โคมหวดมีกระจุกน้ำมันปิโตรเลียม ๒๐ โคมตั้งน้ำมันปิโตรเลียม ๒๐ โคมหิ้วรูปไข่ ๒๐ คนโทกะหลาป๋ามีจานรองถ้วยแก้ว ๒๐ อ่างมังกรมีฝา ๒๐ ขวดโหลน้ำตาลทราย ๒๐ ขวดโหลใบชา ๒๐ ขวดโหลน้ำมันปิโตรเลียม ๒๐ ขวดโหลกาแฟ ๒๐ ชามขาวใหญ่มีฝา ๒๐ ร่มกระดาษ ๒๐ อ่างมังกรมีสิ่งของคาวหวาน ๒๐ ตะเกียงติดฝาผนังตามน้ำมันเปโตรเลียม ๒๐ ถาดทองเหลืองคาวมีชามฝาขาว ๕ ถ้วยเล็ก ๑ ช้อนญี่ปุ่น ๒๐ สำรับ (บัดนี้ยังมีอยู่) ถาดรองชามข้าวเล็ก ๒๐ ถ้วยฝรั่งลายทอง ๒๐ สำรับ ถังสังกะสี ๒๐ เรือแหว็ด ๔ แจว มีม่านมีเบาะเครื่องเรือพร้อมลำ ๑ เรือสำปั้น ๔ กะทง เรือสำปั้น ๓ กระทง มีเครื่องพร้อม ๒ ลำ ของเอาไว้เป็นส่วนของกลาง ขันน้ำมีฝาจอกลอย ๑๐ กระโถนทองเหลืองใหญ่ ๑๐ กระโถนใหญ่ลายคราม ๑๐ ชามฝรั่งขาว ๒๔ ชาม ชามฝาลายคราม ๕ ใบเถา ๑๐ เถา ชามอ่าง

ลายผักชี ๑๐ ชาม อ่างสังกะสี ๕ โถน้ำวุ้น ๓๐ โถ ช้อนถ้วยลายคราม ๕๐ ช้อน หลอดโคมต่าง ๆ ของอะไหล่ ๕๐

ณ วันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๔ ค่ำ พระอนุรักษ์ราชมนเทียร นายจ่าช่วงไฟประทีปวัง จัดกระบวนแห่ มีธงมังกร ๓๐ คู่ ธงตะขาบ ๓๐ คู่ ธงเสือปีก ๔ คู่ ปี่พาทย์กลองแขก พระยาอินทราธิบดีสีหราชรองเมืองจัดกระบวนแห่ ธงจีนใหญ่ ๑ สิงโต ๒ ล่อโก๊ ๒ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ทรงจัดกระบวนแห่ ทหารม้าถือธงปี่พาทย์แตร ๑ สำรับ ธงช้าง ๕ คู่ ทหารขี่ม้าสวมเสื้อเกราะ ๓ คู่ รถเทียมม้าคู่ ๔ ม้า รถพระไตรปิฎกเทียมม้า ๑ รถเทียมม้าพระอริยมุนีรถ ๑ รถเทียมม้าฐานา ๓ องค์มาในรถนั้น ๑ รถเทียมม้า ๔ รถ พระอันดับมาในนั้นรถละ ๔ รูป รถเทียมม้าสามเณรมาในนั้น ๓ รถเทียมม้า ๕ รถพระครูฐานาอันดับไปส่ง เจ้าหมื่นสรรเพชรภักดีจัดกระบวนแห่สิงโต ๑ ล่อโก๊ ๑ ปี่พาทย์ ๑ กลองพะม่าช้างแทงคน ๑ แขกตีรำมะนา ๑๐ คู่ จีนเล็กนายอำเภอจัดกระบวนแห่สิงโต ๑ ล่อโก๊ ๓ สำรับ รถสหัสเดชะ ๑ ล่อโก๊ ๑ รถกลองแขก ๑ พระยาอนุรักษ์ราชมนเทียรจัดกระบวนแห่ มีธงต่าง ๆ ๓๐ คู่ อุบาสิกาถือดอกไม้ธูปเทียน ๕๐ คู่ เวลาเช้า ๓ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินทางประตูพรหมโสภา ทรงรถพระที่นั่งพร้อมไปด้วยทหารตำรวจมหาดเล็กขี่ม้านำตาม เสด็จออกมาประตูพิมานไชยศรี ตรงมาประตูวิเศษไชยศรี เลี้ยวป้อมเผด็จดัสกร เสด็จทางสถลมารค เลี้ยวถนนเจริญกรุง ตรงไปสะพานเหล็ก เลี้ยวถนนหน้าวัง พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ประทับพลับพลายกหน้าวัดเทพศิรินทราวาส พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทเฝ้าอยู่ในที่นั้น มีพระบรมราชโองการสั่งพระยามหามนตรีศรีองครักษ์ให้ตำรวจไปสั่งให้เดินกระบวนแห่ พระยาอนุรักษ์ราชมนเทียรเดินกระบวนแห่ ข้ามสะพานเหล็กถนนบำรุงเมือง ตรงลงไป เลี้ยวถนนหน้าวัดเทพศิรินทราวาส ครั้นทรงทอดพระเนตรกระบวนแห่เสร็จแล้ว ทรงพระที่นั่งราชยานพร้อมไปด้วยตำรวจมหาดเล็กนำตามเสด็จประทับเกยวัดเทพศิรินทราวาส เสด็จพระราชดำเนินขึ้นกุฎีพระอริยมุนี ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ เสด็จพระราชดำเนินมาทรงประเคนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ หม่อมเจ้าพระพิมลธรรม พระราชาคณะ รวม ๑๐ รูป รับพระราชทานฉัน พระอริยมุนี ฐานาอันดับ รวม ๒๐ รูป สามเณร ๓ พระราชาคณะ พระครูฐานาอันดับแต่บรรดาที่ไปส่ง ของหลวงพระราชทานข้าวกระทง ๗๐ กระทง ครั้นพระสงฆ์รับพระราชทานฉันเสร็จแล้ว มีพระบรมราชโองการมาณพระบัณฑูรสุรสีหนาทสั่งให้นิมนต์พระสงฆ์ พระวุฒิการบดีรับพระราชโองการ นิมนต์พระอริยมุนี ๑ พระปลัด พระสมุห์ พระใบฎีกา อันดับ ๑๖ รวม ๒๐ รูป สามเณร ๓ พร้อมกันขึ้นไปบนกุฎี เจ้าพนักงานแตรสังข์ปี่

พาทย์ก็ประโคมขึ้นพร้อมกัน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ หม่อมเจ้าพระพิมลธรรม พระราชาคณะ ๑๐ รูป สวดชัยมงคลขึ้นทันใด พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงอ่านคำประกาศพระราชทานที่วิสุงคามสีมา ครั้นทรงอ่านเสร็จแล้ว พระราชทานแผนที่วิสุงคามสีมาแก่พระอริยมุนี พระศุภรัตจัดผ้าไตรแพร กับสิ่งของไทยทานเหมือนที่ว่ามาแล้วนั้น พระราชทานพระอริยมุนีเป็นอันมาก พระราชทานไตรผ้าและสิ่งของไทยทานฐานาอันดับ ทรงพระกรุณาโปรดให้พระเจ้าบรมมไหยิกาเธอ กรมสมเด็จพระสุดารัตนราชประยูร ถวายผ้าไตรกับสิ่งของเครื่องบริขารมีพร้อมเป็นอันมากเหมือนกันทั้ง ๓ รูป พระราชทานสบง จีวร อังสะ เสื่ออ่อน หมอนอิงกระดานชนวนศิลา ร่ม สิ่งของต่าง ๆ สามเณรทั้ง ๓ เณร ครั้นถวายพระสงฆ์ ๒๐ รูปเสร็จแล้วถวายผ้าสบงหมากพลูธูปเทียน พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ หม่อมเจ้าพระพิมลธรรม พระราชาคณะเหมือนกันทั้ง ๑๐ รูป สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจาตุรนต-รัศมี กรมหลวงจักรพรรดิพงศ์ ท่านถวายไตรเครื่องไทยทานต่าง ๆ แก่พระอริยมุนี คนโทมีจานรอง ๒๓ ร่มฝรั่ง ๒๓ ถ้วยแก้วน้ำเย็น ๒๓ หีบหมากญี่ปุ่น ๒๓ ถ้วยลายคราม ๒๓ กาสาน ๒๓ โคมร่มตามน้ำมันปิโตรเลียม ๒๓ เสื่ออ่อนหมอนอิงอย่างละ ๒๓ ถวายฐานาอันดับสามเณรเหมือนกันทั้ง ๒๓ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ ท่านถวายโคมอย่างดีตามน้ำมันปิโตรเลียมแก่พระอริยมุนี นอกกว่านั้นถวายนาฬิกาล็อกใหญ่เหมือนกันทั้ง ๒๐ รูป พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระเต้าทักษิโณทก พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระปวเรศวริยาลงกรณ์ถวาย **ยถา สพฺพพุทฺธา** เจ้าพระธรรมุณหิศธาดาถวายอติเรก เวลาย่ำเที่ยงเสด็จกลับทางถนนบำรุงเมืองถึงพระบรมมหาราชวัง สิ้นการขึ้นกุฎีวัดเทพศิรินทราวาส

ทรงบริจาคพระราชทรัพย์สร้างพระอาราม

สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ บดินทรเทพยมหามงกุฎ บุรุษยรัตนราชรวิวงษ์-วรุตมพงษบริพัตร วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ บรมธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตร พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอประกาศแก่พระบรมวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย และพระสงฆ์ซึ่งอยู่ในพระอารามนี้ ฤาจะมาแต่จาตุรทิศทั้ง ๔ และชนทั้งปวงให้ทราบทั่วกันว่า พระอารามนี้ได้ทรงพระราชดำริสถาปนาขึ้นใหม่ โดยพระราชหฤทัยประกอบด้วยพระกตัญญูกตเวทิตาคุณ เจริญรุ่งเรืองในพระบรมราชสันดาน ทรงระลึกถึงบุรพาธิการกิจ กรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์บรมราชชนนี ซึ่งเสด็จทิวงคตเสียแต่ในเวลาพระชนมายุตั้งอยู่ในปฐมวัย ยังมิได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลเป็นการใหญ่ในพระพุทธ-

ศาสนานั้นเป็นต้นเหตุ จึงได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์สร้างพระอารามนี้ ฉลององค์สมเด็จพระบรมราชชนนี เป็นเหมือนกับท่านได้สร้างด้วยพระองค์ แล้วพระราชทานนามพระอารามนี้ว่า วัดเทพศิรินทราวาส อนุโลมตามพระนามสมเด็จพระบรมราชบุรพการิณี กำหนดชั้นนอกซึ่งเป็นบริเวณของพระอารามนี้ ด้านทิศปราจีนยาวไปตามคลองผดุงกรุงเกษม ๕ เส้น ยืนไปตามด้านทิศทักษิณ ๕ เส้น ๙ วา ๒ ศอก แล้วเลี้ยวไปตามด้านหลังพระอารามข้างทิศประจิม ๕ เส้น ๑๒ วา ๑ ศอก แล้วเลี้ยวมาข้างพระอารามทิศอุดร ๕ เส้น ๑๐ วา บรรจบที่มุมเดิม แต่เขตกำแพงชั้นในล้อมพระอุโบสถนั้น ด้านทิศบุรพาประจิมยาว ๒ เส้น ๑๒ วาเท่ากัน ด้านทิศทักษิณอุดรกว้าง ๑ เส้น ๑๙ วาเท่ากัน สีมาวัตถุที่ตั้งสีมาทั้ง ๘ นั้น ในทิศบูรพากำหนดด้วยต้นอชปาลนิโครธ ทิศอาคเนย์กำหนดด้วยต้นจิก ทิศทักษิณอุดรกำหนดด้วยบ่อน้ำ ทิศหรดีกำหนดด้วยต้นเกต ทิศประจิมกำหนดด้วยก้อนศิลาใหญ่ ทิศพายัพกำหนดด้วยต้นรัง ทิศอีสานกำหนดด้วยต้นหว้า เป็นสำคัญสีมานิมิตในภูมิเขต ซึ่งมีที่สังเกตด้วยอัฏฐสีมาวัตถุดังกล่าวมานี้ ทรงพระราชอุทิศถวายเป็นที่วิสุงคามสีมา ยกเป็นแผนกส่วนหนึ่งต่างหากจากพระราชอาณาเขต เป็นที่วิเศษสำหรับพระสงฆ์ซึ่งมาแล้วและยังไม่ได้มาแต่จาตุรทิศ อาศัยอยู่ประพฤติศาสนพรหมจรรย์ และสั่งสอนเล่าเรียนพระธรรมวินัย และทำสังฆกรรมน้อยใหญ่ตามวินัยปฏิบัติทุกประการ ทรงพระราชอุทิศพระราชกุศลนี้ถวายเฉพาะกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรา-มาตย์บรมราชชนนี ที่เสด็จทิวงคตแล้ว เสด็จอยู่ในอมรทิพพาลัยใด ๆ ก็ดี ขอจงได้ทรงอนุโมทนาพระราชกุศลนี้เหมือนได้ทรงสร้างด้วยพระองค์แล้ว ได้สำเร็จประโยชน์และความสุขส่วนคุณวิบุลผลอันไพศาล จงทุกประการ เทอญ

ประกาศไว้ ณ วัน ๔ ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๘ ปีขาล สัมฤทธิศก พุทธศาสนกาล ๒๔๒๑ พรรษา เป็นวันที่ ๓๕๒๒ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

อิทํ มยา รญฺญา ปรมินฺทมหาจุฬาลงฺกรณสฺมา สฺยามวิชิเต รชฺชํ การยตา

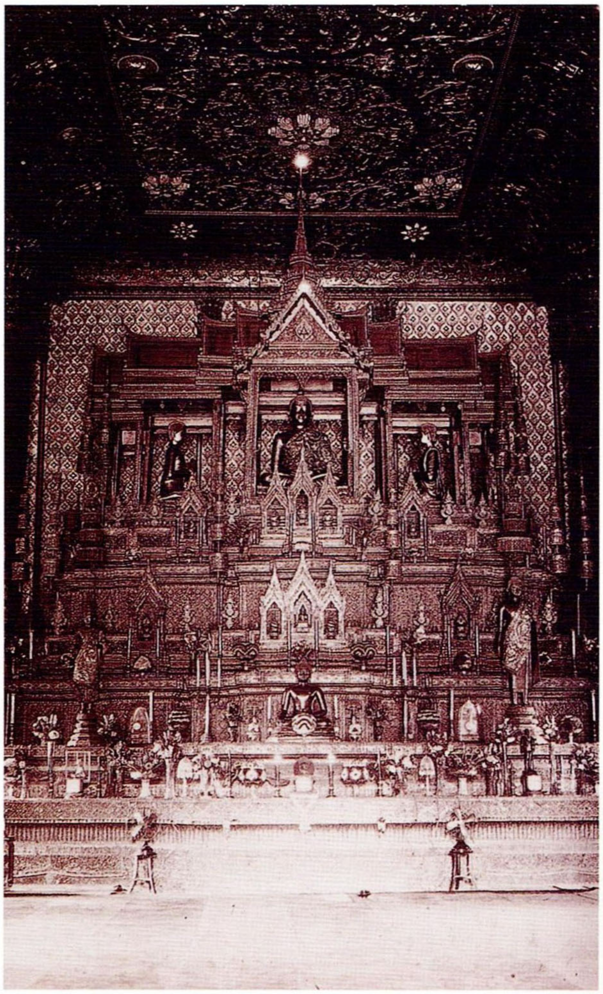
ตั้งแต่ยกวัดแล้วล่วงมา ๓ เดือน โปรดให้เชิญพระนิรันตรายมาประดิษฐานไว้เป็นที่สักการบูชาในวัดนี้องค์หนึ่ง พระนิรันตรายนั้นเป็นพระพุทธรูปประจำรัชกาลที่ ๔ ซึ่งได้โปรดให้หล่อขึ้นปีละองค์ ทรงพระราชดำริไว้ว่า จะเชิญไปประดิษฐาน ณ วัดธรรมยุตวัดละองค์ แต่ยัง
๒ หาได้ทันเชิญไปไม่ พอสิ้นรัชกาลนั้น ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงอนุวัตรตามพระราชประสงค์ ของสมเด็จพระบรมชนกาธิราชเจ้า จึงได้โปรดเกล้า ฯ ให้เชิญไปไว้ในวัดธรรมยุตที่พอสมกันในโอกาสอันควร สำหรับวัดนี้โปรดให้เชิญมา ณ วันพุธที่ ๓ ตุลาคม มีข้อความแจ้งอยู่ในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๕ หน้า ๒๒๘ (จ.ศ. ๑๒๔๐) ดังสำเนาต่อไปนี้

การแห่พระนิรันตราย

ณ วันพุธ เดือน ๑๑ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีขาล สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๔๐ พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมขุนเจริญผลภูลสวัสดิ์ ท่านสั่งให้เจ้าพนักงานจัดกระบวนแห่ธง ๕ ชาย ๒ ธง ธง ๓ ชาย ๑๒ ธงเสือปีก ๑๖ ธงมังกร ๑๕๐ ธงตะขาบ ๑๕๐ คู่ แห่ ๑๕๐ ปี่พาทย์วง ๑ กลองแขกวง ๑ กลองชนะ ๓๐ แตรงอน ๖ แตรฝรั่ง ๔ สังข์ซ้ายขวา เครื่องสูง ๒ สำรับ จ่าปี่ ๑ จ่ากลอง ๑ ราชยานกง คนหาม ๑๒ คู่เคียง ๕ คู่ เชิญพระนิรันตรายขึ้นสถิตบนพระราชยานกง ภูษามาลาถวายพระกลดกำมะลอ ตั้งกระบวนที่หน้าประตูพิมานไชยศรี แห่ออกจากประตูวิเศษไชยศรี เลี้ยวป้อมเผด็จดัสกร เลี้ยวถนนบำรุงเมือง ตรงไปสะพานเหล็กวัดสระเกศ แห่ไปตามถนนเลี้ยววัดเทพศิรินทราวาส เชิญพระนิรันตรายขึ้นในโรงพระอุโบสถ เวลาบ่าย ๕ โมง นิมนต์พระอริยมุนีฐานาอันดับ รวม ๑๐ รูปเจริญพระปริตร รุ่งขึ้น ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๑ ขึ้น ๗ ค่ำ ของหลวงเลี้ยงพระสงฆ์ สำรับคาวหวานหมากพลูธูปเทียน ผ้าสบงเหมือนกันทั้ง ๑๐ รูป สิ้นการแห่พระนิรันตรายไปวัดเทพศิรินทราวาสแต่เพียงนี้

เมื่อเชิญพระนิรันตรายมาประดิษฐานล่วงได้ ๑๒ วัน จึงเสด็จพระราชดำเนินทรงก่อพระฤกษ์พระอุโบสถ ซึ่งได้ฝังรากก่อฐานมั่นคงเรียบร้อยแล้ว มีรายละเอียดอยู่ในราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๕ หน้า ๒๔๓ (จ.ศ. ๑๒๔๐) ดังสำเนาต่อไปนี้

ณ วันอาทิตย์ เดือน ๑๑ แรม ๒ ค่ำ ปีขาล สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๔๐ ปี พระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมขุนเจริญผลภูลสวัสดิ์ ท่านสั่งให้นายงานจัดการแต่งที่วัดเทพศิรินทราวาส ปลูกปะรำ ปักฉัตรผ้าขาว และธงรูปสัตว์ต่าง ๆ ดอกไม้สด ตามประทีปรอบพื้นพระอุโบสถที่จะได้ก่อพระฤกษ์ พระวุฒิการบดีนิมนต์พระอริยมุนีฐานาอันดับ รวม ๒๑ รูป หลวงโลกทีปนุ่งขาว สวมเสื้อขาว ตั้งบัตรพลี อ่านมนต์ชุมนุมเทวดา เวลาบ่าย ๕ โมงเศษ พระสงฆ์เจริญพระปริตร รุ่งขึ้น ณ วันจันทร์ เดือน ๑๑ แรม ๓ ค่ำ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินทางประตูพรหมโสภา ทรงรถพระที่นั่งพร้อมด้วยทหารตำรวจนำตาม เสด็จทางประตูวิเศษไชยศรี เลี้ยวป้อมเผด็จดัสกร เสด็จทางสถลมารค เลี้ยวถนนบำรุงเมือง ข้ามสะพานเหล็กวัดสระเกศ ประทับวัดเทพศิรินทราวาส ประทับในพระอุโบสถ ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการพระอริยมุนีถวายศีล ครั้นทรงศีลจบแล้ว ได้พระฤกษ์เช้า ๕ โมงเศษ เสด็จพระราชดำเนินทรงเกลี่ยเงินเกลี่ยสอปูนอันระคนปนด้วยน้ำหอม แล้วทรงโปรยด้วยทองคำทราย ทรงก่อด้วยอิฐทองอิฐเงินอิฐนาก พระสงฆ์ถวายชัยมงคล เจ้าพนักงานแตรสังข์ปี่พาทย์ ก็ประโคมขึ้นในทันใดนั้น หลวงโลกทีปตั้งบายศรีตอง ๓ ชั้น ศีรษะสุกรบูชาพระฤกษ์ ครั้นทรงก่อพระฤกษ์พระอุโบสถวัด

พระนิรันตราย

เทพศิรินทราวาสเป็นพระฤกษ์เสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินมาประทับในพระอุโบสถ พระราชทานไตรและผ้าขาวเป็นมหากฐิน พระสงฆ์สวดเสร็จแล้ว ครองไตรพระราชทาน โปรดให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ทรงถวายบาตรเครื่องบริขารกฐิน เวลาย่ำเที่ยงเสด็จกลับพระบรมมหาราชวัง ของหลวงพระราชทานสำรับเลี้ยงพระสงฆ์คาว ๒๑ สำรับ หวาน ๒๑ สำรับ สำรับเคียง ๒๑ สำรับ สบงหมากพลูธูปเทียนสิ่งละ ๒๑ เหมือนกันทุก ๆ องค์ สิ้นการก่อพระฤกษ์พระอุโบสถวัดเทพศิรินทราวาส

ในพรรษาแรกมีภิกษุจำพรรษา ๒ รูปทั้งเจ้าอาวาส สามเณร ๓ รูป ภิกษุสามเณรเหล่านั้นมากับพระอริยมุนีในคราวยกวัด เว้นแต่อีกรูปหนึ่งอุปสมบทขึ้นเมื่อยกวัดแล้ว ในพรรษาต่อ ๆ มาคงมีจำนวนในระหว่าง ๒๐ ถึง ๓๐ รูปเศษ ส่วนสามเณรมี ๑๐ รูปเป็นอย่างมาก ในการอุปสมบทกุลบุตรสำหรับวัดนี้ เจ้าอาวาสเป็นแต่อุปสัมปทาจารย์ ต้องนิมนต์พระอุปัชฌาย์มาจากต่างวัด ได้ยินว่า ท่านเจ้าคุณจันทรโคจรคุณ (จนฺทรํสี ยิ้ม) วัดมกุฏกษัตริยาราม มาเป็นพระอุปัชฌายะ และสมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทโว สา) ก็เสด็จมาเป็นพระอุปัชฌายะบ้าง ได้ยินว่าโปรดพระอริยมุนีให้อาราธนาไปสวดนาคที่วัดราชประดิษฐ์บ้าง โปรดที่ท่านว่าอักขระชัดเจนดี ส่วนสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ไม่ได้เสด็จมาประทับเป็นพระอุปัชฌายะเพราะทรงเลิกเป็นพระอุปัชฌายะทั่วไป เว้นแต่จำเป็น เช่นในการอุปสมบทนาคหลวงบางคราวจึงทรงหน้าที่นั้นบ้าง

อุบาสกอุบาสิกาที่มาฟังธรรมจำศีลในวัดนี้ไม่มากนัก เพียงจำนวน ๓๐ คนเป็นอย่างสูงด้วยสมัยนั้นถนนหนทางยังมีน้อย มีถนนบำรุงเมืองสายหนึ่งที่ไปใกล้ตอนเหนือวัด ส่วนทางหลังวัดและทางทิศใต้มีทางเดินลัดทุ่งกับสวน ยังไม่มีถนนพลับพลาชัยและถนนหลวงเช่นทุกวันนี้ ทั้งหมู่บ้านก็ห่าง ๆ ไม่หนาแน่น ทำเลของวัดก็น่าจะเป็นอย่างวัดนอกเมือง ซึ่งมีลักษณะคล้ายวัดป่า อีกประการหนึ่งเพราะเป็นวัดที่สร้างใหม่ ยังมีใคร ๆ รู้จักน้อยคน ทั้งท่านเจ้าอาวาสก็นับว่าเป็นคนใหม่ในถิ่นนี้ เพียงที่มีคนไปฟังธรรมจำศีลตามจำนวนนั้นก็ดีหนักหนาแล้ว

ในส่วนขนบธรรมเนียม ตลอดถึงระเบียบไหว้พระสวดมนต์ ดำเนินตามแบบวัดบวรนิเวศวิหาร เมื่อท่านเจ้าอาวาสยังอยู่สำนักวัดบวรนิเวศวิหารนั้น เป็นครูพระพิธีธรรม ครั้นออกมาปกครองวัดนี้ ทางคณะจึงมอบให้เป็นหน้าที่ของท่านที่จะฝึกสอนทำนองสวดพิธีธรรม พระพิธีธรรมก็มีประจำวัดต่อมา และนับได้ว่าท่านเป็นครูเดิมในการสอนแบบสวดสรภัญญวิธีแก่วัดนี้ ซึ่งยังทรงกันสืบมาจนถึงสมัยปัจจุบัน

เงินบำรุงในส่วนอาหารภัต ปีแรกยกวัดได้รับพระราชทานจำนวน ๓ ชั่ง ณ วันพุธที่

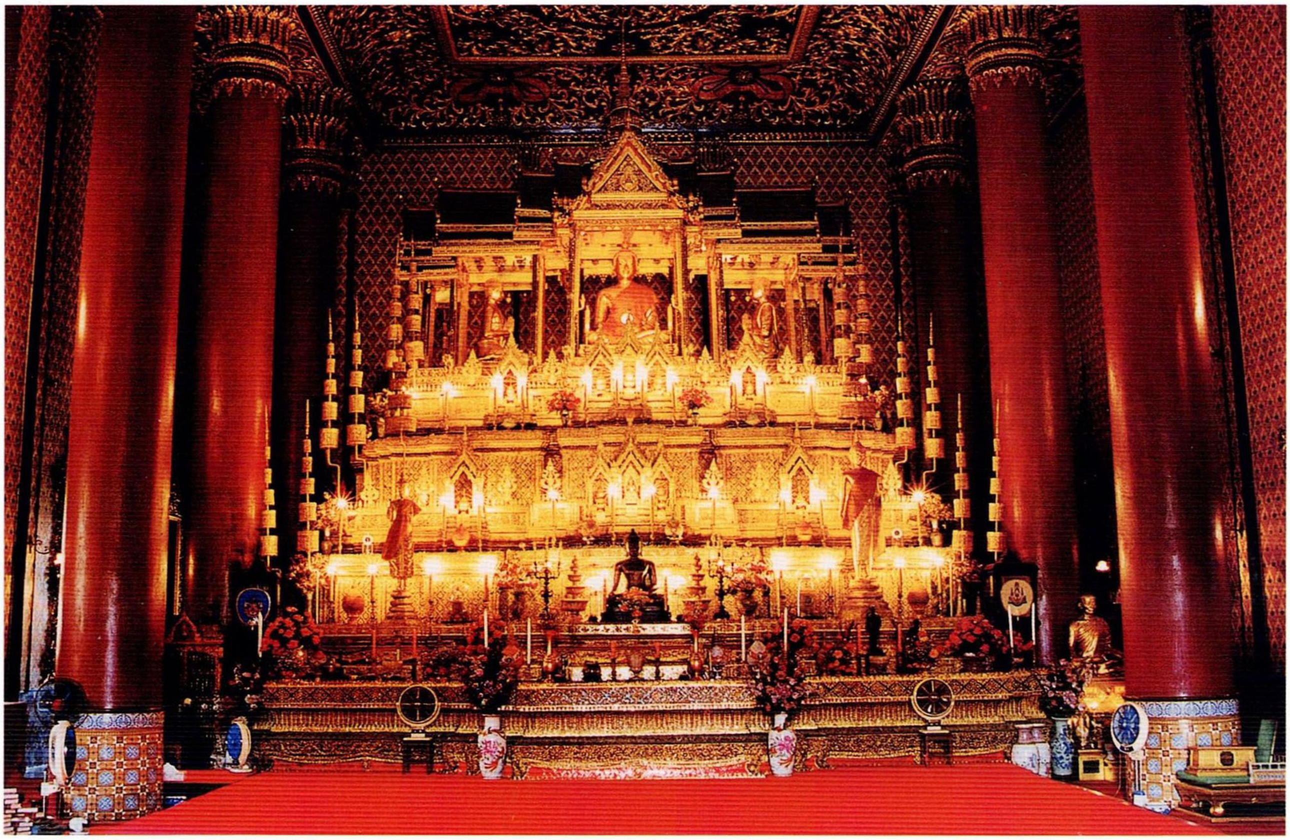
๑๑ กรกฎาคม อันตรงกับดิถีคล้ายวันพระราชสมภพแห่งกรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ โปรดให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนเจริญผลภูลสวัสดิ์ เป็นไวยาวัจกร พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้นทรงมอบให้พระยาเพชรพิชัย บ้านในตำบลยศเส ช่วยอำนวยการซื้อหาหุงต้มอาหารนำถวายพระสงฆ์สามเณรวัดนี้ เป็นอัตราเดือนละ ๒๐ บาท ปีหนึ่งก็พอดีหมดเงิน ๓ ชั่ง และเงินจำนวนนี้ได้รับพระราชทานตลอดมา

เลขข้าพระมีจำนวนเท่าไรไม่ได้ความ ไม่อยู่ในปกครองของวัด มีเจ้ากรม ปลัดกรม สมุห์บัญชี นายเวร เป็นผู้กำกับไปตามหน้าที่ เจ้ากรมมีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงพิทักษ์เทพาวาส ปลัดกรมเป็นขุนเสนาสน์บริบาล สมุห์บัญชีเป็นหมื่นวิหารชนานุรักษ์ นายเวรเป็นหมื่นประจักษ์-พลานุบาล เฉพาะ ๓ ตำแหน่งต้น มีประทวนตราตั้ง ส่วนตำแหน่งนายเวรไม่มีประทวน เป็นแต่ให้จดทะเบียนไว้ รวมขึ้นในกรมพระสุรัสวดีทั้งหมด

พระกฐินเป็นของหลวง ครั้งแรกเสด็จพระราชดำเนินทรงทอดในลำดับแห่งการก่อพระฤกษ์พระอุโบสถเสร็จ เสด็จทางชลมารคไม่กี่ครั้ง เมื่อถนนเรียบร้อยดี ก็เสด็จทางสถลมารค บางทีโปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าฟ้าเสด็จแทนพระองค์ แต่อย่างช้าในระยะ ๓ ปี ก็เสด็จพระราชดำเนินทรงทอดครั้งหนึ่ง

การศึกษาพระธรรมวินัยภาษาไทย ท่านเจ้าอาวาสเป็นผู้สอน ส่วนภาษาบาลีได้พระมหาดิศเป็นครู และอุบาสกอุบาสิกาบริจาคทรัพย์จ้างนายบุตร เปรียญ มาสอนอีกคนหนึ่ง ภายหลังมีครูหลวงมาสอนคนหนึ่ง คืออาจารย์รอด เปรียญ แต่ได้สอนไม่กี่วันก็ถึงมรณะเสีย อาจารย์บุตร เปรียญ คงสอนต่อมา ในชั้นต้นอาศัยพลับพลายกในบริเวณหน้าวัดเป็นโรงเรียน เมื่อการเปรียญเสร็จแล้ว จึงย้ายจากพลับพลามาสอนในการเปรียญ สมัยนั้นการสอบในสนามหลวงไม่มีทุกปี เว้นระยะ ๓ ปีบ้าง นานกว่านั้นบ้าง จึงเปิดสนามสอบครั้งหนึ่ง ในยุคที่ ๑ นั้น มีสนามหลวงเปิดสอบครั้งเดียว คือเมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๕ (ซึ่งนับเป็นครั้งที่ ๓ ในรัชกาลที่ ๕) สำหรับวัดนี้สอบได้ ๓ ประโยครูปหนึ่ง คือสามเณรสิทธิ ส่วนวิชาภาษาไทยยังไม่มีโรงเรียน ภิกษุสามเณรผู้ปกครองเด็กต่างฝึกสอนศิษย์ของตน ๆ ตามความสามารถและโอกาสอันควร

การก่อสร้างในหน้าที่ช่างหลวง ทำกันสาดสังกะสีที่กุฎีเจ้าอาวาส แต่กุฎีอื่นหาได้ทำไม่ การเปรียญก็ทำเสร็จในยุคนี้ และเริ่มลงเข็มฝังรากฐานพระวิหารยอดปรางค์ ส่วนพระอุโบสถนั้นนับแต่ได้ทรงก่อพระฤกษ์แล้ว ได้ก่อเสาราย เสาชานหน้า เสาเอ็นผนังและผนัง เสารอบประธาน พนักลูกแก้วเชื่อมเสาราย ทั้งนี้เป็นลำดับมา รวมเวลา ๒ ปีเต็ม ถึงต้นปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๒๓ จึงเริ่มยกชื่อ กำหนดฤกษ์ยกขื่อตอนย่ำรุ่ง วันศุกร์ที่ ๓๐ เมษายน ปรากฏในหมายรับสั่งว่า ต้อง

ชุกชีในพระอุโบสถ

ระดมคนเกณฑ์กว้านยกขื่อเข้าที่เป็นจำนวน ๖๐ คน คือช่างหลวง ๑๕ กองฟั่นเชือก ๔ กอง พระยาเวียงในนฤบาล ๒ กองหลวงไกรสรเดช ๒ กองพระพิเดชสงคราม ๘ กองพระรามพิชัย ๘ กองพระยาพิทักษ์ภูบาล ๕ ในจำนวนนี้รวม ๔๔ คน และให้หมู่แสงชำระปืนมาสมทบอีก ๑๐ คน ปืนโรงใหญ่ซ้าย กองพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ๔ คน ปืนโรงใหญ่ขวา กองพระยาอัคนีสราภัย ๒ คน รวมทั้งสิ้นเป็น ๖๐ คน หลังจากการยกขื่อเข้าที่ล่วงมาได้ ๔ เดือนเศษ จึงยกอกไก่ กำหนดฤกษ์ยกอกไก่ เวลา ๘ นาฬิกา ๓๖ นาทีก่อนเที่ยง วันพฤหัสบดีที่ ๑๖ กันยายน นับตั้งแต่ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๒๓ ต่อมาจนตลอดยุคที่ ๑ การสร้างส่วนบนของพระอุโบสถยังไม่เสร็จในเดือนมีนาคม ปลายปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๒๓ นั้น มีงานพระเมรุ ณ ท้องสนามหลวง พระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน์ เมื่อเสร็จงานพระเมรุแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้เชิญพระเบญจาทรงพระโกศเฉพาะชั้นกลางกับชั้นบนมาไว้ในวัดนี้ เพื่อตั้งบนชุกชีในพระอุโบสถต่อไปแต่วันอังคารที่ ๒๙ ในเดือนเดียวกันนั้น ส่วนพระเบญจาเล็ก ๔ ทิศชั้นล่าง โปรดเกล้า ฯ ให้เชิญไปไว้วัดราชบพิธเป็นต้น พระเบญจานั้นปรากฏในหมายรับสั่งว่า มีพระบรมราชโองการให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ กับเจ้าพระยานรรัตนราชมานิต (โต ต้นสกุลมานิตยกุล) ซึ่งครั้งนั้นยังอยู่ในตำแหน่งพระยา ช่วยกันอำนวยการสร้างโดยพระราชประสงค์ เมื่อเจ้าพนักงานเชิญพระเบญจามาจัดตั้งไว้บนชุกชีในพระอุโบสถ แต่ยังไม่มีพระประธาน เพราะยังไม่ได้โปรดให้หล่อขึ้น เมื่อวันจันทร์ที่ ๒๙ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๒ เสด็จพระราชดำเนินมาพระราชทานเพลิงศพหม่อมแย้ม ซึ่งเป็นหม่อมมารดาของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ที่เมรุตึกซึ่งเจ้าภาพงานศพนั้นสร้างขึ้นเป็นถาวรวัตถุ พูดกันว่ามีขึ้นเป็นตัวอย่างทีแรกคราวนี้ ที่คณะใต้ตอนตะวันออก เมรุตึกนั้นยกพื้นเป็นอย่างรูปกุฎีใหญ่ในคณะเหนือ ต่างแต่เมรุนี้มีเฉลียง ๓ ด้าน เว้นด้านหลัง ส่วนกุฎีใหญ่คณะเหนือมีแต่เฉลียงหน้าเท่านั้น และความจริงที่สร้างเมรุตึกเป็นรูปกุฎี ก็ด้วยกุศล-เจตนาจะอุทิศถวายเป็นกุฎีในภายหลังเมื่อเสร็จการพระราชทานเพลิงศพแล้ว เมรุตึกนั้นหันหน้าไปทางทิศเหนือ ท่านเจ้าภาพงานศพได้ขอพระบรมราชานุญาตสร้างอนุสรณ์เป็นที่บรรจุอัฐิหม่อมแย้ม ก่อกระโจมตึกครอบและมีซุ้มโถงยื่นไปข้างหน้า (คือทิศเหนือ) อยู่ตอนขวาของเมรุตึก ก่อกำแพงทึบโอบเป็นบริเวณของเมรุตึก และอนุสรณ์ซึ่งก่อชักมาจากกำแพงวัดแนวหน้า แล้ววกไปประจบกำแพงวัดแนวใต้ ท่วงทีเหมือนบริเวณกุฎีเจ้าอาวาสในคณะเหนือ เมื่อเสร็จการเมรุศพแล้ว ท่านเจ้าภาพได้ถวายเมรุตึกนั้นเป็นกุฎีสงฆ์ กุฎีนี้ต่อไปจะเรียกว่ากุฎีหม่อมแย้ม (เพื่อให้คำสั้นและตรงกับความหมายของผู้แต่งตำนานนี้) กุฎีคณะใต้คงมีแต่กุฎีหม่อมแย้มหลังเดียว นอกนั้น

ยังไม่ได้สร้างขึ้น

การก่อสร้างอันเป็นส่วนของวัดก็มีบ้าง พระปลัดนาม (กาฬนาโม) ซึ่งเป็นฐานานุกรมของท่านเจ้าอาวาส เป็นกำลังช่วยในการนี้ตลอดมา เพราะเหตุว่าท่านมีความรู้ในการช่าง พอจะรับภาระแบ่งเบาได้ตามสมควร ถนนคณะเหนือก่ออิฐเป็นพื้นหลังเต่า อนึ่ง ทำเสาคันชักปักกลางสระน้ำสำหรับห้อยโพงตักน้ำ และทำห้องอาบน้ำมีรูปคล้ายกับปิยกุฎีในบริเวณกุฎีท่านเจ้าอาวาส แต่ขนาดย่อมกว่านิดหน่อย ฝังตุ่มเป็นที่ขังน้ำในห้องอาบน้ำเรียงกัน และทอดท่อเชื่อมสำหรับระบายน้ำเฉลี่ยกันได้ตลอดทุกตุ่ม บอกบุญ ก่อพระเจดีย์ดินครั้งหนึ่ง (เป็นการพิเศษต่างคราวจากการก่อพระเจดีย์ทรายของหลวง) อาศัยพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ ซึ่งครั้งนั้นยังดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ ฯ ทรงช่วยเป็นพระธุระในการนั้นด้วย การก่อพระเจดีย์ดินครั้งนั้น ทำที่บริเวณหน้าวัดตอนใน ตลอดมาจนจดกำแพงแก้ว ผู้ก่อได้ทำรูปแปลก ๆ ต่าง ๆ กัน คือก่อเป็นรูปพระเจดีย์บ้าง ก่อเป็นบัลลังก์แล้วปั้นเป็นพระพุทธรูปประดิษฐานบนบัลลังก์นั้น และมีกิ่งโพธิปักไว้ด้วย สมมติเป็นพระศรีมหาโพธิบ้าง ที่ปั้นเป็นรูปพระสาวกก็มีและยังทำรูปอย่างอื่น ๆ ประกอบอีกมาก เป็นการประกวดฝีมือปั้นกันอย่างสนุกสนาน พร้อมทั้งมีการสมโภชอย่างครึกครื้น เมื่อเสร็จงานฉลองแล้ว ก็เกลี่ยดินถมที่ลุ่มบางแห่งซึ่งเลือกเฉพาะที่จำเป็น

ถึงปีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๖ ในเดือนท้ายฤดูฝน เมื่อวันมหาปวารณาผ่านพ้นไปแล้วเพียงวันเดียว ท่านเจ้าอาวาสอาพาธเป็นอหิวาตกโรค ถึงมรณภาพโดยปัจจุบันทันด่วน บรรดาศิษย์และผู้นับถือเมื่อได้ทราบข่าว ต่างก็เกิดความสลดเศร้าใจ และมีความอาลัยถึงท่านเป็นอันมาก เพราะเมื่อท่านยังมีชีวิตปกครองอยู่นั้น เป็นผู้มีน้ำใจโอบอ้อมอารี เป็นธุระดูแลกิจสุขทุกข์ของภิกษุสามเณรและศิษย์วัดทั่วถึง ทั้งเอาใจใส่สั่งสอนบรรพชิตคฤหัสถ์เสมอมา แม้ว่าท่านถึงมรณภาพล่วงลับไปภายในระยะกาลอันเร็วนักก็จริง แต่ก็ได้ทำการอันสำคัญให้บรรลุล่วง เป็นผลสำเร็จก่อนถึงอวสานแห่งชีวิต คือข้อที่ท่านพยายามบำรุงการศึกษาพระปริยัติธรรม จนมีเปรียญเกิดขึ้นประจำสำนัก อันนี้สมควรเป็นอนุสรณีย์อย่างประเสริฐของท่าน ซึ่งเป็นประโยชน์สำคัญของวัดสืบมา.

พระอริยมุนี (เอม)

เจ้าอาวาสที่ ๑

๓ ก.ค. ๒๔๒๑ - ๑๙ ต.ค. ๒๔๒๖

ประวัติเจ้าอาวาสองค์ที่ ๑

พระอริยมุนี นามเดิมว่า เอม เป็นบุตรของขุนนานาคฆมาสก และนางอ่วม นานาคฆ-มาสก ชาวกรุงเทพ ฯ เกิดในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๗๗ ถวายตัวเป็นมหาดเล็กข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้งยังทรงผนวชประทับอยู่ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ต่อมาบรรพชาเป็นสามเณรในวัดนั้น ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ ปีขาล พ.ศ. ๒๓๙๗ อุปสมบทมีนิยมนามตามภาษามคธว่า อายุวฑฺฒโน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ เป็นพระอุปัชฌายะ อุปสมบทแล้วคงอยู่ในสำนักนั้น ต่อมาเป็นฐานานุกรมของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้น ในตำแหน่งพระ-ครูพุทธมนต์ปรีชา มีหน้าที่สวดพระปริตร ท่านเป็นผู้ชำชองในอุจจารณวิธี เป็นครูฝึกซ้อมพระพิธีธรรมสำนักนั้น ถึงวันพุธที่ ๑๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๑ มีพระบรมราชโองการทรงตั้งท่านเป็นพระอริยมุนี ที่พระราชาคณะ ต่อมาถึงวันพุธที่ ๓ กรกฎาคม ในศกเดียวกันนั้น โปรดให้ท่านเป็นเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส ท่านก็ตั้งใจปกครองทะนุบำรุงให้มีความเจริญขึ้นตามสมควรทั้งในส่วนบริหารและการปริยัติ พยายามจัดให้มีการศึกษาภาษาบาลีสืบมาไม่ขาดสาย จนมีนักเรียนสอบได้เป็นเปรียญประจำสำนักทันในยุคที่ท่านยังปกครองอยู่

ถึงปีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๖ เวลา ๔ นาฬิกา ๔๕ นาที ก่อนเที่ยง วันที่ ๑๙ ตุลาคม ท่านอาพาธเป็นอหิวาตกโรค ถึงมรณภาพ ประมวลอายุได้ ๕๐ ปี มีพรรษา ๓๐ ครองวัดเทพศิรินทร์ได้ ๖ ปี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเพลิงศพในบริเวณหน้าวัดเทพศิรินทร์ ณ วันจันทร์ที่ ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๗

ยุคที่ ๒
พระธรรมไตรโลกาจารย์ (จานจาโร เดช) เป็นเจ้าอาวาส

นับแต่เวลาที่พระอริยมุนี (เอม) ถึงมรณภาพแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระราชปรารภถึงพระที่สมควรจะทรงอาราธนาให้เป็นเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทร์ต่อไป ครั้งนั้นในวัดโสมนัสวิหารมีพระเปรียญ ๒ รูป ที่ปรากฏคุณวุฒิมีผู้นิยมนับถือมาก คือ พระมหายัง (เขมาภิรโต)[๑] เปรียญ ๘ ประโยครูปหนึ่ง พระมหาเดช (จานจาโร) เปรียญโท ๕ ประโยครูปหนึ่ง มีคำเล่าว่า มีพระราชดำรัสถามสมเด็จพระสังฆราช (ปุสฺสเทว สา) ว่าพระเปรียญ ๒ รูปนั้นรูปไหนจะสมควรเป็นเจ้าอาวาสได้ แต่สมเด็จพระสังฆราชถวายพระพรว่า พระเปรียญ ๒ รูปนั้น

๑. สมเด็จพระมหาวีรวงศ์ ครองวัดโสมนัสวิหาร ถึงมรณภาพแล้ว.

มีคุณวุฒิต่างกัน พระมหายังเชี่ยวชาญในการเทศนา เป็นที่นิยมของอุบาสกอุบาสิกาทั่วไป ฝ่ายพระมหาเดชเป็นที่รักใคร่นับถือของเพื่อนสพรหมจารีโดยมาก ในที่สุดโปรดพระมหาเดช จึงมีพระบรมราชโองการประกาศตั้งพระมหาเดชเป็นพระอริยมุนี ที่พระราชาคณะ ทรงอาราธนาให้มาครองวัดเทพศิรินทร์ ตั้งแต่วันจันทร์ที่ ๓๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๗ โปรดให้มีกระบวนแห่ตามธรรมเนียม ในปีแรกที่มาครองวัดนี้ ท่านเจ้าอาวาสมีอายุ ๓๘ ปี มีพรรษา ๑๗ พรรษา พระที่มากับท่านเจ้าอาวาสนั้น คือหม่อมเจ้าพระเล็ก ๑ อันดับ ๗ ท่านเจ้าอาวาสคงอยู่ที่กุฎีใหญ่คณะเหนือ ซึ่งเป็นกุฎีที่เจ้าอาวาสในยุคที่ ๑ เคยอยู่มานั้น ส่วนหม่อมเจ้าพระเล็กประทับที่กุฎีข้างกุฎีเจ้าอาวาส ให้ก่อกำแพงทึบโอบเนื้อที่ตอนเหนือ ซึ่งต่อจากกุฎีนั้น กับกุฎีเจ้าอาวาส โดยส่วนกว้าง ๑๖.๒๘ เมตร ยาว ๒๖.๒๐ เมตร สำหรับเป็นที่วิเวกผาสุก หม่อมเจ้าพระเล็กนั้น เป็นหม่อมเจ้าในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงสรรพศิลป์ปรีชา นับว่ามีหม่อมเจ้าพระประทับจำพรรษาในวัดนี้เป็นองค์แรก ต่อมามีอีกองค์หนึ่ง คือหม่อมเจ้าพระเกต ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท แต่ทั้งสององค์นี้ หาปรากฏว่าได้เป็นเปรียญไม่ ซะรอยจะผนวชอยู่ไม่นาน

ในการอุปสมบทตอนแรก ๆ ต้องนิมนต์พระเถระจากวัดอื่นมาเป็นพระอุปัชฌายะ ได้ยินว่าโดยมากอาราธนาพระพรหมมุนี (สุมิตฺโต เหมือน) เจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส และทูลเชิญสมเด็จพระสังฆราช (สา) เสด็จมาบางครั้ง ภายหลังท่านเจ้าอาวาสได้รับตั้งเป็นอุปัชฌายะ นับว่าเป็นองค์แรกที่เริ่มมีประจำขึ้นในวัดนี้เอง ส่วนท่านเจ้าอาวาสจะไปเป็นอุปัชฌายะ ณ วัดไหนบ้าง และมีอันเตวาสิกกับทั้งสัทธิวิหาริกเป็นจำนวนเท่าไรไม่ได้ความ

ภิกษุสามเณรมากขึ้นกว่ายุคก่อน บางปีมีจำนวนภิกษุเกือบ ๗๐ รูป สามเณร ๑๐ รูปเศษ แต่ในปลายยุคกลับโรยลง แม้อุบาสกอุบาสิกาก็เช่นกัน มีจำนวนเพิ่มมากขึ้นโดยลำดับ ได้ยินคำยกย่องว่า ท่านเจ้าอาวาสเทศน์ดีพอใช้ มีผู้พอใจฟังเทศน์ของท่านมาก

ขนบธรรมเนียมในยุคนี้ มีบางอย่างซึ่งแก้เข้าหาแบบวัดโสมนัสวิหาร เช่นระเบียบการสวดมนต์ไหว้พระเป็นต้น ข้อนี้เป็นธรรมดาของวัดขึ้น ย่อมคล้อยตามหัววัด เพราะท่านเจ้าอาวาสได้รับอบรมฝึกหัดมาจากสำนักนั้นแล้ว ก็ต้องดำเนินไปตามแบบนั้น อันขนบธรรมเนียมกิจวัตรจะให้เป็นทำนองเดียวกันทั่วทุกพระอารามเห็นจะยากนัก แต่ถ้าเป็นไปได้ ก็คงเป็นความงามอย่างหนึ่งที่น่าปลื้มใจ พระพิธีธรรมมีน้อยรูป หาผู้จะฝึกหัดได้ยาก จึงคืนหน้าที่นี้กลับไปวัดบวรนิเวศวิหารตามเดิม ต่อมาก็ไม่มีพระพิธีธรรมอีก

เลขวัดโดยมากน่าจะทำประโยชน์ให้แก่วัดน้อยเต็มที ต่อมาจึงโปรดให้เลิก พระราชทานเงินบำรุงพระอารามแทน สำหรับวัดนี้ได้รับพระราชทานเดือนละ ๑๖๐ บาท ในชั้นต้นมีเจ้าหน้าที่

อารัมภกถา.

กะสัตุพระพุทธสาสนกาลเปนอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๓๑ พ

กาล มุสิกสังวัจฉรมาฆมาศ กาฬปักษ์ปาฏิบทโ

กำหนด

พระ ไตรย ปิฎก พิมพ์ จบ นี้

ของ

สมเด็จ พระเจ้า ลูก เธอ

เจ้าฟ้าสุธาทิพรัตน สุขุมขัติยาวดี

มี พระ ศรัทธา สร้าง ขึ้น ไว้ใน พระ บรม พุทธศาสนา

ทรง อุทิศ ไว้ สำหรับ

วัด เทพ สิรินทราวาศ

เพื่อ พระสงฆ์ สามเณร ศิษย วัด นัก เรียน ในพระ อาราม นั้น จะได้ เล่าเรียน ศึกษา สืบ อายุ พระ บรม พุทธศาสนาให้ถาวร ไป สิ้น กาล นาน เทอญ

พระไตรยปิฎก จบ นี้ ได้ มี กาล ฉลอง แล้ว แล ประทาน มา ไว้ยัง พระอารามแต่ณวันที่ ๑๑ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๔

ผู้ได้รับเงินบำรุงนั้นมาทำความสะอาดในบริเวณพระอุโบสถ ดูเหมือนจะไม่ได้อยู่ในความควบคุมของท่านเจ้าอาวาส และการก็คงจะแปรเข้าหาทำนองเดียวกับเลขวัดอีก ในที่สุดจึงโปรดให้ท่านเจ้าอาวาสเป็นผู้บงการตลอด นับว่าทางวัดได้รับความสะดวกมาก เมื่อจะให้กุลีทำงานอะไรที่ไหนก็ได้ตามควรแก่ความประสงค์ที่เป็นการบำรุงรักษาพระอารามจริง ๆ ไม่ใช่แต่ให้ทำความสะอาดเฉพาะในบริเวณพระอุโบสถ เพื่อเป็นการรับเสด็จเท่านั้น

ไวยาวัจกรแผนกการศึกษา ได้พระอรรคเนศร (อ่วม) เป็นผู้รับหน้าที่ กับแผนกอาหารที่พระราชทานปีละ ๓ ชั่งทุกปี เคยเบิกเดือนละ ๒๐ บาทสมทบเข้าโรงครัวในครั้งนั้น ต่อมาพระสงฆ์เห็นพร้อมกันยกรายนี้เข้าในสมบัติวัดจนบัดนี้ แต่แผนกการบำรุงรักษาพระอาราม ได้ยินว่าน้องชายท่านอาวาสเป็นผู้รับหน้าที่เป็นหัวหน้าดูแลอำนวยการ แต่มีคำบอกเล่าหลายปากร่วมกันเป็นเชิงตำหนิว่า ผู้ที่เป็นหัวหน้าอำนวยการบำรุงรักษาพระอารามนั้น ไม่สู้เข้มแข็งในหน้าที่นัก เพราะวัดยังมีที่รกหลายแห่ง ซึ่งไม่สมควรปล่อยปละไว้เช่นนั้น

หนังสือพระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ในรัชกาลที่ ๕ รับพระราชทานไว้สำหรับวัดนี้ ๑ จบ พร้อมทั้งตู้ ซึ่งเชิญขึ้นประดิษฐานอยู่เหนือชุกชีพระอุโบสถ มีปรากฏในหมายรับสั่งว่า โปรดให้เชิญมาแต่วันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๖ ด้วยกระบวนแห่ครึกครื้น คือคนถือธงชาย ๔ ถือธงมังกร ๕๐ ถือธงตะขาบ ๕๐ คู่แห่นุ่งสมปักลาย ๕๐ สวมเสื้อครุยขาว ๒๕ สวมลอมพอกขาว ๒๕ คนเชิญเครื่องสูง ๒๐ คนตีกลองชนะ ๒๐ คนประโคมปี่พาทย์ ๔ คนตีกลองแขก ๔ ตำรวจหามเสลี่ยง ๑๒ และยังมีรถม้าอีก ๑ คัน เชิญพระไตรปิฎกตั้งบนราชรถ ตั้งกระบวนหน้าพระที่นั่งไชยชุมพล ออกเลี้ยวถนนบำรุงเมืองมาวัดนี้ ครั้นเชิญไว้ในวัดนี้แล้ว เดินกระบวนเชิญไปไว้ ณ วัดปทุมวนารามอีกจบหนึ่ง

ในยุคนี้มีพระครูพิเศษรูปหนึ่ง ซึ่งได้รับตั้งในคราวเดียวกับที่ทรงตั้งท่านเจ้าอาวาสให้เป็นพระราชาคณะ ก่อนจะมาครองวัดนี้นั้น คือพระครูกัลยาณคุณ (กาฬนาโม นาม) ต่อมาเมื่อทรงเลื่อนชั้นเป็นพระราชาคณะแล้ว ก็มิได้โปรดให้ท่านผู้ใดเป็นพระครูพิเศษประจำวัดในยุคนี้อีก ตอนปลายยุคมีพระครูวิจิตรธรรมภาณี (สิริจนฺโท จันทร์)[๑] มาพักอยู่รูปหนึ่ง ท่านผู้นี้เคยมาอยู่เล่าเรียนในยุคที่ ๑ แต่ไม่ทันเข้าแปลในสนามหลวง พอสิ้นยุคที่ ๑ ก็ย้ายไปอยู่สำนักอื่น ครั้งนี้เป็นพระครูก่อนแล้วจึงมาพักอยู่อีก เพื่อเรียนปริยัติธรรมเพิ่มเติม

มีพระออกวัดไปเป็นเจ้าอาวาสรูปหนึ่ง คือพระปลัดสอน ฐานานุกรมของท่านเจ้าอาวาส ซึ่งเข้าแปลพระปริยัติธรรมได้ ๓ ประโยค ในปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๙ แล้วทรงตั้งเป็นพระครู

---

๑. พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ เจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส มรณภาพแล้ว.

สีลสังวร โปรดให้ไปครองวัดวงศมูล พระอารามหลวง อยู่ในจังหวัดธนบุรี

ถึงปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๕ โปรดให้เลื่อนสมณศักดิ์ท่านเจ้าอาวาสขึ้นชั้นพระราชาคณะผู้ใหญ่ ที่พระเทพกวี รุ่งขึ้นปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๓๖ ทรงตั้งให้พระครูกัลยาณคุณเป็นพระวินัยรักขิต ที่พระราชาคณะผู้ช่วยเจ้าอาวาส ถัดมาถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๗ โปรดให้เลื่อนสมณศักดิ์ท่านเจ้าอาวาสขึ้นเป็นพระธรรมไตรโลกาจารย์ ในยุคนี้จึงนับว่ามีพระราชาคณะ ๒ องค์ทั้งเจ้าอาวาสสมณศักดิ์อย่างสูงถึงพระราชาคณะชั้นธรรม

แผนกการศึกษาพอจะเริ่มเจริญขึ้นบ้าง ก็ประจวบถึงปลายยุค ได้พระมหาสิทธิ[๑] เป็นกำลังช่วยในการสอนรูปหนึ่ง มีพระเปรียญตลอดยุคนี้เพียง ๑๐ รูปเศษ ได้ชั้นเปรียญเอก ๗ ประโยคเป็นอย่างสูง แต่มีรูปเดียว คือพระมหาน้อย (เขมิโย)[๒] อาศัยการเปรียญเป็นที่สอนตามเดิม ต่อมาปีขาล พ.ศ. ๒๔๓๓ จึงย้ายจากการเปรียญไปสอนที่โรงเรียนเจ้าพระยานรรัตน ฯ ในคณะกลางเมื่อมีมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ตั้งขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหารเป็นสภาอำนวยการศึกษาในคณะธรรมยุต วิทยาลัยนั้นก็ได้รับโรงเรียนวัดนี้เป็นสาขาอยู่ในบำรุงและท่านเจ้าอาวาสได้เป็นกรรมการในวิทยาลัยด้วยองค์หนึ่ง การโรงเรียนวัดนี้จึงเริ่มเปลี่ยนรูปใหม่ใช้หลักสูตรตามระเบียบของวิทยาลัย เลิกการสอนแบบมูลกัจจายนะ มีนักเรียน ๓๙ คนเป็นอย่างมากเริ่มตั้งมีแต่ชั้นสามัญ ครั้นรุ่งปีใหม่ (คือ พ.ศ. ๒๔๓๗) นักเรียนสอบชั้นสามัญได้ ๓ รูป เลื่อนขึ้นเป็นชั้นนักเรียนตรี ก็พอดีสิ้นยุคที่ ๒ ลง เพราะฉะนั้น นับว่าโรงเรียนนี้เพิ่งจะมีชั้น น. ตรี เป็นสูงสุดในคราวนั้น ฝ่ายโรงเรียนหนังสือไทยก็จัดให้มีขึ้นตามระเบียบของวิทยาลัยอาศัยการเปรียญเป็นที่สอน

วัตถุสถานเท่าที่สำเร็จไว้ในยุคก่อนนั้น ยังไม่ต้องซ่อม ที่ยังค้างก็ทำต่อมา มีการแก้ไขบ้างบางแห่ง ที่ทำขึ้นใหม่ทีเดียวก็มี ในฝ่ายวัดได้ให้เสริมกับปิยกุฎีหลังซ้ายที่อยู่หน้ากุฎีท่านเจ้าอาวาส ทำเป็นหอสูงขึ้นหลังหนึ่ง บอกบุญชาวบ้าน ก่อพระเจดีย์ดินอีกครั้งหนึ่ง เมื่อเสร็จพิธีแล้ว เกลี่ยดินถมที่ลุ่มเหมือนคราวก่อน ในปีฉลู พ.ศ. ๒๔๓๒ เจ้าพระยานรรัตนราชมานิต (โต) ซึ่งเวลานั้นยังอยู่ในบรรดาศักดิ์พระยา บริจาคทรัพย์จ้างช่างให้ก่อกำแพงรั้วเหล็กตอนหน้าวัดวางแนวจดถนนกรุงเกษม ทำประตูเหล็ก ๓ ประตูตรงกับศาลาท่าฉนวน และกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาต เพื่อขยายเขตวัดตอนหลังบริเวณพระอุโบสถ ให้ขยายยื่นออกไปอีกเส้นเศษ เมื่อได้รับพระบรมราชานุญาตแล้ว ก็ให้รื้อศาลาดินที่ติดกำแพงแนวหลัง พร้อมทั้ง

---

๑. ต่อมาลาสิกขาบท รับราชการในกรมราชบัณฑิต มีบรรดาศักดิ์เป็นพระญาณวิจิตร.

๒. ถึงมรณภาพในยุคที่ ๕.

โรงเรียนเจ้าพระยานรรัตนราชมานิต (โต)

กำแพงนั้นด้วย ขุดคูชักออกไปในด้านตะวันตก เอาดินถมคูตอนตรงกับกำแพงที่รื้อออกเสียนั้น และขุดโอบไปประจบคูแนวหลังตอนใต้ ขนดินถมตามที่ลุ่มอันเป็นพื้นวัด และถมพื้นล่างของกุฎีที่ยังไม่เสมอ ทำให้เรียบร้อยเป็นที่อาศัยได้ ก่อกำแพงรั้วเหล็กต่อไปจากกำแพงเก่า เป็นแนวขนานไปตามลำคู เพื่อโอบที่ตอนใหม่นี้แล้ว สร้างโรงเรียนตึกตรงศาลาดินเก่าที่รื้อออกนั้นหลังหนึ่ง สร้างศาลากินอาหาร และมีห้องอาบน้ำถัดจากโรงเรียนนั้นไปตอนตะวันตกหลังหนึ่ง ต่อมาเลิกเลี้ยงอาหารและอาบน้ำ กั้นห้องได้ ๘ ห้อง ให้พระเณรอยู่ และเก็บพัสดุของวัดมาจนบัดนี้ โรงเรียนตึกนั้นห่างจากกำแพงแก้ว ๗.๒๐ เมตร เป็นตึก ๒ ชั้น มีผนังรอบ กว้าง ๙.๖๕ เมตร ยาว ๑๘.๔๖ เมตร ผนังหนา ๓๕ เซ็นต์ ฐานสูงจากลานดินถึงพื้นชั้นล่าง ๔๐ เซ็นต์ จากชั้นล่างถึงชั้นบน ๓.๕๕ เมตร จากชั้นบนถึงฝ้า ๓.๙๐ เมตร จากฝ้าถึงอกไก่ ๓.๐๔ เมตร ชั้นล่างมีประตูด้านหน้าประตูหนึ่ง และด้านหลังประตูหนึ่ง มีบันไดไม้ภายในสำหรับขึ้นลง ชั้นบนอยู่ริมประตูด้านหน้า ส่วนชั้นบนก็มี ๒ ประตู ตรงกับชั้นล่าง และก่อบันไดข้างนอกสำหรับขึ้นลงชั้นทั้งสองประตู ด้านหน้ามีมุข ๓ มุข มุขในด้านหน้า เฉพาะมุขริมทางใต้มีจารึกตัวเลขฝรั่งเป็นจำนวนคริสตศก ในปีที่สร้างเสร็จคือคริสตศักราช ๑๘๙๐ และมุขริมทางเหนือมีจารึกเลขไทยบอกปีที่สร้าง คือ ร.ศ. ๑๐๙ หลังคามุงกระเบื้องไทย โรงเรียนนี้ต่อไปจะเรียกว่าโรงเรียนเจ้าพระยานรรัตนราชมานิต ฯ ศาลากินอาหารและอาบน้ำนั้น ห่างจากกำแพงด้านตะวันตก ๕.๐๙ เมตร ฐานก่ออิฐถือปูน ฝาไม้รอบ เว้นแต่ที่ห้องน้ำ จึงทำเป็นผนัง หลังคาสังกะสี ฝ้าไม้ ส่วนกว้าง ๑๑.๒๓ เมตร ยาว ๑๙.๔๕ เมตร จากลานดินถึงพื้นไม้ ๘๐ เซ็นต์ จากพื้นดินถึงฝ้า ๕ เมตร จากฝ้าถึงอกไก่ ๒.๒๕ เมตร ศาลานี้ต่อมาเรียกว่าห้องก๊อก ให้ขุดสระน้ำที่คณะใต้อีกสระหนึ่ง ตอนริมประตูตะวันตก ปักเสาแขวนคานกลางบ่อ ทำห้องอาบน้ำไว้ริมบ่อคล้ายกับที่มีในคณะเหนือ ทำถนนไปมาติดต่อกันทุกคณะ เป็นถนนก่ออิฐตะแคงรูปหลังเต่าทุกสาย เมื่อการก่อสร้างเหล่านี้เสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้มีประกาศข้อความ ว่าด้วยพระราชทานที่อุปจารสีมาดังสำเนาต่อไปนี้

ด้วยมีพระบรมราชโองการ ประกาศให้ชนทั้งปวงทราบทั่วกันว่า ที่ดินหลังวัดเทพศิรินทราวาส ยาวตามแนวหลังวัดด้านตะวันออก ๑ เส้น ๑๖ วา ยาวด้านตะวันตก ๑ เส้น ๑๖ วา กว้างด้านเหนือ ๑ เส้น ๑ วา กว้างด้านใต้ ๑ เส้น ๑ วา พระยานรรัตนราชมานิตมีศรัทธาขอรับพระราชทานพระบรมราชานุญาต ออกทรัพย์ซื้อเหล็กปูน จ้างจีนก่อเป็นกำแพงรั้วเหล็กรอบติดเนื่องกับเขตพระอาราม ภายในกำแพงถมดินก่อถนนปลูกศาลา และขุดสระน้ำ ทำสะอาดงดงามเรียบร้อย เขตภูมิสถานมีประมาณดังกล่าวมานี้ ทรงพระราชทานอุทิศเป็นที่สงฆ์กัปปิยภูมิอุปจาร

ของวัดเทพศิรินทราวาส ตั้งแต่วันที่ได้ทรงประกาศนี้ไป คือวันที่ ๑๘ มกราคม รัตนโกสินทรศก ๑๐๙ เป็นวันที่ ๘,๑๐๔ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

ฝ่ายช่างหลวงยังคงทำการก่อสร้างพระอุโบสถและกุฏิเป็นลำดับมา ได้ยินว่า ตอนหลังมักจะโอ้เอ้ ทำบ้างเว้นบ้าง พอจวนออกพรรษาก็เริ่มปลูกนั่งร้าน ทำการสร้างพระอุโบสถ ต่อไปถึงฤดูหนาวต่อฤดูร้อนก็รามืออีก ที่ทำเช่นนี้ใคร ๆ ก็ต้องเข้าใจได้ว่าทำถวายทอดพระเนตรในเวลาเสด็จพระราชดำเนินทรงทอดพระกฐินเป็นแน่ และประจวบด้วยเป็นเวลาที่แม่กองประชวรกระเสาะกระแสะ มิได้เสด็จทรงกำกับการเหมือนแต่ก่อน ครั้นถึงปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๓๖ ก็สิ้นพระชนม์

พระอุโบสถนั้นสร้างยังไม่เสร็จเรียบร้อย แต่พออาศัยได้แล้ว จึงรื้อโบสถ์เล็กออก เชิญพระพุทธรูปยืน ๒ องค์ ซึ่งเป็นพระฉลองพระองค์สมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ และสมเด็จเจ้าฟ้า กรมหลวงวิสุทธิกษัตรีย์ จากโบสถ์เล็กไปประดิษฐานเหนือชุกชีในพระอุโบสถ ทรงพระราชดำริไว้ว่า ถ้าสร้างพระวิหารยอดปรางค์เสร็จแล้ว จะโปรดให้เชิญพระพุทธรูป ๒ องค์นั้นไปประดิษฐานไว้ในพระวิหารยอดปรางค์ แต่พระวิหารยอดปรางค์ก็เพิ่งจะก่อขึ้นเพียงฐานเท่านั้น พระอุโบสถซึ่งยังจะต้องสร้างส่วนประกอบอีกหลายอย่าง คือรูปจำลองตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่เพดานซุ้มประตูหน้าต่างทั้งภายในภายนอก บัวปลายเสา ลายที่ผนังและที่บานประตูหน้าต่าง นอกจากนั้นนับว่าพอเสร็จ เมื่อเริ่มสร้างรูปจำลองตราที่เพดาน และทำซุ้มประตูหน้าต่างเฉพาะภายนอกก็ประจวบถึงเวลาสิ้นยุค ส่วนพระประธานและพระสาวกนั้น ปรากฏในหมายรับสั่งว่าเพิ่งได้โปรดให้หล่อรูปพระสาวก ๒ องค์ เมื่อวันอังคารที่ ๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๗ รุ่งขึ้นปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘ เสด็จพระราชดำเนินไปทรงหล่อพระประธานที่โรงหล่อสังกะสี ณ วันจันทร์ที่ ๑๖ พฤศจิกายน รูปหล่อพระสาวกและพระประธานนั้น ยังหาได้โปรดให้เชิญมาไม่ จนตลอดยุคที่ ๒ นี้ จึงยังไม่มีพระประธานเช่นเดียวกับยุคที่ ๑ ที่หน้าพระอุโบสถตอนซ้าย ซึ่งห่างจากพระอุโบสถไป ๕.๐๕ เมตร สร้างศาลาโถงหลังหนึ่งกว้าง ๗.๕๕ เมตร ยาว ๑๓.๒๐ เมตร ฐานปูกระเบื้อง หลังคามุงกระเบื้องลูกฟูกจีน จากพื้นฐานถึงปลายเสาริมสูง ๓.๑๐ เมตร จากปลายเสาถึงขาดยอด ๒.๗๐ เมตร

ในคณะใต้สร้างกุฏิเพิ่มขึ้นอีก คณะนี้ ว่าโดยส่วนกว้างก็เท่ากับคณะเหนือ แต่ส่วนยาวนั้นเพียง ๑๑๖.๓๐ เมตร ซึ่งสั้นกว่าคณะเหนือ ๘.๑๕ เมตร และการจัดแนวกุฏิก็ต่างจากคณะเหนือ คือสร้างกุฏิเป็น ๓ แถว สำหรับแถวนอกก่อติดกำแพงวัด แนวใต้มี ๓ หลัง รวม ๕ ห้อง แถวกลางมี ๒ หลัง รวม ๖ ห้อง แถวในก่อติดกำแพงคั่นคณะมี ๓ หลัง รวม ๗ ห้อง จะก่อหลังที่ ๔

พระอุโบสถ วัดเทพศิรินทราวาส

รูปจำลองตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์

ที่ ๕ อีก แต่ไม่ทันสำเร็จ คงก่อได้เพียงฐานทิ้งไว้เท่านั้น ห้องในของกุฏิเหล่านี้ไม่ได้ทำฝ้า ส่วนห้องเฉลียงทำฝ้าไม้เหมือนกุฏิในคณะเหนือ แต่ก็หาได้ทาสีไม่ ถนนกลางคณะใต้นั้นกว้าง ๔ เมตร ยืนตรงจากประตูด้านตะวันออกจดประตูด้านตะวันตกเหมือนถนนในคณะเหนือ

สุสานหลวงที่หลังวัด เริ่มมีขึ้นในปลายยุคนี้ เมื่อก่อนที่จะโปรดให้สถาปนาสุสานหลวงขึ้นนั้น เคยมีงานเมรุพระราชทานเพลิงบางคราว แต่โปรดให้สร้างพระเมรุในบริเวณหน้าวัด เช่นเมื่อคราวพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าปัณฑวรรณวโรภาศ และศพสมเด็จพระวันรัต (พุทฺธสิริ ทับ) ในปลายปี พ.ศ. ๒๔๓๔ ก็โปรดให้สร้างพลับพลาจตุรมุขเป็นที่ประทับ (ตรงที่สร้างพลับพลายก สำหรับเป็นที่ประทับในงานก่อพระเจดีย์ทรายซึ่งรื้อออกแล้ว) และโปรดให้สร้างพระเมรุในที่ตอนเหนือพลับพลานั้น ครั้นต่อมาราว พ.ศ. ๒๔๓๖ จึงทรงพระราชดำริสถาปนาสุสานหลวงขึ้นที่หลังวัดนี้ ในตำนานสุสานหลวงที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเรียบเรียงมีว่า ข้อซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้เรียกว่าสุสานนั้น เพราะทรงพระราชดำริว่า จะเรียกอย่างอื่น เช่นเรียกว่าที่เมรุ หรือที่อันใดอื่นซึ่งใช้กันอยู่ ไม่ตรงกับพระราชดำริในการสร้าง จึงโปรดเกล้า ฯ ให้เอาคำบาลีว่า **สุสาน** อันแปลความว่า ที่ปลงศพ มาเรียก กระแสพระราชดำริที่จะสร้างสุสานนั้น คือจะให้มีที่อันตบแต่งรักษาไว้ให้สะอาดอยู่เสมอ และมีสถานอันเป็นเครื่องประกอบการเมรุ ซึ่งจำเป็นจะต้องใช้ให้ครบครัน เมื่อจะทำการปลงศพอย่าให้ต้องสร้างอันใดใหม่ เว้นไว้แต่ตัวเมรุหรือโรงทึมอย่างเดียว ที่จะต้องสร้างใหม่เป็นของทำชั่วคราว ให้ปลูกสร้างได้ตามสมควรแก่ชั้นยศศักดิ์หรือความพอใจของเจ้าภาพ ไม่ให้มีข้อรังเกียจเหมือนกับเมรุปูน ด้วยมีพระราชประสงค์จะให้ปลงศพที่สุสานนี้ได้ทุกชั้นบรรดาศักดิ์ สุดแต่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตพิเศษเป็นสำคัญ การดูแลรักษาสถานที่สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาสเดิมเป็นพนักงานของกระทรวงโยธาธิการ เพราะสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้มีพระราชดำรัสสั่งสมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ เมื่อยังเสด็จดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงนั้น เป็นผู้รับสั่งสถาปนาที่สุสานหลวง ที่สุสานหลวงนี้ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ทำการพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอิศริยาภรณ์ เมื่อ ร.ศ. ๑๑๑ (พ.ศ. ๒๔๓๗) เป็นปฐม และครั้งนั้นทรงสร้างที่ตั้งพระศพเป็นพลับพลาของถาวร พระราชทานนามว่า พลับพลาอิศริยาภรณ์ สำหรับจะได้ใช้เป็นที่ประทับเมื่อเสด็จไปพระราชทานเพลิงศพงานอื่น ๆ ต่อไป ส่วนประตูรั้วเหล็กรอบบริเวณกับทั้งถนนหนทาง และแต่งลานที่ในสุสานหลวง เป็นของหลวงทรงสร้างทั้งสิ้น การปลงศพอันเป็นงานหลวง เช่นพระศพเจ้านายซึ่งมิได้ทำพระเมรุที่ท้องสนามหลวง หรือทำที่อื่น เทียบด้วยท้องสนามหลวง ก็มักทำที่สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาสโดยมาก ส่วนงานศพซึ่งผู้อื่นเป็นเจ้าภาพนั้น

ถ้ากราบบังคมทูลขอพระบรมราชานุญาต และทรงพระราชดำริเห็นสมควร ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตพิเศษ ให้ปลงที่สุสานหลวงได้ ไม่เลือกด้วยชั้นบรรดาศักดิ์ มีตั้งแต่ศพเจ้าพระยาลงมาจนศพคฤหบดี

ถาวรวัตถุในสุสานหลวงตอนแรกก็มีแต่พลับพลาอิศริยาภรณ์ และรั้วเหล็กรอบดังกล่าวมาแล้ว ส่วนศาลาและสามสร้าง เป็นของมีขึ้นในยุคที่ ๔ กับยุคที่ ๕ ประตูรั้วเหล็กในชั้นต้นมีแต่ ๒ ประตู คือประตูเหนือเป็นที่เข้าออกของเจ้าภาพและผู้ไปปลงศพ ประตูตะวันตกเฉียงใต้เป็นทางเชิญศพเข้าสุสานหลวง รัฐบาลได้ตัดถนนพลับพลาชัยในคราวเดียวกับที่เริ่มสร้างสุสานหลวง ครั้นต่อมารัฐบาลตัดถนนหลวงอีกสายหนึ่ง ผ่านทางด้านใต้ของสุสานหลวง จึงทำประตูสุสานเพิ่มขึ้นอีกประตูหนึ่งทางด้านใต้ และใช้เป็นประตูเชิญศพเข้าสุสานหลวงแทนประตูตะวันตกเฉียงใต้นั้น

ในคราวที่รัฐบาลตัดถนนหลวงนั้น แนวของถนนยื่นมาตรงกับคูวัดด้านใต้ จึงให้ถมคูตอนนั้นเสีย เพื่อมิให้ถนนต้องคดอ้อม เพราะฉะนั้น เขตวัดด้านใต้จึงจดถนนหลวงสืบมา

ถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๗ ท่านเจ้าอาวาสอาพาธหนักด้วยโรคริดสีดวงงอก ซึ่งเป็นเรื้อรังมาช้านาน กำเริบมากขึ้น อาการมีแต่ทรงกับทรุดโดยลำดับ ครั้น ณ วันพุธที่ ๑๔ มกราคม เวลา ๙ นาฬิกา ท่านก็ถึงมรณภาพ รวมระยะกาลที่ได้ปกครองวัดมาเป็นจำนวน ๑๑ ปี ในยุคนี้เขตวัดแนวหลังตอนกลางขยายยื่นออกไป พร้อมทั้งโรงเรียนตึกหลังหนึ่ง และศาลากินอาหารและอาบน้ำอีกหลังหนึ่ง มีบ่อน้ำในคณะใต้ ทั้งกุฎีก็สร้างเพิ่มอีก ๑๖ ห้อง มีถนนไปมาติดต่อได้ทุกบริเวณ มีกำแพงเหล็กริมถนนกรุงเกษม มีบริเวณสุสานหลวงในตอนหลังวัด ได้รับพระราชทานเงินบำรุงรักษาพระอาราม พระอุโบสถก็พออาศัยทำสังฆกรรมได้ ส่วนแผนกการศึกษานั้น เป็นโชคดีอย่างหนึ่งที่มหามกุฏราชวิทยาลัยรับโรงเรียนวัดนี้เข้าเป็นสาขา นับว่าได้เริ่มต้นที่จะย่างขึ้นสู่ความเจริญ ถ้าท่านผู้จัดการโรงเรียนมีความสามารถพอ แต่เผอิญถึงคราวที่ท่านเจ้าอาวาสทุพพลภาพลงด้วยโรคเบียดเบียนมาก จึงไม่ทันได้ดำเนินกิจการให้เต็มที่ ก็พอดีสิ้นอายุของท่านเสีย.

พระธรรมไตรโลกาจารย์ (เดช)

เจ้าอาวาสที่ ๒

๓๐ มิ.ย. ๒๔๒๗ - ๑๔ ม.ค. ๒๔๓๗

ประวัติเจ้าอาวาสองค์ที่ ๒

พระธรรมไตรโลกาจารย์ นามเดิมว่า เดช เป็นบุตรอุบาสิกาปราง[๑] ชาวบ้านราชบุรณะ จังหวัดพระประแดง เกิดในรัชกาลที่ ๓ ปีมะแม พ.ศ. ๒๓๙๐ ถึงรัชกาลที่ ๔ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๑๑ ได้อุปสมบท ณ วัดโสมนัสวิหาร มีนิยมนามตามภาษามคธว่า ฐานจาโร สมเด็จพระวันรัต (พุทฺธสิริ ทับ) แต่ยังดำรงสมณศักดิ์ที่พระพรหมมุนี เป็นพระอุปัชฌายะ พระวินัยธรด้วงเป็นพระอุปสัมปทาจารย์ เล่าเรียนพระปริยัติธรรมในสำนักพระอุปัชฌายะหลายพรรษา ถึงปีชวด พ.ศ. ๒๔๑๙ เข้าแปลพระปริยัติธรรมครั้งแรกในที่ประชุมพระราชาคณะ พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ ได้เป็นเปรียญ ๔ ประโยค ในปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๒๔ เข้าแปล ได้ประโยค ๕ ถึงปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘ ทรงตั้งเป็นพระอริยมุนี ที่พระราชาคณะ มีนิตยภัตเดือนละ ๔ ตำลึง พระราชทานตาลปัตรแฉกหักทองขวางเป็นเครื่องยศ ทรงอาราธนาให้มาครองวัดเทพศิรินทราวาสในศกนั้น ครั้นถึงปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๕ โปรดให้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ ที่พระเทพกวี มีสำเนาประกาศดังนี้

ให้เลื่อนพระอริยมุนีเป็นพระเทพกวี ศรีวิสุทธินายก ตรีปิฎกปรีชา มหาคณิศร บวรสังฆาราม คามวาสี สถิต ณ วัดเทพศิรินทราวาส วรวิหาร พระอารามหลวง มีนิตยภัตราคาเดือนละ ๔ ตำลึงกึ่ง พระราชทานตาลปัตรแฉกหักทองขวางประดับพลอยเป็นเครื่องยศ มีฐานานุศักดิ์ควรตั้งฐานานุกรมได้ ๔ รูป คือ พระครูปลัด ๑ พระครูสังฆวิชัย ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ รวม ๔ รูป ต่อมาเมื่อวันที่ ๒๐ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๗ ทรงเลื่อนเป็นพระธรรมไตรโลกาจารย์ มีสำเนาประกาศดังนี้

ให้เลื่อนพระเทพกวีเป็นพระธรรมไตรโลกาจารย์ ญาณวิสารทนายก ตรีปิฎกปรีชา มหาคณิศร บวรสังฆาราม คามวาสี สถิต ณ วัดเทพศิรินทราวาส วรวิหาร พระอารามหลวง มีนิตยภัตเดือนละ ๕ ตำลึง พระราชทานตาลปัตรแฉกพื้นแพรแดง ประดับดิ้นเลื่อมเป็นเกียรติยศ มีฐานานุศักดิ์ควรตั้งฐานานุกรมได้ ๕ รูป คือ พระครูปลัด ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑

ท่านได้เป็นพระกรรมวาจาจารย์และพระอุปัชฌายะ บวชกุลบุตรขึ้นไว้ในพระพุทธศาสนาเป็นอันมาก และได้เทศนาสั่งสอนอุบาสกอุบาสิกาคฤหัสถ์บริษัท ให้เกิดความสังเวชและศรัทธาเลื่อมใส ตั้งอยู่ในเบญจศีลเบญจธรรมสัมมาปฏิบัติเป็นอันมาก เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ

---

๑. สืบถามผู้ใหญ่ที่เคยทราบนามโยมผู้ชายของท่าน ก็ไม่มีใครจำได้.

ให้ตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้น ท่านเป็นกรรมการในชุดแรก และเป็นผู้สอบไล่พระปริยัติธรรมด้วย จัดตั้งโรงเรียนภาษาบาลีซึ่งเป็นสาขาของมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นที่วัดเทพศิรินทราวาส ทั้งได้ตามเสด็จสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งครั้งนั้นยังทรงดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น ฯ ออกไปจัดการพระพุทธศาสนาในหัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันตกรูปหนึ่ง ควรนับว่าเป็นพระทำธุระในพระพุทธศาสนาให้เกิดหิตานุหิตประโยชน์แก่ประชุมชนไม่เสาะแสวงแต่ประโยชน์ตนถ่ายเดียว

ท่านอาพาธเป็นโรคริดสีดวงงอก มีโลหิตตกเนือง ๆ ล่วงมาช้านาน หาหมอเชลยศักดิ์ให้รักษาก็หลายคน อาการมีแต่ทรงและทรุดเป็นลำดับ ใน พ.ศ. ๒๔๓๗ โรคนั้นกำเริบมากขึ้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้พระสิทธิสาร หมอยา ขุนภักดีองค์หมอนวด ไปประจำรักษาพยาบาลท่าน แต่อาการหาทุเลาไม่ กระทรวงธรรมการมีคำสั่งให้หม่อมเจ้าภูลสวัสดิ์ กับหมอกรมพยาบาลไปช่วยพระสิทธิสารอีก ครั้นรุ่งเช้า วันที่ ๑๔ มกราคมในปีนั้น ท่านมีอาการหนักเพียบถึงที่สุด ให้หอบเป็นกำลัง หมอประกอบยาแก้หอบถวายหาคลายไม่ เวลา ๙ นาฬิกา ท่านก็ถึงมรณภาพ ประมวลอายุได้ ๔๘ ปี มีพรรษา ๒๗ ต่อไปนี้คัดจากหนังสือราชกิจจานุเบกษา มีเนื้อความว่า

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระอาลัยเสียดายเป็นอันมาก พระราชทานโกศเหลี่ยมราชนิกูลให้เป็นเกียรติยศ สำหรับคุณความดีที่มีแก่พระพุทธศาสนา

พระครูสมุห์ปึกผู้ได้รับปลงบริขารเป็นผู้จัดการศพ พร้อมด้วยพระวินัยรักขิต (นาม) ฐานานุกรมและภิกษุสามเณรในพระอาราม

ถึงวันที่ ๒๗ เมษายน พ.ศ.๒๔๓๘ โปรดเกล้า ฯ ให้เจ้าพนักงานจัดการศพที่กุฎี และมีการเล่นที่แนวถนนใหญ่หน้าพลับพลา วันที่ ๒๘ เวลาบ่าย ยกลองในโกศศพพระธรรมไตร-โลกาจารย์แต่กุฎีขึ้นเสลี่ยงหิ้วไปขึ้นเสลี่ยงแปลงที่หน้าพระอุโบสถ ประกอบโกศลุ้งแล้วเสร็จตั้งกระบวนแห่เดินมาถนนใหญ่สู่สุสานหลวง ครั้นเปลื้องโกศออกชำระเสร็จแล้ว ยกลองในขึ้นตั้งบนตารางเหนือฐานที่พระราชทานเพลิง แวดวงด้วยม่านแล้วเสร็จ เวลาค่ำโปรดให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงทอดผ้าไตร ๑๐ ไตร สดับปกรณ์ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพรหมวรานุรักษ์ ทรงประชุมเพลิงที่พระราชทาน การเล่นในงานนี้มีโขน ๑ โรง หนัง ๑ โรง และดอกไม้เพลิง พระราชทานผลกัลปพฤกษ์วันละ ๒ ต้น กลองชนะ ๑๐ คู่ จ่าปี่ ๑ ประโคมศพ

พระวินัยรักขิต (นาม)

เจ้าอาวาสที่ ๓

ม.ค. ๒๔๓๗ - ๒๙ เม.ย. ๒๔๓๘

ยุคที่ ๓
พระวินัยรักขิต (กาฬนาโม นาม) เป็นเจ้าอาวาส

เมื่อพระธรรมไตรโลกาจารย์ (เดช) ถึงมรณภาพแล้ว มีพระบรมราชโองการทรงตั้งพระวินัยรักขิต (กาฬนาโม นาม) เป็นเจ้าอาวาสต่อมา ตั้งแต่ปลายเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๓๗ นั้น ก่อนแต่ที่ได้รับตำแหน่งเจ้าอาวาสและได้รับแล้วมา ท่านอยู่ที่กุฎีหม่อมแย้มในคณะใต้ คราวที่ได้รับตำแหน่งเป็นเจ้าอาวาสนี้ ท่านมีอายุ ๔๙ ปี พรรษา ๒๙

ท่านเจ้าอาวาสไม่มีความรู้ภาษาบาลี ย่อมขัดข้องในการที่จะเป็นผู้จัดการโรงเรียน ตามระเบียบของมหามกุฏราชวิทยาลัย เพราะผู้จัดการโรงเรียนภาษาบาลีจะต้องเป็นครูสั่งสอนด้วย เหตุฉะนั้น แม้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจะโปรดให้มีเจ้าอาวาสขึ้นแล้วก็ดี ก็ยังจะต้องทรงพระราชกังวลถึงการโรงเรียนอีกส่วนหนึ่ง ในครั้งนั้นทรงพระราชดำริเห็นว่า หม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตร วัดราชบพิธ ทรงสามารถอำนวยการโรงเรียนภาษาบาลีวัดนั้นให้เป็นระเบียบเจริญขึ้น และยังทรงมีตำแหน่งเป็นกรรมการในมหามกุฏราชวิทยาลัยอีกด้วย อันแสดงพระคุณวุฒิสามัตถิยภาพให้ปรากฏ เป็นที่ทรงหวังพระราชหฤทัยได้ว่า ถ้าโปรดให้มาอำนวยการโรงเรียนภาษาบาลีวัดเทพศิรินทร์ คงจะทรงทะนุบำรุงให้รุ่งเรืองสืบต่อไปได้เป็นแน่ จึงทรงอาราธนาให้หม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตร มาทรงบัญชาการโรงเรียนภาษาบาลีวัดนี้ และทรงกำกับหน้าที่เจ้าอาวาสด้วย โปรดให้มีกระบวนแห่เป็นอย่างผู้จะไปครองวัด ณ วันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ศกนั้น ฝ่ายในวัดเทพศิรินทร์ก็จัดการรับเสด็จ ตลอดถึงถวายเครื่องสักการะตามธรรมเนียม หม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตรประทับที่โรงเรียนเจ้าพระยานรรัตน ฯ คณะกลาง มีภิกษุสามเณรโดยเสด็จมาอยู่ด้วยหลายรูป การโรงเรียนย้ายจากโรงเรียนเจ้าพระยานรรัตน ฯ ไปสอนที่กุฎีท่านเจ้าอาวาสเก่าในคณะเหนือ

การที่โปรดให้มีกระบวนแห่ในคราวเมื่อหม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตรเสด็จจากวัดราชบพิธมาอยู่วัดนี้นั้น ย่อมเป็นที่เข้าใจได้ว่า คงจะไม่ทรงมุ่งแต่ให้หม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตรมาทรงจัดการโรงเรียนอย่างเดียว จะต้องทรงหวังถึงการภายหน้าต่อไปอีก ถ้าพระวินัยรักขิตถึงมรณภาพลง ก็จะได้โปรดให้หม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตรเป็นเจ้าอาวาสทีเดียว ดีกว่าที่จะทรงอาราธนาพระเถระจากวัดอื่นมาครอง เพราะวัดที่ตั้งเป็นหลักแล้ว ถ้าผู้อยู่วัดอื่นจะมาเป็นเจ้าอาวาส ไม่ใช่จัดการให้เรียบร้อยโดยง่ายและได้เร็ว จะต้องมีเหตุขัดข้องหลายอย่าง หากพระในวัดนั้นได้เป็นเจ้าอาวาสเอง ย่อมสะดวกกว่ากันหลายประการ

ธุรการในทางปกครองยังไม่ได้แก้ไขดัดแปลงอันใด แม้การศึกษาก็เหมือนกัน เพราะเป็น

แต่เริ่มต้น รุ่งขึ้นปีมะแม พ.ศ. ๒๔๓๘ กำหนดพระราชทานเพลิงศพพระธรรมไตรโลกาจารย์ (เดช) ที่สุสานหลวงหลังวัด ซึ่งเริ่มงานวันที่ ๒๗ เมษายน รุ่งขึ้นวันที่ ๒๘ ก็พระราชทานเพลิงศพ เช้าวันที่ ๒๙ เก็บอัฐิตามธรรมเนียม พอถึงเวลาเย็นวันนั้นเอง ท่านเจ้าอาวาสอาพาธเป็นอหิวาตกโรค และถึงมรณภาพ เวลา ๒ นาฬิกา ๔๐ นาที วันอังคารที่ ๓๐ เดือนนั้น รวมเวลาที่ปกครองวัดเพียง ๑ เดือนเศษ เป็นการน่าสลดใจยิ่งนัก แต่ชีวิตของท่านก็เป็นประโยชน์แก่วัดนี้มานาน เพราะเมื่อแรกยกวัด ท่านเป็นปลัดของท่านเจ้าอาวาสองค์ที่ ๑ ธรรมดาวัดใหม่จะต้องกังวลด้วยการก่อสร้าง เป็นภาระหนักและมากอย่าง ท่านก็ได้เป็นกำลังช่วยในกิจการแผนกนี้ตลอดมา ครั้นถึงวาระที่ท่านเป็นเจ้าอาวาสขึ้นบ้าง แม้จะมีเวลาน้อยยิ่งกว่าท่านผู้ใด แต่ก็ควรปลื้มใจมาก ที่ได้หม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตรมาทรงจัดการโรงเรียน ซึ่งต่อมาก็นับว่าวันที่วัดเทพศิรินทราวาสได้ก้าวขึ้นสู่ความเจริญโดยลำดับ จึงนับว่าระยะเวลาอันสั้นของท่านนั้นมีค่าพอที่จะให้เกิดความพึงใจไม่น้อยเลย

ประวัติเจ้าอาวาสองค์ที่ ๓

พระวินัยรักขิต นามเดิมว่า นาม เป็นบุตรที่ ๒ ของนายผึ่ง นางศิลา ชาวบ้านตาลเอน อำเภอบางปะหัน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เกิดในรัชกาลที่ ๓ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๓๘๙ ครั้นถึงปลายรัชกาลที่ ๔ ปีขาล พ.ศ. ๒๔๐๙ อุปสมบท ณ วัดบวรนิเวศวิหาร มีนิยมนามตามภาษามคธว่า กาฬนาโม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ซึ่งยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ เป็นพระอุปัชฌายะ พระอริยมุนี (อายุวฑฺฒโน เอม) แต่ยังเป็นที่พระครูพุทธมนต์ปรีชา เป็นอุปสัมปทาจารย์ อุปสมบทแล้วคงอยู่ในวัดนั้น ต่อมาได้เป็นพระครูใบฎีกา ฐานานุกรมของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้น ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นพระครูสมุห์ ครั้นปีขาล พ.ศ. ๒๔๒๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้น โปรดให้ออกจากตำแหน่งฐานานุกรมของพระองค์ท่านแล้ว เป็นพระปลัด ฐานานุกรมของพระอริยมุนี (เอม) ผู้เป็นอุปสัมปทาจารย์ และมาอยู่วัดเทพศิรินทราวาสตั้งแต่คราวยกวัด

เมื่อพระอริยมุนี (เอม) ถึงมรณภาพแล้ว มีพระบรมราชโองการทรงตั้งท่านเป็นพระครูกัลยาณคุณ ในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๗ เป็นตำแหน่งพระครูพิเศษประจำวัดเทพศิรินทร์ ท่านเป็นผู้เอาใจใส่ ช่วยแผนกนวกรรมและธุรการอย่างอื่น ๆ แบ่งเบาภาระของท่านเจ้าอาวาสได้บางส่วน ตามสมควรแก่ความสามารถและหน้าที่เป็นลำดับมา

ถึงวันพุธที่ ๒๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๖ ทรงตั้งเป็นพระวินัยรักขิต ที่พระราชาคณะ

ผู้ช่วยเจ้าอาวาส มีนิตยภัตเดือนละ ๔ ตำลึง พระราชทานตาลปัตรแฉกหักทองขวาง และพัดไอยราพตตราบรมราชาภิเษกเป็นเครื่องยศ

รุ่งขึ้นปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๗ พระธรรมไตรโลกาจารย์ (เดช) เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทร์ถึงมรณภาพในเดือนมกราคม จึงมีพระบรมราชโองการทรงตั้งให้ท่านเป็นเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทร์สืบต่อไป แต่ท่านปกครองวัดได้ ๓ เดือนเศษ ถึงวันที่ ๒๙ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๘ เวลาเย็นท่านไปซ้อมสวดมฤตกวัตรที่วัดราชประดิษฐ์ เพื่อจะได้สวดในการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลมฤตกวัตรซึ่งมีกำหนดงานในวันที่ ๑ เดือนต่อไป บังเอิญอาพาธเป็นอหิวาตกโรค เสนาบดีกระทรวงธรรมการได้ทราบข่าวรีบจัดให้หม่อมเจ้าเจียกกรมพยาบาล พร้อมด้วยนายชื่นแพทย์ในสภาอุณาโลมแดงกับทั้งแพทย์ฝรั่งอีกคนหนึ่ง มารักษาโดยเร็ว แต่อาการหนักไม่คืนคลาย พอถึงเวลา ๒ นาฬิกา ๔๐ นาที วันอังคารที่ ๓๐ เดือนนั้น ท่านก็ถึงมรณภาพที่วัดราชประดิษฐ์นั้น ประมาณอายุได้ ๕๐ ปี มีพรรษา ๒๙

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครั้งนั้นยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น ฯ ทรงจัดการศพ พระราชทานเพลิงศพในปีมะแม พ.ศ. ๒๔๓๘ นั้น ที่สุสานหลวงหลังวัดเทพศิรินทร์ หม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตร วัดเทพศิรินทร์ ทรงเรียบเรียงข้อถามบาลีไวยากรณ์ และโปรดให้พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพนั้น จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม ถวายในมหามกุฏราชวิทยาลัย

ยุคที่ ๔

หม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตร เป็นเจ้าอาวาส

เมื่อพระวินัยรักขิต (นาม) ถึงมรณภาพแล้ว มีพระบรมราชโองการทรงตั้งหม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตร เป็นเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทร์สืบต่อไป ตั้งแต่เดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๘ คงประทับอยู่ตำหนักเดิมในคณะกลางนั้น ในปีแรกที่ทรงเป็นเจ้าอาวาส พระองค์ท่านมีชนมายุย่างขึ้น ๒๗ มีพรรษา ๖ เหตุนี้ในการอุปสมบทกรรม จึงเป็นแต่พระอุปสัมปทาจารย์ เพราะมีพรรษายุกาลยังไม่ถึงองค์กำหนดที่ควรจะเป็นพระอุปัชฌายะได้ ในตอนนี้กราบทูลเชิญสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เสด็จมาเป็นพระอุปัชฌายะ

จำนวนภิกษุสามเณรในปีแรกลดน้อยลงกว่ายุคก่อนบ้าง แต่ไม่ช้าก็มีจำนวนเพิ่มขึ้นโดยเร็ว ซึ่งเนื่องจากเหตุที่ทรงพยายามบำรุงการศึกษาอย่างแข็งแรง ทรงชุบเลี้ยงผู้ที่ขะมักเขม้นเล่าเรียนมิให้คลายอุตสาหะ อีกประการหนึ่ง ทรงสอดส่องหาพระที่เฉลียวฉลาดมีใจรักการศึกษา ชวนให้มาอยู่เล่าเรียนในวัดนี้ก็หลายรูป

อุบาสกอุบาสิกาจะมาฟังธรรมจำศีลมากขึ้นได้อย่างไรนั้น ข้อนี้ทรงหวังอยู่ ๒ ทาง คือ จะต้องบำรุงการเทศนาให้เป็นหลักขึ้น หาพระผู้สามารถมาประจำหน้าที่ ทรงนิมนต์พระปลัดสอน วัดกันมาตุยาราม ผู้เป็นธรรมกถึกมาช่วยในแผนกนี้ตลอดมา อีกทางหนึ่งเมื่อการศึกษาเจริญ ภิกษุสามเณรมีความรู้ปราดเปรื่อง ก็จะชักชวนโยมญาติและผู้อื่นให้นิยมในธรรมปฏิบัติ เพิ่มพูน ศรัทธาเลื่อมใสเผยแพร่ออกไปทุกโอกาส

ในส่วนขนบธรรมเนียมกิจวัตรคงเดิมอยู่โดยมาก มีบางอย่างทรงแก้ไขอนุโลมตามแบบ วัดราชบพิธ ที่ทรงจัดขึ้นใหม่ก็มี เช่นเวรเทศน์ในวันธรรมสวนะและเวรสวดพระปาฏิโมกข์ แต่เวรอย่างนี้จะตั้งขึ้นได้ก็เพราะมีผู้สามารถหลายรูป อีกหน้าที่หนึ่ง คือศึกษาธิการี ผู้อำนวยการ ศึกษาทั่วไปในพระอาราม ส่วนหน้าที่ผู้ทำการแทนสงฆ์ตามแบบอันมีในพระวินัยนั้น เมื่อจำเป็น ก็โปรดให้ประชุมสงฆ์เลือกตั้งขึ้นตามสมควร

ทุนบำรุงแผนกอาหารและแผนกการรักษาวัตถุสถานในพระอาราม ตามที่เคยพระราชทาน แต่ก่อนอย่างไร ก็ยังได้รับพระราชทานสืบมา เมื่อวันอังคารที่ ๒๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ พระ ราชทานทุนบำรุงแผนกการศึกษาเป็นพิเศษอีก ๑๐ ชั่ง ดังมีความพิสดารแจ้งอยู่ในแผนกการศึกษา ซึ่งจักกล่าวข้างหน้า ทางวัดได้ขอพระบรมราชานุเคราะห์ในกรมพระคลังข้างที่จัดสงวนเป็นทุนนอน ผ่อนหาผลกำไรไว้บำรุงการที่ประสงค์สืบไป พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาถ ปิยมหาราช ประดิวรัดา ครั้งนั้นยังดำรงพระยศเป็นพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ ทรงเกื้อกูล อาหารเป็นนิตย์แก่นักเรียน ทั้งทรงอุปการะเครื่องใช้ในการโรงเรียนและในการบำรุงรักษา พระอารามอีกหลายประการ

ในปีแรกที่ทรงครองวัด พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดให้เชิญพระประธานและสาวก ทั้งคู่มาประดิษฐานในพระอุโบสถ โปรดเกล้า ฯ ให้พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ ทรง อำนวยการนี้ตลอด พระประธานนั้น เป็นพระนั่งปางสมาธิ พระเพลา ๑.๑๒ เมตร สูงตั้งแต่พระ ที่นั่งถึงพระจุฬา ๑.๔๖ เมตร วัดจากทับเกษตรผ่านพระเพลาไปสุดพระจุฬา ๑.๕๘ เมตร พระ รัศมี ๒๓ เซ็นต์ ฐานเป็นรูปอัฒจันทร์ สูง ๔๗ เซ็นต์ เป็นฐานถอดจากองค์ได้เช่นเดียวกับฐานรูป พระสาวก พระสาวกนั้น เป็นรูปพระนั่งอย่างอัฒบัลลังก์ (พับเพียบ) ประณมหัตถ์ หน้าตักกว้าง ๕๓ เซ็นต์ สูงจากที่นั่งจนตลอดเศียร ๑.๒๖ เมตร ฐานสี่เหลี่ยม รูปบัวหงายกว้าง ๖๗ เซ็นต์ ยาว ๘๕ เซ็นต์ สูง ๒๕ เซ็นต์

การแห่พระประธานมีรายงานปรากฏในหนังสือราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๑๒ หน้า ๕๐ ได้ คัดมาไว้ด้วยดังต่อไปนี้

พระประธานประจำพระอุโบสถ ในพระวิหารยอดปรางค์
วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๑๕ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๔ เวลา ๒ ทุ่มเศษ ได้เดินกระบวนแห่พระพุทธรูปหน้าตัก ๒ ศอก ๖ นิ้ว ซึ่งจะไปประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถวัดเทพศิรินทราวาส แต่หน้าบ้านหม่อมเจ้าสุบรรณ ซึ่งเป็นที่พระพุทธรูปประดิษฐานอยู่แต่เดิม ไปโดยถนนบำรุงเมือง กระบวนหน้ามีโคมญี่ปุ่นและโคมรูปสัตว์ต่าง ๆ แล้วโคมบัว แถวกลางมีกลองแขก ปี่พาทย์ เล่าโก๊ สิงโต มังกร ฉัตรเทียน แล้วถึงพระพุทธรูป ตั้งบนตะเฆ่ มีคนฉุด ๒ สาย สายนอกมีเทวดาถือเทียน แล้วถึงกระบวนหลัง มีฉัตรเทียน ปี่พาทย์ เล่าโก๊ อยู่สายกลาง สายนอกมีโคมบัวโคมห้อยที่พัดหางปลา ได้แห่ไปขึ้นที่สะพานเรือหน้าพระอุโบสถ แล้วเดินรอกเลื่อนเข้าไปในพระอุโบสถ พักไว้ที่หน้าที่หน้าชั้นแล้ว ยกฐานขึ้นตั้งบนชั้น มีพระสงฆ์สวด **ชยนฺโต** รุ่งขึ้นวันที่ ๑๖ เวลาเช้า ๑ โมง ได้ศุภฤกษ์ เชิญพระพุทธรูปนั้นขึ้นประดิษฐานบนฐานที่ตั้งไว้ พระสงฆ์สวด **ชยนฺโต** จนเสร็จการ พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าขจรจรัสวงศ์ ได้ทรงเป็นธุระในการนี้

แม้ว่าพระประธานจะเป็นพระที่สร้างใหม่ก็จริง แต่พระลักษณะในปริมณฑลพระพักตร์แสดงความแช่มชื่น พอจะโน้มใจผู้บูชาให้ระลึกถึงพระผู้มีพระภาคเจ้า ซึ่งมีน้ำพระหฤทัยเพียบพร้อมด้วยพระมหากรุณา เพื่ออนุเคราะห์นรชนอยู่เป็นนิตย์ สมควรเป็นปูชนียวัตถุอันพึงประสงค์ของผู้นับถือพระพุทธศาสนาได้แห่งหนึ่ง สมเด็จพระปิยมหาราชเจ้า โปรดเกล้า ฯ ให้พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ทรงทำผ้าตาดทองปักดิ้นเลื่อมเงินถวายทรงสพักพระประธานกับทั้งพระฉลองพระองค์ยืนทั้งสององค์นั้นด้วย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙

วัดนี้ต้องสัมพันธ์ในวงการของมหามกุฏราชวิทยาลัยมากขึ้นกว่าก่อน คือมีพระบรมราชโองการให้ท่านเจ้าอาวาสดำรงตำแหน่งอุปนายกและสภานายกโดยลำดับ ถึงปีจอ พ.ศ. ๒๔๔๑ ทรงเลื่อนสมณศักดิ์ท่านเจ้าอาวาสขึ้นเสมอพระราชาคณะผู้ใหญ่ชั้นธรรม และทรงตั้งพระมหาเจริญ (ญาณวโร สุขบท) เปรียญเอก เทียบ ๗ ประโยค เป็นพระอมราภิรักขิต ผู้อำนวยการศึกษามณฑลปราจีนบุรี

แผนกการศึกษานั้น จัดการสอนภาษาบาลีที่กุฏีใหญ่ในคณะเหนือตามเดิม นักเรียนมีมากกว่ายุคที่ ๒ เกือบเท่าหนึ่ง การสอบไล่ก็ได้ทวีทั้งจำนวนและชั้นประโยคเปรียญเอก มีนักเรียนสอบได้ ๒ รูป คือพระมหาเจริญ (ญาณวโร สุขบท[๑]) สามเณรพุฒ (จนฺทวณฺโณ[๒]) มีเปรียญคงวัดประจำปีประมาณ ๑๐ รูป อย่างสูงถึงประโยค ๗ ตอนแรกให้นายชู เปรียญ นายวงศ์ เปรียญ เป็นครู ต่อมาได้พระอมราภิรักขิต (ญาณวโร สุขบท) เป็นกำลังในการสอน ซึ่ง

---

๑. สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์.

๒. อุปสมบทแล้วลาสิกขาบท เวลานี้เป็นมหาอำมาตย์ตรี พระยากฤษณราชอำนวยศิลป์ ธรรมวิจินต์วรสภาบดี.

วิทยาลัยตั้งให้เป็นครูเอก เดิมฐานะของโรงเรียนนี้ เป็นชั้นตรีตามระเบียบของมหามกุฏราชวิทยาลัย แต่ในที่สุดเลื่อนขึ้นเป็นชั้นเอก ส่วนโรงเรียนหนังสือไทย อาศัยการเปรียญเป็นโรงเรียนตามเดิม สามเณรพุฒ เปรียญเอกเป็นครู และวิทยาลัยก็ตั้งให้เป็นครูเอกด้วย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรการโรงเรียน เมื่อวันอังคารที่ ๒๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ ปรากฏว่าทรงพอพระราชหฤทัยในวิธีการของโรงเรียนนี้ จึงทรงบริจาคพระราชทรัพย์ ๑๐ ชั่ง บำรุงโรงเรียน และยังได้ทรงแนะนำพระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาถ ให้ทรงเกื้อกูลนักเรียนด้วยอาหารเป็นนิตย์อีก มีความพิสดารแจ้งอยู่ในหนังสือธรรมจักษุ เล่ม ๓ ตอนที่ ๓ เริ่มแต่หน้า ๓๓๐ ได้คัดสำเนามาบันทึกไว้ในที่นี้ด้วย เพราะมีข้อความบรรยายถึงการจัดแต่งสถานที่และระเบียบการรับเสด็จในงานพระกฐิน ซึ่งทำอยู่ในครั้งนั้นอย่างไร อันเป็นตัวอย่างพึงปฏิบัติสืบมาจนถึงสมัยปัจจุบันนี้

ข่าวเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกฐิน และเสด็จทอดพระเนตรโรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๒๗ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๕ เป็นวันกำหนดเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกฐินในวัดเทพศิรินทราวาส พระสงฆ์สามเณรในพระอารามตกแต่งสถานที่ต่าง ๆ ไว้รับเสด็จตามสมควร คือที่ตามแถวถนนตั้งแต่ประตูซุ้มทั้งสองข้าง รายเสาโคมประดับด้วยเฟื่องใบไม้และธงช้างเป็นระยะไป จนถึงบริเวณภายในรอบพระอุโบสถ ที่ศาลาข้างพระอุโบสถด้านเหนือก็ประดับประดาด้วยธงช้างและใบไม้สด ตั้งต้นไม้กระถางต่าง ๆ ที่สนามหญ้าหน้าพระอุโบสถและตั้งกี๋รองกระถางไม้ดัด ตามบันไดหน้าพระอุโบสถตั้งกระถางเฟิร์นและกระถางเขาก่อ บนกำแพงแก้วตั้งกระถางไม้ต่าง ๆ ที่ผนังริมประตูทั้งสองข้างพระอุโบสถตั้งโต๊ะลายครามทั้งภายนอกและภายในพระอุโบสถ ที่พระเบญจาซึ่งประดิษฐานพระประธาน พระนิรันตราย และพระฉลองพระองค์ กรมสมเด็จพระเทพศิรินทรามาตย์ และสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้าจันทรมณฑลโสภณภควดี กรมหลวงวิสุทธิกษัตรีย์ ก็ตั้งเครื่องสักการบูชาดาดาษด้วยดอกไม้สดประดับวิจิตรดูงดงามหลายอย่าง บนปราสาทซึ่งทรงพระประธานและตามฉัตรซึ่งประดับอยู่ที่พระเบญจา จนกระทั่งถึงประตูหน้าต่างพระอุโบสถ ก็ห้อยย้อยด้วยพวงดอกไม้สดเป็นอันมาก หน้าพระเบญจาเจ้าพนักงานตั้งที่นมัสการ หน้าผนังทิศใต้ตั้งอาสน์สงฆ์ ด้านทิศเหนือตั้งราชอาสน์ ตรงประตูกลางตั้งเก้าอี้พระบรมวงศานุวงศ์ หน้าพระอุโบสถและศาลาข้างพระอุโบสถ ตั้งเก้าอี้ข้าราชการ ที่สนามหญ้าหน้าพระอุโบสถข้างทิศใต้ เด็กนักเรียนยืนเฝ้า ที่ประตูซุ้มทั้งสองข้าง อุบาสกอุบาสิกา

เฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท (การจัดรับเสด็จครั้งนี้ยังหาเต็มที่ตามความประสงค์ของท่านผู้รักษาการพระอารามไม่ เพราะการติดกับวัดบวรนิเวศวิหาร หม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตร ผู้บัญชาการในพระอารามนั้น ต้องเสด็จไปจัดการรับเสด็จที่วิทยาลัยตามหน้าที่ของนายก ส่วนที่วัดนี้เป็นแต่มอบเจ้าหน้าที่จัดการรับเสด็จแต่พอควร)

ครั้นเวลา ๕ โมงเศษ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินโดยขบวนรถประทับวัดเทพศิรินทราวาส เสด็จถึงลานหน้าพระอุโบสถ เด็กนักเรียนร้องคำโคลงถวายชัยมงคล เสด็จขึ้นบนบันไดหน้าพระอุโบสถแล้ว ทรงรับผ้าพระกฐินจากเจ้าพนักงานกรมศุภรัตแล้ว เสด็จเข้าไปในพระอุโบสถ ทรงพระราชปฏิสันถารแก่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส (ซึ่งเสด็จมาประทับรับเสด็จอยู่ในที่นั้น) และหม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตรแล้ว ทรงถวายผ้าพระกฐินเช่นกล่าวแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้หม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตรนำเสด็จพระราชดำเนินจากพระอุโบสถ เสด็จทอดพระเนตรสวนดอกไม้ตามลานพระอุโบสถ ซึ่งท่านทรงจัดการสร้างขึ้น เสด็จพระราชดำเนินไปจนถึงคณะหลังพระอุโบสถ ซึ่งเป็นบริเวณตำหนักหม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตรแล้ว เสด็จทอดพระเนตรโรงเรียนภาษาบาลี (แต่ในที่นี้หาได้จัดการตกแต่งให้ผิดจากปกติไม่)

พระธรรมไตรโลกาจารย์ (อ่อน) พระครูปลัดอุทิจยานุศาสก์ (ท้วม) และพระครูปลัดจุฬานุนายก (ชม) ผู้เป็นกรรมการ มาช่วยกรานกฐิน แล้วคอยรับเสด็จอยู่ที่โรงเรียนนั้นด้วย

ฝ่ายครูและนักเรียนนั่งตามที่ของตน ๆ แต่หาได้ถวายวิธีฝึกสอนและสอบความรู้ถวายทอดพระเนตรไม่ (เพราะผู้จัดการเห็นว่า เวลาจวนจะมืดแล้ว) ครั้นเสด็จขึ้นบนโรงเรียนแล้ว พระราชทานพระราชปฏิสันถารแก่กรรมการที่มาคอยเฝ้า และภิกษุผู้เป็นครูตามสมควร เสด็จทอดพระเนตรทั่วทั้งโรงเรียนแล้ว เสด็จพระราชดำเนินกลับ

เมื่อเสด็จถึงพระบรมมหาราชวังแล้ว โปรดเกล้า ฯ ให้เชิญพระราชหัตถเลขามาพระราชทานแก่หม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตรผู้จัดการโรงเรียน (ได้รับ ณ วันที่ ๒๘) ว่าด้วยเรื่องที่ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ ทรงแนะนำพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ ให้ทรงเกื้อกูลนักเรียนในโรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาสด้วยอาหารบิณฑบาต ให้เป็นโรงเรียนนอกบำรุงกับพระราชทานพระราชทรัพย์ ๑๐ ชั่ง เพื่อไว้บำรุงการเล่าเรียนในโรงเรียนนั้นด้วย และหม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตร ได้นำพระราชหัตถเลขาไปอ่านในที่ประชุมกรรมการสภาที่มหามกุฎราชวิทยาลัย เพื่อจะขออนุญาตให้โรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาสเป็นโรงเรียนนอกบำรุง เช่นวัดบวรนิเวศวิหาร กรรมการสภาพร้อมกันแสดงความยินดี ขอบพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

และพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ ครั้นหม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตรได้รับฉันทานุมัติแต่กรรมการสภานั้นแล้ว จึงได้ตอบลายพระราชหัตถ์โดยฉันทานุมัติแห่งกรรมการสภาดังได้คัดสำเนามาลงต่อไปนี้

(สำเนาพระราชหัตถเลขา)

ที่ ๒๙/๘๖๔

พระที่นั่งจักรีปราสาท

วันที่ ๒๗ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๕

นมัสการ หม่อมเจ้าศรีสุคตคัตยานุวัตร

ด้วยเรื่องที่ปรารภว่า พระสงฆ์นักเรียนวัดเทพศิรินทร์อยู่ข้างขัดสน ยังต้องจ่ายเงินวิทยาลัยเลี้ยงอยู่ รูปหนึ่งเดือนละกึ่งตำลึงนั้น กลับมาได้พูดกับเจ้าสาย เจ้าสายรับว่าจะจัดการครัวเลี้ยงพระนักเรียน ให้แยกจากวิทยาลัยได้ ขัดข้องอยู่แต่ด้วยเรื่องคนทำ จะต้องการอย่างไรก็ให้ปรึกษาหารือกันดู เมื่อได้ทำผ้าทรงพระ และม่านสำหรับปราสาทแล้วเสร็จ เจ้าสายจะได้ออกไปที่วัดเวลาหนึ่ง เพื่อจะนำผ้าไปทรงพระ และจะได้จัดการเลี้ยงพระนักเรียนต่อไป

ในส่วนที่ได้ไปเห็นการโรงเรียนวันนี้ ทำให้เกิดศรัทธาเลื่อมใส จึงได้บริจาคทรัพย์อันเป็นส่วนพระคลังข้างที่ ๑๐ ชั่ง ถวายสำหรับเกื้อกูลการโรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาส ทั้งบาลีและไทย ตามแต่จะเห็นสมควรที่จะจ่ายใช้ในการสิ่งใด จะได้มอบให้ไวยาวัจกรรับไป

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

(สำเนาตอบพระราชหัตถเลขา)

โรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๓๑ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๕

ขอถวายพระพรเจริญพระราชสิริสวัสดิพิพัฒนมงคลพระชนมสุขทุกประการ จงมีแด่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ

อาตมภาพได้รับพระราชทานพระราชหัตถเลขาที่ ๒๙/๘๖๔ ลงวันที่ ๒๗ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๕ นั้นแล้ว ได้นำลายพระราชหัตถ์ไปอ่านในที่ประชุมกรรมการ เพื่อจะขอให้โรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาส เป็นโรงเรียนนอกบำรุง เช่นวัดบวรนิเวศวิหาร

พระเถรานุเถระผู้เป็นกรรมการ ยอมอนุญาตให้โรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาสออกเป็นโรงเรียนนอกบำรุง ตามข้ออาณัติของวิทยาลัยแล้ว มีความยินดีขอบพระเดชพระคุณในสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดแนะนำพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ ให้ทรงทำนุบำรุงโรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาส และอนุโมทนาในส่วนพระกุศล

ที่พระอัครชายาเธอจะทรงบริจาค และเห็นพร้อมกันว่า ควรจะยกพระนามพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ ให้เป็นผู้บำรุงพิเศษ เช่นสมเด็จพระนางเจ้า พระบรมราชเทวี ทรงบำรุงโรงเรียนในวิทยาลัยทั้งหลายด้วยคิลานภัตและคิลานเภสัช และสมเด็จพระนางเจ้าพระอัครราชเทวี ทรงบำรุงโรงเรียนวัดบวรนิเวศด้วยนิตยภัตด้วย

ส่วนรายพระราชทรัพย์ที่พระราชทานมานั้น กรรมการยอมอนุญาตให้เป็นสิทธิแก่โรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาส ตามข้ออาณัติ

การที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าและพระอัครชายาเธอ ทรงเป็นพระธุระอุปภัมภ์บำรุงโรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาสในครั้งนี้ อาตมภาพมีความยินดีขอบพระคุณพระคุณหาที่สุดมิได้

ขออานุภาพพระรัตนตรัย จงอภิบาลรักษาสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า พร้อมทั้งพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ ให้เจริญพระชนมายุยืนนาน ทรงเกษมสำราญพระราชหฤทัย ทรงสถาพรในสิริราชมไหศวรรยสมบัติ ล่วงพ้นสรรพปัจจามิตรวิสัย ทรงไพโรจน์ชัชวาล ด้วยพระเดชานุภาพอันโสภณ ดั่งสุริยมณฑลในสรทกาลสมัย เพื่อจะได้ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาและวิทยาลัยให้ถาวรอยู่ได้สิ้นกาลนาน

อนึ่ง ส่วนพระราชทรัพย์ ๑๐ ชั่งที่พระราชทานมานี้ มีทางที่จะจัดอยู่ ๒ อย่าง คือคิดสร้างสิ่งของที่เป็นหลักฐานแห่งการเล่าเรียนอย่างหนึ่ง เก็บไว้เป็นทุนนอนของโรงเรียนอย่างหนึ่ง แต่อาตมภาพเห็นว่า ในสมัยนี้เครื่องที่ใช้ในโรงเรียนก็มีพอสมควรกับภูมิประเทศแล้ว แต่ส่วนทุนที่จะทำให้เกิดผลประโยชน์แก่พระอารามยังหามีไม่ ถ้าได้ยกพระราชทรัพย์รายนี้ไว้เป็นทุนนอนของโรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาส ตั้งขึ้นเป็นคราวแรก ก็จะมีผลประโยชน์ต่อไปสิ้นกาลนาน เพราะพระอารามซึ่งจะจัดการให้เป็นหลักฐานได้ ก็จำจะต้องจัดให้มีทุนนอนขึ้น จะได้เก็บผลประโยชน์ที่เกิดแต่ทุนนอนนั้นไว้ใช้ในพระอารามต่อไป เช่นวัดบวรนิเวศเป็นต้น

ถ้าสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ทรงอนุโมทนาในการที่จะจัดพระราชทรัพย์รายนี้ไว้เป็นทุนนอนของโรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาสแล้ว ขอได้ทรงพระกรุณาโปรดให้กรมพระคลังข้างที่เป็นธุรการรายนี้ เช่นวัดบวรนิเวศด้วย

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรด

ขอถวายพระพร

(ลงพระนาม) หม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตร

ผู้จัดการโรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาส

ในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ นั้น การสอบไล่ของนักเรียน ปรากฏว่าได้คะแนนดีโดยมาก เป็นที่พอพระหฤทัยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ถึงกับโปรดประทานพระรูป เพื่อเป็นเกียรติแก่โรงเรียน มีลายพระหัตถ์กำกับไว้ดังนี้

ให้แก่โรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาส เป็นเครื่องหมายความเอาใจใส่ของผู้จัดการและครูผู้ได้ฝึกสอนนักเรียนวิจารณ์รอบคอบ ถึงกับนักเรียนเข้าสอบความรู้เมื่อเดือนหลัง ได้รับรางวัลที่ ๑ เกือบทุกชั้น

ให้ไว้ ณ วันที่ ๑๑ มกราคม ร.ศ. ๑๑๕

(ลงพระนาม) กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

ครั้นถึงวันที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ ซึ่งเป็นวันครบกำหนด ๒ ปีเต็ม นับแต่วันที่ได้เสด็จมาทรงจัดการโรงเรียน ได้กราบทูลเชิญเสด็จสมเด็จพระมหาสมณเจ้า พร้อมด้วยพระเถรานุเถระอื่น ๆ อีก เพื่อทอดพระเนตรการโรงเรียน และประทานกระแสพระดำริในสมุดเยี่ยมสำหรับเป็นทางคิดอ่านแก้ไขหรือเพิ่มเติมโครงการอันใดที่สมควรต่อไป ทุกพระองค์ทุกท่านบรรดาที่ได้เสด็จและมาในงานนี้ ได้ประทานและออกความเห็นไว้ตามอันดับตรงกันโดยมาก ต่างกันก็มีที่เป็นข้อความสำคัญ ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้าประทานไว้มีว่า ในปีนี้การฝึกสอนเจริญ แต่การรักษายังควรจะจัดให้เป็นระเบียบได้ดีขึ้นอีก

ภิกษุสามเณรต้องเล่าเรียนเกือบทุกรูป เว้นแต่ที่มีอายุพ้นสมัยและมีหน้าที่ประจำทำการสงฆ์อย่างใดอย่างหนึ่งอยู่แล้ว จึงได้ผ่อนผันให้เป็นไปตามสมัคร ห้องสมุดสำหรับโรงเรียนก็ได้จัดให้มีขึ้น และมีบรรณารักษ์ทำการดูแลรักษาตามหน้าที่ แต่หนังสือครั้งนั้นโดยมากยังเป็นคัมภีร์ใบลาน ส่วนสมุดพิมพ์เพิ่งจะเริ่ม มีไม่มากนัก

แผนกการก่อสร้าง ในฝ่ายช่างหลวงยุคนี้ เร่งรัดทำการแข็งแรงกว่าแต่ก่อน มีพระบรมราชโองการให้กระทรวงโยธาธิการเป็นแม่กองอำนวยการสร้าง ต่อจากพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนเจริญผลภูลสวัสดิ์ซึ่งสิ้นพระชนม์ไปแล้ว ได้ทำซุ้มประตูหน้าต่างพระอุโบสถทั้งภายในภายนอก พร้อมทั้งลงรักเขียนลายรดน้ำที่บานประตูหน้านั้นเสร็จตลอด ทำบัวปลายเสา ทั้งเสานอกเสาในและเสาเอ็นผนัง ประดับรูปจำลองตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่เพดานอันล้อมด้วยกนกดอกรำเพยและทวยเทพเป็นปริมณฑล และมีรูปเครื่องราชกกุธภัณฑ์รูปช้างเอราวรรณแทรกเป็นระยะ ทำเสร็จเพียงเพดานประธาน ส่วนที่เพดานเฉลียงยังประดับไม่ทั่ว ซ่อมกระจังที่ชุกชี ทำปราสาทโถงต่อจากพระเบญจาชั้นบน สำหรับเป็นที่ประดิษฐานพระประธานและพระสาวก ก่อฐานกลาง

ชุกชีสูงจนเสมอฐานปราสาท เพื่อทานน้ำหนักพระปฏิมาและพระสาวกทั้งคู่นั้น

บัวปลายเสาก็ดี ลายที่ผนังก็ดี เดิมจะทำด้วยปูนเพชร ช่างได้ประกอบลายเครือที่เหลี่ยมเสาเอ็นเป็นตัวอย่างถวายทอดพระเนตร ความจริงถ้าทำตามเค้านั้นทั้งหมดก็จะงดงามนักหนา แต่ว่าเมื่อชำรุดในภายหลัง จะเป็นภาระหนักในการซ่อมแทบไม่ต่างจากการสร้างใหม่ ทั้งจะสิ้นเปลืองค่าก่อสร้างอีกเป็นอันมาก ทรงพระราชดำริถึงการภายหน้าอันจะมีข้อไม่ต้องด้วยพระราชประสงค์ดังกล่าวแล้ว จึงโปรดให้งดเสีย คงทำบัวปลายเสาในและเหลี่ยมเสาเอ็นด้วยไม้ ส่วนที่ผนังก็โปรดให้เป็นลายเขียน แต่ยังเขียนไม่ตลอด

พระวิหารยอดปรางค์นั้น พระอุดมศีลคุณเล่าว่า ช่างประกอบตัวอย่างตั้งถวายทอดพระเนตรในพระอุโบสถ ในคราวเสด็จพระราชดำเนินพระราชทานพระกฐิน ทำเป็นรูปเดียวกับพระปรางค์วัดอรุณราชวราราม แต่ทรงพระราชดำริว่า การทำเช่นนั้นย่อมสำเร็จเพียงเป็นที่สักการบูชาโดยเฉพาะ ไม่มีประโยชน์ในประการอื่นอันควรจะมี จึงโปรดให้แก้เป็นรูปพระวิหารจตุรมุขยอดปรางค์ และช่างก็เริ่มก่อฐานขยายออกอีก ๒ ด้าน เพื่อจะสร้างพระวิหารนั้นต่อไป แต่ก็เพิ่งจะขยายฐาน

ในบริเวณคณะกลางที่ว่างถัดจากห้องอาหารทั้งข้างเหนือข้างใต้ สร้างกุฎีขึ้นข้างละหลัง เป็นกุฎีตึก หลังคามุงกระเบื้องไทย กว้าง ๖.๗๐ เมตร ยาว ๑๘.๔๗ เมตร หลังหนึ่งมี ๕ ห้อง ฐานสูงจากลานดินจดพื้นล่าง ๓๐ เซ็นต์ จากพื้นล่างถึงพื้นบน ๓.๐๒ เมตร จากพื้นบนถึงฝ้า ๔.๓๙ เมตร จากลานดินถึงขาดยอด ๑๐.๓๐ เมตร ไว้ระยะห่างจากห้องอาหาร ๘.๕๕ เมตร หันหน้าหาห้องอาหาร ส่วนข้างหลังห่างจากกำแพงวัด ๒.๕๕ เมตร กุฎีทั้งสองหลังนี้สร้างใน พ.ศ. ๒๔๓๘ หลังหนึ่งสร้างด้วยทุนบริจาคของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนพิจิตรเจษฎ์จันทร์ อีกหลังหนึ่งสร้างด้วยทุนบริจาคของพระสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสวรรคโลกลักษณาวดี

แผงฝ้าในกุฎีคณะเหนือผุร่วงลงมา ท่านเจ้าอาวาสโปรดให้รื้อออกทั้งหมด และทำด้วยไม้สักแทน พร้อมทั้งทาสีเสร็จ ทำรั้วไม้ล้อมกุฎีเฉพาะแถวใน แบ่งบริเวณเป็นห้อง ๆ ด้วยทุนรวมบริจาคหลายเจ้าของ

ซ่อมถนนทั่วไปที่ชำรุดและสร้างใหม่อีกมาก แต่ก็ทำเป็นถนนก่ออิฐตะแคง พื้นโค้งเป็นหลังเต่าอย่างเดียวกับที่สร้างไว้ในยุคก่อน ที่ทำถนนเพิ่มนั้นเฉพาะในคณะกลาง และในบริเวณพระอุโบสถ โดยมากเป็นถนนซอย เพื่อแบ่งลานดินให้เป็นกระทงแคบ ๆ และปลูกพรรณไม้สีต่าง ๆ เป็นแถวเป็นหมู่ ประดับพื้นให้แลดูราบรื่นตระการตา สมควรเป็นรมณียสถานได้แห่งหนึ่ง

ในบริเวณหน้าวัดทางตอนเหนือ (ใกล้กับคูวัดแนวเหนือ) เริ่มสร้างตึก ๒ หลัง ในปีมะแม

บริเวณสุสานหลวงในอดีต

เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์

พ.ศ. ๒๔๓๘ สำหรับเป็นโรงเรียนหนังสือไทย เป็นตึก ๒ ชั้น หันหน้าไปทิศใต้ หลังตะวันออก (ต่อมาพระราชทานนามว่า ตึกแม้นนฤมิตร) สร้างด้วยทุนบริจาค ๓ เจ้าของ คือของสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข ๑๕,๐๐๐ บาท ของเจ้าพระยานรรัตนราชมานิต (โต ต้นสกุลมานิตยกุล) ๑๕,๐๐๐ บาท ของพระยาโชฎึกราชเศรษฐี (มิ้น เลาหเศรษฐี) ๑๕,๐๐๐ บาท รวมเป็นเงิน ๔๕,๐๐๐ บาท ส่วนตึกหลังตะวันตก (ซึ่งต่อมาเรียกว่าตึกวิทยาศาสตร์) สร้างด้วยทุนบริจาคของพระยาโชฎึกราชเศรษฐี (มิ้น) เป็นเงิน ๑๑,๐๐๐ บาท ตึกทั้งสองหลังนี้ยังสร้างไม่เสร็จ

ในบริเวณสุสานหลวงหลังวัด ที่ด้านเหนือพลับพลาอิศริยาภรณ์ สร้างศาลาโถง พื้นลาดปูนหลังหนึ่ง กว้าง ๖.๔๗ เมตร ยาว ๒๑.๓๕ เมตร ก่ออิฐถือปูน หลังคามุงกระเบื้องซิเมนต์ สำหรับเป็นที่เทศนาและทำบุญ พระราชทานนามว่า ดำรงธรรม สร้างด้วยทุนบริจาคของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ องค์อภิรัฐมนตรี ทรงอุทิศพระกุศลประทานแก่หม่อมเจ้าชายอิทธิดำรง ดิศกุล โอรสของพระองค์ท่าน ซึ่งสิ้นชีพิตักษัย และพระราชทานเพลิงศพที่เมรุในสุสานหลวงนี้ เมื่อวันพฤหัสบดีที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๘ ที่ด้านใต้พลับพลานั้นสร้างศาลาอีกหลังหนึ่ง อยู่ตรงข้ามกับศาลาดำรงธรรม เป็นรูปเดียวและขนาดเดียวกับศาลาดำรงธรรมนั้น พระราชทานนามว่า บำเพ็ญทาน สร้างด้วยทุนบริจาคของพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหมื่นพิชัยมหินทโรดม ทรงอุทิศพระกุศลประทานแก่เจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง (เพ็ญ ต้นสกุลเพ็ญกุล) ผู้เป็นขรัวตา ซึ่งถึงอสัญกรรม และได้พระราชทานเพลิงศพที่เมรุในสุสานนี้ เมื่อวันศุกร์ที่ ๖ มีนาคม ในปีเดียวกับที่มีงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมเจ้าชายอิทธิดำรง ดิศกุล นั้น

ถึงเดือนมกราคม ปีจอ พ.ศ. ๒๔๔๑ หม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตร ทูลลาออกจากหน้าที่เจ้าอาวาส เพื่อจะลาผนวชในปลายปี รวมระยะกาลที่ทรงปกครองวัด ๔ ปี ถึงแม้เป็นเวลาไม่นานก็จริง แต่ได้ทรงอำนวยประโยชน์ให้แก่วัดมากหลายอย่าง เช่น (๑) ทำพื้นวัดที่รกรุงรังหลายแห่งให้สะอาดเป็นรมณียสถานขึ้น (๒) ซ่อมเสนาสนะให้เรียบร้อยเป็นที่ผาสุกแก่ผู้อยู่ และมีกุฎีเพิ่มขึ้นอีก (๓) พระอุโบสถที่ได้ทำค้างมานาน ก็ได้ทำเสร็จเกือบทุกอย่าง (๔) ตั้งแต่สร้างวัดมา ๑๗ ปี ยังไม่มีพระประธานก็มีขึ้น (๕) ได้รับพระราชทานเงินบำรุงแผนกการศึกษาเป็นทุนถาวร (๖) ทรงทำนุบำรุงโรงเรียนให้เป็นหลักฐานและก้าวขึ้นสู่ความเจริญรวดเร็ว (๗) เป็นเหตุให้เจ้านายที่เป็นพระญาติสนิทของพระองค์มีพระศรัทธาเลื่อมใส ทรงเกื้อกูลวัดมาโดยลำดับ มีอาทิ คือโปรดให้สร้างกุฎี ๒ แถวในคณะกลาง ทรงบำรุงค่าอาหารแก่ครูและนักเรียนภาษาบาลี และต่อเนื่องมาจนถึงยุคที่ ๕ อีก เช่นทรงสร้างถังน้ำบาดาล วางท่อจ่ายน้ำใช้ได้ทั้งวัด ทรงสร้างตึกเยาวมาลย์อุทิศ ตึกนิภานภดล และตึกใหม่ข้างตึกเยาวมาลย์อุทิศ จึงนับว่าพระองค์ท่านได้ทรงทำคุณประโยชน์ให้แก่พระอารามนี้เป็นอันมาก ยิ่งเยี่ยมกว่า ๓ ยุคข้างต้น

โอวาท
ของ
ท่านพระธมฺมวิตกฺโก

๑. "PERSONAL MAGNET"

เรื่องที่มีคนเมตตากรุณาเห็นอกเห็นใจนั้นเป็นเพราะคุณธรรมความดีของตนเองหลายประการด้วยกัน เป็นต้นว่า **วิริยะ อุตสาหะ บากบั่น เข้มแข็งแรงกล้า และ จิตใจเมตตากรุณาไม่เย่อหยิ่งจองหอง** เป็นเหตุให้ผู้ที่แวดล้อมอยู่เกิดความเมตตากรุณารักใคร่เห็นอกเห็นใจคิดที่จะช่วยเหลือ

คนซึ่งมี **กิริยามารยาทอ่อนโยน สุภาพนิ่มนวล** ย่อมเป็นที่เสน่หารักใคร่ของคนที่ได้พบเห็นและพยายามที่จะช่วยเหลือ นี่เป็น Personal Magnet คือ เสน่ห์ในตัวของตัวเอง เพราะฉะนั้นจงพยายามรักษาคุณสมบัติดังกล่าวนี้ไว้ จะเป็นเครื่องช่วยตัวเองให้บรรลุความสำเร็จสมประสงค์ทุกประการ ทุกกาลเวลา ทั้งปัจจุบันและอนาคต

๒. เมตตา

อย่ากลัว จงรักษาตัวให้บริสุทธิ์ ไม่มีอะไรทำอันตรายได้

จงจำไว้ว่า ถ้าปรารถนาความเมตตาและความเห็นอกเห็นใจจากผู้อื่น ก็ควรส่งกระแสใจที่ประกอบด้วยความเมตตา และความเห็นอกเห็นใจไปยังท่านเหล่านั้นแล้วก็จะได้รับความเมตตาและความเห็นอกเห็นใจจากท่านเหล่านั้นเช่นเดียวกัน นี่เป็นกฎของจิตตานุภาพ แล้วความสำเร็จทั้งหลายที่ปรารถนา ก็จะบังเกิดแก่ตนสมประสงค์ทุกประการเป็นแน่นอนไม่ต้องสงสัยเลย

๓. สบายใจ

คำว่า **"ไม่สบายใจ"** อย่าใช้ และอย่าให้มีขึ้นในใจต่อไป Let it go, and get it out !" ก่อนมันจะเกิด ต้อง Let it go ! ปล่อยให้มันผ่านไป อย่ารับเอาความไม่สบายใจไว้ ถ้าเผลอไปมันแอบเข้ามาอยู่ในใจได้ พอมีสติรู้สึกตัวว่าความไม่สบายใจเข้ามาแอบอยู่ในใจ ต้อง Get it out ! ขับมันออกไปทันที อย่าเลี้ยงเอาความไม่สบายใจไว้ในใจ มันจะเคยตัว ทีหลังจะเป็นคนอ่อนแอออดแอด ทำอะไรผิดพลาดนิด ๆ หน่อย ๆ ก็ไม่สบายใจเคยตัว เพราะความไม่สบายใจนี่แหละเป็นศัตรู เป็นมารทำให้ ใจไม่สงบ ประสาทสมองไม่ปกติ เป็นเหตุให้ร่างกายผิดปกติ พลอยไม่สงบไม่สบายด้วย ทำให้สมองทึบไม่ปลอดโปร่ง เป็น habit ความเคยชินที่ไม่ดี เป็นอุปสรรคกีดกั้นขัดขวางสติปัญญาไม่ให้ปลอดโปร่งแจ่มใส ต้องฝึกหัดแก้ไขปรับปรุงจิตใจเสียใหม่ ทั้งก่อนที่จะทำอะไรหรือกำลังกระทำอยู่ และเมื่อเวลากระทำเสร็จแล้ว ต้องหัดให้จิตใจแช่มชื่นรื่นเริง เกิดปีติปราโมทย์เป็นสุขสบายอยู่เสมอ เป็นเหตุให้เกิดกำลังกายกำลังใจ Enjoy living มีชีวิตอยู่ด้วยความเบิกบาน สมองจึงจะเบิกบาน จะศึกษาเล่าเรียนก็เข้าใจจำได้ง่าย เหมือนดอกไม้ที่แย้มเบิกบานต้อนรับหยาดน้ำค้างและอากาศอันบริสุทธิ์ฉะนั้น

หม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตร

เจ้าอาวาสที่ ๔

๒๔๓๘ - ๒๔๔๑

ประวัติอาวาสเจ้าองค์ที่ ๔

หม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตร พระนามเดิมว่า หม่อมเจ้าพร้อม ในราชสกุลวงศ์ลดาวัลย์ เป็นหม่อมเจ้า ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๓ กรมหมื่นภูมินทรภักดี ประสูติในรัชกาลที่ ๕ ณ วันเสาร์ เดือนยี่ แรม ๖ ค่ำ ปีมะเส็ง จุลศักราช ๑๒๓๑ ตรงกับวันที่ ๒๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๑๒

เกศากันต์แล้วทรงผนวชเป็นสามเณรที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕ สมเด็จพระวันรัต (พุทฺธสิริ ทับ) วัดโสมนัสวิหาร เป็นพระอุปัชฌายะ ประทับ ณ วัดราชบพิธ ทรงศึกษาพระปริยัติธรรมในสำนักพระครูปลัด เขมิโย และอาจารย์รอด เปรียญ ที่วัดราชบพิธบ้าง ในสำนักอาจารย์บุศย์บ้าง และได้ไปสอบซ้อมพระปริยัติธรรมในสมเด็จพระสังฆราช (สา) และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส จนเข้าแปลพระปริยัติธรรมครั้งแรกที่พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘ เป็นเปรียญ ๕ ประโยคแต่ยังเป็นสามเณร ได้รับพระราชทานพัดเปรียญพื้นตาดปักเลื่อมเป็นเกียรติยศ ถึงปีฉลู พ.ศ. ๒๔๓๒ ชันษาครบอุปสมบท ทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม มีนิยมนามตามภาษามคธว่า ธมฺมรโต พระพรหมมุนี (สุมิตฺโต เหมือน) วัดบรมนิวาส เป็นพระอุปัชฌายะ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า แต่ยังเสด็จดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น ฯ กับพระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร เป็นพระอุปสัมปทาจารย์ ประทับอยู่วัดราชบพิธต่อมา เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๔ เข้าแปลพระปริยัติธรรมครั้งที่ ๒ ณ วัดพระศรีรัตนศาสดารามได้อีก ๒ ประโยค รวมเป็น ๗ ประโยค

ถึงปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๕ ชนมายุ ๒๔ ชันษา ทรงพระกรุณาโปรดตั้งเป็นพระราชาคณะ เมื่อวันที่ ๑๗ มีนาคม มีราชทินนามว่า หม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตร มีสำเนาประกาศดังนี้

อนึ่ง ทรงพระราชดำริว่า หม่อมเจ้าพระพร้อม ในพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นภูมินทรภักดี ได้ผนวชประพฤติพรหมจรรย์ในพระบรมพุทธศาสนามาหลายพรรษากาล และมีปรีชาญาณอุตสาหะเล่าเรียนพระคัมภีร์เป็นอันมาก จนสอบไล่ได้ในสนาม ท่ามกลางที่ประชุมพระราชาคณะถึงที่เปรียญ ๗ ประโยค เป็นบุรุษรัตน์ในราชตระกูล ควรเป็นที่สักการบูชาแห่งราชกุลีนชนและสมณะคฤหัสถ์ทั้งปวง ดำรงคุณธรรมสมควรเป็นหม่อมเจ้าพระราชาคณะฝ่ายสมณศักดิ์ได้

จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้สถาปนาหม่อมเจ้าพระพร้อมเป็นหม่อมเจ้าพระราชาคณะ มีพระนามในสัญญาบัตรว่า หม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตร มีอำนาจสมณศักดิ์เสมอพระราชาคณะ พระราชทานนิตยภัตราคาเดือนละ ๔ ตำลึง โดยสมควรแก่คุณสมบัติ

ตั้งแต่วันที่ ๑๗ มีนาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๑ พระพุทธศาสนกาล พ.ศ. ๒๔๓๕ พรรษาเป็นวันที่ ๘,๘๙๓ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

ถึงปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๗ ทรงตั้งเป็นกรรมการ ในมหามกุฏราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๔๓๘ โปรดให้ครองวัดเทพศิรินทราวาสและดำรงตำแหน่งอุปนายกในวิทยาลัยนั้น รุ่งขึ้นปีใหม่ดำรงตำแหน่งสภานายกสืบมาจนถึงปี พ.ศ. ๒๔๔๑ พระราชทานเพิ่มสมณศักดิ์เสมอชั้นธรรม สำเนาที่ทรงตั้งดังนี้

ให้เลื่อนยศหม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตร มีสมณศักดิ์มอบตำแหน่งธรรม มีนามว่า หม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตรธรรมประดิบัติวรนายก ตรีปิฎกโกศล โสภณสุนทรวาจา มหาคณิศร บวรสังฆาราม คามวาสี สถิต ณ วัดเทพศิรินทราวาส วรวิหาร พระอารามหลวง มีนิตยภัตราคาเดือนละ ๕ ตำลึง มีฐานานุศักดิ์ควรตั้งฐานานุกรมได้ ๖ รูป คือ พระครูปลัด มีนิตยภัตราคาเดือนละ ๑ ตำลึง ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม ๑ พระครูสังฆรักษ์ ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑

เดือนมกราคมในศกนั้น หม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตรทูลลาออกจากหน้าที่เจ้าอาวาสเพื่อจะลาผนวชในปลายปี ถึงเดือนมีนาคมก็ลาผนวช.

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวร เจริญ)

เจ้าอาวาสที่ ๕

ปัจจุบันภาค

ยุคที่ ๕

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวโร เจริญ สุขบท) เป็นเจ้าอาวาส

เมื่อหม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตรออกหน้าที่เจ้าอาวาสแล้ว โปรดให้พระอมราภิรักขิต (ญาณวโร เจริญ) เป็นเจ้าอาวาสต่อมา แต่วันพุธที่ ๒๕ มกราคม ในปีจอ พ.ศ. ๒๔๔๑ นั้น มีสำเนาทรงตั้งของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งครั้งนั้นยังทรงดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น ฯ ทรงบัญชาการคณะสงฆ์ในตำแหน่งสมเด็จเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตติกนิกาย ดำเนินตามกระแสพระบรมราชโองการดังนี้

ที่ ๖๘

มีพระบรมราชโองการให้พระอมราภิรักขิตเป็นเจ้าอาวาสรักษาวัดเทพศิรินทราวาส ให้มีอำนาจบังคับบัญชาภิกษุสงฆ์สามเณรและศิษย์วัด ตามหน้าที่เจ้าอาวาสทุกประการ จงเว้นการควรเว้น ประพฤติการควรประพฤติ ตามสมควรแก่ผู้อยู่ในตำแหน่งนี้ ให้ภิกษุสงฆ์สามเณรและศิษย์วัดในวัดเทพศิรินทราวาส มีความนับถือเชื่อถ้อยฟังคำและประพฤติตามคำสั่งของพระอมราภิรักขิต ในทางที่ชอบธรรม ตามสถานของลูกวัดผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาของเจ้าอาวาสทุกประการ

วัดบวรนิเวศวิหาร

วันที่ ๒๕ มกราคม ร.ศ. ๑๑๗

(ลงพระนาม) **กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส**

ในปีแรกเป็นเจ้าอาวาส ท่านมีอายุ ๒๗ ปี พรรษา ๗ อยู่ที่กุฎีหม่อมแย้มในคณะใต้ ซึ่งอยู่มาแต่เดิมประมาณ ๓ ปี ภายหลังพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์นั้น มีกระแสรับสั่งให้ย้ายมาอยู่ที่กุฎีเจ้าพระยานรรัตน ฯ ในคณะกลาง เพื่อสะดวกในทางปกครอง เมื่อก่อนเป็นเจ้าอาวาสก็ได้โปรดให้เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑลปราจีนบุรีอยู่ตำแหน่งหนึ่งแล้ว ทั้งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส โปรดให้เป็นผู้กำกับวัดสัมพันธวงศ์อีกส่วนหนึ่ง ท่านปฏิบัติการเป็นที่ต้องพระราชประสงค์โดยมาก ดังจะเห็นได้จากความในพระราชหัตถเลขาฉบับหนึ่งซึ่งสำเนาดังนี้

ที่ ๒๔/๖๔๒ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

วันที่ ๑๑ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๘

กราบทูล กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

หม่อมฉันได้รับหนังสือฉบับหมายเลขที่ ๑๐๘ ลงวันที่ ๙ เดือนนี้ ส่งรายงานพระอมราภิรักขิต ตรวจจัดการศึกษามณฑลปราจีนบุรีนั้น ได้ตรวจดูตลอดแล้ว เห็นว่าพระอมราภิรักขิตมีความสังเกตและความจดจำละเอียดนัก ทั้งได้เอาใจใส่ตริตรองในการที่จะทำมากควรจะสรรเสริญ และดูเป็นผู้เข้าใจปรุโปร่งในเขตแขวงเหล่านั้นมาก เพราะเป็นชาติภูมิ สมควรแก่ที่จะจัดการศึกษาและการคณะในแถบนั้นให้เจริญได้ แต่จะเว้นเสีย ไม่แสดงความพอใจอันเกิดขึ้นในใจแล้วอีกอย่างหนึ่งไม่ได้ คือดีใจว่า วัดเทพศิรินทร์ได้สมภารอันพึงหวังใจได้ดังนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

การที่นำสำเนาพระราชหัตถเลขามาลงไว้นี้ ด้วยหวังว่าจะเป็นเครื่องแสดงให้เห็นความอุตสาหะของท่านเจ้าอาวาส ซึ่งได้ทำให้ปรากฏในหน้าที่ผู้อำนวยการศึกษามณฑลนั้น ต่อมาก็โปรดให้เป็นเจ้าคณะมณฑล ทางมหามกุฏราชวิทยาลัยก็โปรดให้เป็นกรรมการอีกตำแหน่งหนึ่ง คุณสมบัติอันสัมพันธ์กับวิธีปกครองของท่านเจ้าอาวาส ซึ่งข้าพเจ้าได้ทราบเป็นเค้าเงื่อน ประกอบกับที่เคยได้ฟังท่านแนะนำพระบางรูปที่จะออกวัดไปเป็นสมภาร เห็นว่าควรจะกล่าวไว้เป็นสังเขปในที่นี้ เพื่อแสดงลักษณะการปกครองของท่าน ซึ่งเป็นเหตุให้วัดที่นับว่าเจริญในยุคที่ ๔ นั้น มีความรุ่งเรืองต่อมาได้อย่างไร หลักสำคัญในการเริ่มต้นปกครอง จะต้องปลูกความนิยมให้เป็นภาคพื้นก่อน ด้วยให้ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาเห็นความหวังดี เห็นความอุตสาหะในการทำคุณประโยชน์ ค่อยผ่อนผัน อะลุ้มอล่วยให้การดำเนินไปโดยเรียบร้อย นี่เป็นข้อหนึ่งที่ท่านได้พยายามมาแล้วโดยลำดับ ยังมีคุณสมบัติของท่านอีก ๔ ข้อ ซึ่งเป็นเครื่องสนับสนุนการปกครองเป็นอย่างดียิ่ง ได้แก่ความอดใจ ความแช่มชื่น การทำจริง และการทำตัวอย่างอันดี ดังจะเห็นได้ในอาการปกครองของท่าน คือ ๑. มีเหตุบางอย่างที่ทำให้ช้ำใจบ้าง ที่ทำให้ขุ่นใจบ้าง ท่านก็พยายามอดกลั้น ไม่แสดงอาการผลุนผลันให้ปรากฏ แต่ก็ไม่เก็บไว้เป็นเครื่องอัดใจ คิดอ่านแก้ไขปฏิบัติการไปตามสมควร ๒. ในการตักเตือนว่ากล่าวผู้อยู่ในปกครอง ตามความผิดที่ทำโดยละเมิดหรือโดยบกพร่องอย่างใดอย่างหนึ่ง ท่านไม่เคยใช้คำหยาบและไม่เคยแสดงกิริยาเอะอะตึงตัง ค่อยพูดจาว่ากล่าวชี้แจง

ให้ผู้ผิดสำนึกต่อโทษของตน อันนี้ก็นับเป็นวิธีช่วยเหลือผู้ผิด ให้มีกำลังใจคิดในทางที่ถูกต่อไปตามสมควร เหมือนแพทย์ที่จะทำการผ่าตัดเนื้อร้าย จำเป็นต้องบำรุงกำลังคนไข้ให้มีขึ้นเพียงพอก่อนจึงจะเกิดผลดีในการรักษา ๓. ทำการไม่โลเลด้วยอาศัยความบากบั่นและเอาใจใส่โดยสม่ำเสมอ ๔. ความประพฤติของท่านสมกับเป็นผู้นำจริง ๆ คือไม่ใช่แต่ตั้งใจสั่งสอนผู้อื่นฝ่ายเดียว ท่านก็ได้พยายามบำเพ็ญปฏิบัติอยู่โดยเคร่งครัด แม้เพียงจรรยาเล็กน้อยที่มักให้อภัยกัน ท่านก็ระวังไม่ให้บกพร่อง สำหรับข้อนี้บรรดาศิษย์ที่อยู่ใกล้ชิดย่อมจะทราบได้ดี เพราะได้เห็นอยู่โดยปกติแล้ว ข้อทั้งหลายเหล่านี้ ถ้าจะเห็นไปว่าเป็นการพูดเพื่อยกย่องอย่างเดียว ก็ควรจะรวมพรรณนาในประวัติของท่านโดยตรงดีกว่า แต่เป็นความจริง และสมควรที่ข้าพเจ้าจะต้องขอยืนยันซ้ำอีกว่า ควรจะกล่าวเป็นสังเขปในที่นี้ได้ เพื่อแสดงลักษณะการปกครองของท่าน ซึ่งเป็นเหตุให้วัดที่นับว่าเจริญขึ้นในยุคที่ ๔ นั้นมีความรุ่งเรืองต่อมาได้อย่างไร และคุณสมบัติเช่นที่กล่าวแล้ว จำจะต้องมีเพื่อเป็นอุปกรณ์ในการครองวัดหรือไม่ ถ้ามีได้จริง จะเป็นคุณแก่วัดเพียงไรนั้น ย่อมทราบกันดีแล้ว

เมื่อเริ่มรับหน้าที่เจ้าอาวาสนั้น มีภิกษุที่อยู่ประจำวัด ๔๖ รูป สามเณร ๓๐ รูป มีพระแก่พรรษากว่า ๑๔ รูป ในพรรษาต่อ ๆ มาลดลงบ้าง ไล่เลี่ยกับจำนวนนั้นบ้าง ภายหลังค่อยมากขึ้นโดยลำดับ จนถึงมีภิกษุจำพรรษา ๑๔๔ รูป สามเณร ๔๗ รูป รวม ๑๙๑ รูป ตอนปลายนี้ในปีหนึ่ง ๆ บวชพระอย่างน้อย ๓๙ รูป อย่างมาก ๖๗ รูป ในการรับอุปสมบทกุลบุตรตอนแรกกราบทูลเชิญสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นพระอุปัชฌายะประจำ ท่านเป็นแต่อุปสัมปทาจารย์ ถึงปีมะแม พ.ศ. ๒๔๕๐ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้นทรงตั้งท่านมีพรรษา ๑๕ ให้เป็นอุปัชฌายะในวัดนี้ กับทั้งวัดขึ้นของวัดนี้ และวัดธรรมยุตในมณฑลปราจีนบุรี วัดสัมปทวน วัดเสนหา ในจังหวัดนครปฐม แต่บางคราวก็ยังได้กราบทูลเชิญเสด็จมาเป็นพระอุปัชฌายะในวัดนี้บ้าง เช่นในคราวอุปสมบทสามเณรที่เป็นเปรียญเป็นต้น เฉพาะที่ท่านเป็นอุปสัมปทาจารย์ มีอันเตวาสิกโดยลำดับมาเป็นจำนวน ๓๕๒ รูป ส่วนที่เป็นอุปัชฌายะให้บรรพชาอุปสมบทเป็นสามเณร ๑,๐๑๙ รูป เป็นภิกษุ ๓,๑๑๒ รูป ซึ่งนับตั้งแต่วาระแรกสืบมาจนถึงสิ้นเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ นี้ รวมภิกษุสามเณรทั้งหมด ๔,๔๘๓ รูป

อุบาสกอุบาสิกาที่มาฟังธรรมจำศีล ในต้นยุคนี้มีเป็นพื้นไม่เกิน ๒๐ คน ต่อมาค่อยมากขึ้น ๆ ในวันธรรมสวนะนอกพรรษาประมาณ ๓๐๐ คนเศษ ถ้าภายในพรรษาอย่างมากถึง ๘๐๐ คนเศษ

แบบธรรมเนียมโดยมากคงอยู่ตามเดิม แต่เมื่อจะเพิ่มเติมหรือแก้ไขอย่างใดอย่างหนึ่งก็อนุโลมตามแบบวัดบวรนิเวศวิหารที่เป็นหลักอยู่แล้ว ในที่นี้สมควรจะชี้แจงให้ปรากฏว่ามีอยู่อย่างไรบ้าง เพื่อบันทึกไว้ชั้นหนึ่ง เมื่อต่อไปจะแก้ไขเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น ก็จะทราบได้ว่าแก้ข้อไหน เปลี่ยนจากรูปใด เพราะเหตุอะไร ในข้อเหล่านี้ คือ

(๑) ตั้งภิกษุที่มีพรรษาตั้งแต่ ๑๐ ขึ้นไปที่เห็นสมควร ให้เป็นกรรมการสงฆ์สำหรับปรึกษาหารือกิจการของวัด

(๒) ภิกษุที่ควรปลดนิสสัยออกเป็นนิสสัยมุตต์ นอกจากมีพรรษา ๕ ล่วงแล้ว ต้องสวดมนต์ได้ ตามหัวข้อที่จำกัดไว้ ต้องสวดปาฏิโมกข์ได้ และสอบนักธรรมเอกได้ด้วย

(๓) ให้ภิกษุทั้งหลายช่วยทำการต่าง ๆ (ได้ระบุนามท่านผู้ประจำการในบัดนี้ไว้ด้วย) คือ ๑. หน้าที่ปกครองช่วยท่านเจ้าอาวาส เป็นเจ้าคณะประจำคณะละรูป พระราชกวี (วิจฺญจโล จั่น) ปกครองคณะกลาง พระอุดมศีลคุณ (อคฺคิทตฺโต อิน) ปกครองคณะใต้ พระครูปลัดสัมพิพัฑฒนสีลาจาร (ปภสฺสโร เทียน) ปกครองคณะเหนือ ๒. หน้าที่อำนวยการศึกษาบาลีและนักธรรม พระมหาเอื้อน (ชินทตฺโต) ป. ๗ ๓. หน้าที่อำนวยการก่อสร้างและซ่อมแซม แยกเป็น ๒ เขต คือพระครูวรวงศ์ (ปญฺญาวฑฺฒโน จรูญ) อำนวยการในพระอาราม พระมหาผิว (สุขกาโม) อำนวยการในบริเวณสุสานหลวงหลังวัด ๔. หน้าที่จดทะเบียนภิกษุสามเณรและศิษย์วัดประจำปีส่งไปยังกระทรวงธรรมการ พระครูสมุห์เปี่ยม ป. หน้าที่สำรวจสำมะโนครัวภิกษุสามเณรศิษย์วัดและคนอาศัยในบริเวณของพระอารามทุกกึ่งเดือน เพื่อจดส่งแก่อำเภอเจ้าคณะทั้ง ๓ คณะ ๕. หน้าที่จัดเวรสวดพระปาฏิโมกข์ พระครูปลัดสัมพิพัฑฒนสีลาจาร หน้าที่จัดเวรอ่านพระธรรมวินัยเช้าค่ำประจำวัน และหน้าที่ฝึกซ้อมภิกษุสามเณรสวดมนต์ ภายในพรรษากาล พระครูวินัยธร (ปภงฺกโร เพชร) หน้าที่จัดเวรเทศน์ในวัดธรรมสวนะตอนบ่าย พระครูสังฆวิจารณ์ (ธมฺมปฺปวโร วร) ๖ หน้าที่จีวรปฏิคาหกะและจีวรภาชกะ พระอุดมศีลคุณ หน้าที่เสนาสนคาหาปกะและหน้าที่ภัณฑาคาริก พระครูปลัดสัมพิพัฑฒนสีลาจาร หน้าที่ภัตตุทเทสกะ พระ-ครูวินัยธร ๗. หน้าที่คณะวิจารณ์ช่วยเจ้าคณะดูแลรักษาความสะอาด และคอยว่ากล่าวตักเตือนศิษย์วัดมิให้เล่นซุกซนอันไม่สมควร มีประจำคณะละรูป คือพระครูสังฆวิจารณ์ (ธมฺมปฺปวโร วร) ในคณะกลาง พระมหาเพชร (ปญฺญาวชิโร) ในคณะใต้ พระมหาโท (โธตโก) ในคณะเหนือ ๘. หน้าที่ครูสอนภาษาบาลี พระมหาอรุณ (อรุโณ) ป.๗ พระมหาพึ่ง (สุนาโถ) ป.๖ พระมหาฟู (จิติสมฺปนฺโน) ป. ๕ พระมหาบุญศรี (กุสลสิริ) ป. ๕ หน้าที่ครูสอนนักธรรมตรี พระมหาหร่วม (สุวณฺโณ) ป.๕ พระมหาเพชร (ปญฺญาวชิโร) ป. ๕ พระมหาโท (โธตโก) ป.๓ ๙. หน้าที่ดูแล

การในพระอุโบสถหน้าที่สั่งจ่ายอาคันตุกภัต หน้าที่กำกับศิษย์วัดประชุมสวดมนต์ทำวัตรและสวดคำระลึกคุณพระรัตนตรัย ทั้งมีการสั่งสอนด้วยพระครูสังฆวิจารณ์ ๑๐. หน้าที่บรรณารักษ์และภัณฑารักษ์ของโรงเรียน พระมหาโท ๑๑. หน้าที่ดูแลการไฟฟ้าสำหรับวัด พระมหาใย (ภทฺทิโย) ๑๒. หน้าที่กำกับโรงสูบน้ำบาดาล พระครูธรรมรูจี (โกลิยปุตฺโต บุตร) ต่อมาพระแฉล้มเป็นผู้กำกับ

(๔) ภิกษุสามเณรทุกรูป ต้องเรียนพระธรรมวินัยในพรรษาแรก ท่องสวดมนต์ในพรรษาที่ ๒ อย่างช้าจะต้องสวดให้ได้จบตามหัวข้อสวดมนต์ภายในพรรษาที่ ๕

(๕) ฐานานุกรมเปรียญจะต้องสวดพระปาฏิโมกข์และขัดตำนานทำองมคธและสังโยคได้ทุกรูป แต่ปาฏิโมกข์มีบกพร่องบ้าง

(๖) ในระหว่างพรรษา อบรมภิกษุสามเณรเปรียญ. ถวายเทศน์ต่อเวลาทำวัตรเช้า และให้เทศน์ในคืนวันคล้ายถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระและในคืนวันมาฆะบูชา เพื่อเป็นการฝึกหัด

(๗) การทำวัตรเช้าค่ำ จะต้องเอาใจใส่ทุกรูป กำหนดเวลาทำวัตรเช้าค่ำในพระอุโบสถ วันปกติเวลา ๘.๑๕ นาฬิกา ทำวัตรเช้า เวลา ๒๐.๑๕ น. ทำวัตรค่ำ ส่วนในวันธรรมสวนะเวลา ๙ น. ทำวัตรเช้าและฟังเทศน์ เวลา ๑๕ น. ฟังเทศน์ ส่วนทำวัตรค่ำ เวลาเช่นเดียวกับในวันปกติ ในวันพิเศษ คือมาฆบูชา วิสาขบูชาและถวายพระเพลิง เวลา ๑๘.๓๐ น. (ฟังเทศน์ตอนบ่ายงด) เวลาทำวัตรค่ำและสวดมนต์เสร็จแล้ว ถ้าฝนไม่ตก ถือดอกไม้ธูปเทียนไปยืนประชุมที่ลานหน้าพระอุโบสถ กล่าวคำแสดงความระลึกถึงคุณพระรัตนตรัย บูชาจบแล้ว เดินเทียนทำประทักษิณพระอุโบสถ ๓ รอบ ต่อจากนั้นจึงไปที่ลานพระศรีมหาโพธิ์ สำรวมใจหน่วงนึกถึงพระพุทธคุณพอสมควรแล้ว บูชาดอกไม้ธูปเทียนไว้ที่นั่น ถ้าฝนตกงดการบูชาเดินเทียน นับเป็นเสร็จพิธีเบื้องต้นต่อจากนี้เมื่อฝ่ายอุบาสกอุบาสิกาทำวัตรเดินเทียนเสร็จแล้ว มีเทศน์ตลอดรุ่ง ครั้นเทศน์กัณฑ์สุดท้ายจบ อุบาสกอุบาสิกาทำวัตรแล้ว ภิกษุสามเณรทำวัตรเช้า นับว่าเสร็จพิธีในวันนั้น

(๘) การสวดพระปาฏิโมกข์ แต่ก่อนกำหนดสวดเมื่อทำวัตรค่ำแล้ว ต่อมาเปลี่ยนเป็นเวลา ๑๘ นาฬิกา ผู้ที่สวดได้ ต้องเข้าประจำเวรสวดตามลำดับ ส่วนการอ่านพระธรรมวินัยเช้าค่ำในวันปกตินั้น กำหนดอ่านธรรมกถาต่อทำวัตรเช้า อ่านวินัยกถาต่อทำวัตรค่ำ พระฐานานุกรมเปรียญทุกรูปรับหน้าที่อ่าน ส่วนภิกษุสามัญให้รับหน้าที่อ่านต่อเมื่อมีพรรษา ๕ ล่วงแล้ว

(๙) กำหนดสวดมนต์ถวายพระราชกุศล เวลา ๑๘ นาฬิกา ปีละ ๔ วัน คือถวายแด่รัชกาลที่ ๔ ในวันปวารณาออกพรรษา ถวายแด่รัชกาลที่ ๕ ในวันที่ ๒๓ ตุลาคม ถวายแด่รัชกาลที่ ๖ ในวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน ถวายแด่รัชกาลปัจจุบันในวันที่ ๘ พฤศจิกายน ซึ่งเป็นวันเฉลิมพระชนมพรรษา

(๑๐) สวดทำน้ำมนต์วิสาขบูชา เวลา ๑๘ นาฬิกา รวม ๖ วัน ถ้าปักษ์ตรงกันก็ตั้งน้ำวงด้าย เริ่มสวดแต่วันขึ้น ๑๐ ค่ำ ถ้าไม่ตรงกัน จึงเริ่มแต่วันขึ้น ๑๑ ค่ำ ตลอดไปจนถึงวันวิสาขบูชา น้ำมนต์นี้ถวายแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สำหรับสรงในวันพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา

ยังมีแบบกุศลวิธีอีกอย่างหนึ่ง เรียกว่าแบบไหว้ ๕ ครั้ง ท่านเรียบเรียงโดยประมวลหลักแห่งอนุสติและอปจายนะผนวกกัน ด้วยมีความประสงค์ที่จะให้ศิษยานุศิษย์ได้บำเพ็ญเป็นนิพัทธกุศลประจำตัว จะอยู่ที่ไหนเมื่อใดก็ทำได้ ทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ แม้จะเป็นผู้ขัดสนก็ไม่ขัดข้อง ซึ่งนับว่าเป็นแบบทำบุญอย่างง่ายและสะดวก แต่เป็นบ่อเกิดแห่งคุณธรรมอันสำคัญหลายประการ และคุณธรรมนั้น ๆ ต้องมีขึ้นเป็นแน่ เมื่อทำโดยถูกต้องตามแบบเป็นการสม่ำเสมอ ได้นำสำเนาแบบไหว้ ๕ ครั้งนั้น มาบันทึกไว้ในที่นี้ด้วย ลงความเต็มตามฉบับดังนี้

ไหว้ ๕ ครั้ง

ในวันหนึ่งกับคืนหนึ่ง ไม่ว่าเวลาไร ตามแต่เหมาะ ต้องไหว้ให้ได้ ๕ ครั้งเป็นอย่างน้อยในคราวเดียวนั้น ถ้ามีดอกไม้ธูปเทียน ก็บูชา ถ้าไม่มี ก็มือ ๑๐ นิ้วและปากกับใจ ควรไหว้จนตลอดชีวิต คือครั้งที่ ๑ พึงนั่งกระโหย่งเท้าประณมมือ ว่า **นโม** ๓ หนแล้วว่าพุทธคุณ คือ **อิติปิ โส ภควา ฯ ล ฯ ภควาติ** หยุดระลึกถึงพระปัญญาคุณ ทรงรู้ดีรู้ชอบสิ้นเชิง พระบริสุทธิคุณ ทรงละความเศร้าหมองได้หมด และพระกรุณาคุณ ทรงสงสารผู้อื่นและสั่งสอนให้ปฏิบัติตามของพระพุทธเจ้า จนเห็นชัดแล้วว่า **พุทฺธํ ภควนฺตํ อภิวาเทมิ** กราบลงหน ๑. ครั้งที่ ๒ ว่าพระธรรมคุณ คือ **สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม ฯ ล ฯ วิญฺญูหีติ** หยุดระลึกถึงคุณพระปริยัติธรรม พระปฏิบัติธรรม และพระปฏิเวธธรรม ที่รักษาผู้ปฏิบัติตามไม่ให้ตกไปที่ชั่ว จนเห็นชัด แล้วว่า **ธมฺมํ นมสฺสามิ** กราบลงหน ๑. ครั้งที่ ๓ ว่าสังฆคุณ คือ **สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ ฯ ล ฯ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺสาติ** หยุดระลึกถึงคุณ คือความปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูก และปฏิบัติสมควร ของพระอริยสงฆ์ จนเห็นชัด แล้วว่า **สงฺฆํ นมามิ** กราบลงหน ๑. นั่งพับเพียบประณมมือตั้งใจถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ ไม่ถือสิ่งอื่นยิ่งกว่าจนตลอดชีวิต ว่าสรณคมน์ คือ **พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ ฯ ล ฯ ตติยมฺปิ สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ.** ครั้งที่ ๔ ระลึกถึงคุณมารดาบิดาของตนจนเห็นชัด แล้วกราบลงหน ๑. ครั้งที่ ๕ ระลึกถึงคุณของบรรดาท่านผู้มีอุปการะแก่ตนรวมทั้งหมดถึงชั้นสูงสุดคือพระมหากษัตริย์จนเห็นชัดแล้ว กราบลงหน ๑.

ต่อไปนี้ไม่ต้องประณมมือ ตั้งใจพิจารณาสังขารร่างกายทั้งตนและคนอื่นว่า จะต้องแก่

หนีความแก่ไปไม่พ้น จะต้องเจ็บ หนีความเจ็บไปไม่พ้น จะต้องตาย หนีความตายไปไม่พ้น จะต้องพลัดพรากจากของรักของชอบใจทั้งสิ้น มีกรรมเป็นของตน ทำดีได้ดีทำชั่วได้ชั่ว. เป็นอนิจจัง ไม่เที่ยง ไม่คงทน ไม่ยั่งยืน ไม่ถาวร ไม่แน่นอน ไม่คงที่ ไม่ตั้งอยู่เสมอร่ำไป เป็นทุกข์เหลือทนทนไม่ไหว มีความพิบัติเสื่อมสิ้น ยักย้ายแปรผัน อันตรธาน เก่าแก่คร่ำคร่า ชำรุดทรุดโทรม แปรปรวนแตกดับไปเป็นธรรมดา เป็นอนัตตา ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของผู้ใดผู้หนึ่ง ไม่มีตัวตน ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่เรา ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของเรา เป็นของกลาง ๆ ไม่เป็นของใคร เป็นแต่ขันธ์ ธาตุ อายตนะอันหนึ่ง ๆ ครั้นพิจารณาแล้ว พึงแผ่กุศลทั้งปวงมีการกราบไหว้เป็นต้นนี้ อุทิศให้แก่ท่านผู้มีคุณมีมารดาบิดาเป็นต้น ตลอดจนชั้นสูงสุดคือพระมหากษัตริย์ ทั้งเทพยดามนุษย์และสัตว์ทั้งหลายว่า จงเป็นสุข ๆ อย่ามีเวรภัยเบียดเบียนกันและกัน รักษาตนให้พ้นจากทุกข์ภัยทั้งสิ้นเถิด

การไหว้ ๕ ครั้งนี้ ถ้าวันไหนขาด ให้ไหว้อีก ๕ ครั้งแทนในวันรุ่งขึ้น ถ้านั่งกระโหย่งเท้าไม่ได้ ก็นั่งพับเพียบ ถ้าไม่ได้ ก็นอนไหว้ เมื่อยกมือไม่ขึ้น ก็ปากกับใจ ปากอ้าไม่ขึ้น ก็นึกไหว้ด้วยใจ ถ้าทำได้อย่างนี้ เป็นเครื่องพยุงตนให้เป็นคนดี ไม่ให้เป็นคนชั่ว และให้ตั้งอยู่ในที่ดี ไม่ให้ตกไปในที่ชั่ว ถ้าผู้ใดประพฤติได้เสมอจนตลอดชีวิต ผู้นั้นจะมีความอุ่นจิตแช่มชื่นแจ่มใส มีความเจริญงอกงามไพบูลย์ยิ่ง ๆ ขึ้นเสมอทุกคืนทุกวัน คุ้มครองป้องกันภยันตราย ปราศจากความเสียหายที่ไม่เหลือวิสัย ตั้งตัวได้ในทางคดีโลกและทางคดีธรรม เต็มภูมิเต็มชั้นของตน ๆ ทุกประการ

จบไหว้ ๕ ครั้งเท่านี้

การไหว้ ๕ ครั้งนั้น ในชั้นต้นท่านแนะนำแต่ภิกษุสามเณรที่เป็นศิษย์ ครั้นต่อมาเห็นผลว่าทำให้คนมีจรรยาดีขึ้นมาก มีผู้อื่นนิยมทำตาม ทั้งบรรพชิตทั้งคฤหัสถ์ชายหญิง จำนวนผู้ไหว้ ๕ ครั้งเวลานี้ประมาณ ๖๐,๐๐๐ คน พิมพ์แล้ว ๙๔,๐๐๐ ฉบับ

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ มีการแสดงธรรมในวันอาทิตย์ เริ่มเป็นธรรมเนียมใหม่ขึ้นอีกอย่างหนึ่ง เนื่องด้วยอำมาตย์เอกพระยาประมวญวิชาพูล (วงษ์ บุญหลง) เจ้ากรมตำรากระทรวงธรรมการ อำมาตย์เอก พระยาอนุมานราชธน (ยง เสฐียรโกเศศ) ผู้ช่วยอธิบดีกรมศุลกากร และเสวกตรีพระสารประเสริฐ (ตรี นาคะประทีป) ปลัดกรมพระอาลักษณ์ ครั้งนั้นยังเป็นหลวงธุรกิจภิธาน มีความประสงค์ใคร่จะฟังธรรมเทศนาในวันอาทิตย์ และหวังว่าผู้อื่นอีกโดยมาก ก็คงจะมีความมุ่งหมายอยู่บ้าง จึงได้พร้อมกันนำความขึ้นหารือท่านเจ้าอาวาส ท่านก็เห็นดีเห็นชอบพลอยชื่นชมโมทนาด้วย และนำความกราบทูลสมเด็จพระสังฆราชเจ้า สมเด็จพระสังฆราชเจ้าก็ประทานพระอนุมัติ

จึงเริ่มต้นมีการแสดงธรรมในวันอาทิตย์เป็นครั้งแรก เมื่อเวลา ๑๔ นาฬิกา วันอาทิตย์ที่ ๒๖ สิงหาคม ศกนั้น มีผู้ฟังประมาณ ๒๕๐ คน ท่านแสดงอปัสเสนธรรม คือธรรมเปรียบด้วยพนักอิง มี ๔ ประการ และแนะนำให้ผู้ฟังธรรมในวันนั้นช่วยรักษาเป็นธรรมเนียมยืนยาวไป อย่ากระทำเป็นอย่างคำที่ว่า **ต้นดกปลายวาย** ในวันอาทิตย์ที่ ๒ และที่ ๓ เป็นลำดับมา มีผู้ไปฟังธรรมมากขึ้นอีก ส่วนกำหนดเวลาเดิมนั้นเปลี่ยนใหม่ เพราะวันอุโบสถตอนบ่ายมีเทศน์เวลา ๑๕ น. เป็นธรรมเนียมนานมาแล้ว เมื่อวันอาทิตย์พ้องกับวันอุโบสถ แต่เวลากำหนดเทศน์ไม่ตรงกัน ย่อมเป็นเหตุไม่สะดวกอยู่บ้าง จึงเปลี่ยนเวลาที่กำหนดไว้ก่อน ให้เป็นเวลา ๑๕ น. ตามอย่างอุโบสถ บัดนี้เปลี่ยนเป็นเวลา ๙ น. สำหรับพิธีของสัตบุรุษในวันนั้นมีดังนี้ ก่อนฟังเทศน์ ท่านพระเถระนายกจุดเทียนธูปหน้าพระประธานเป็นพุทธบูชา พวกสัตบุรุษก็พร้อมกันนั่งพับเพียบสวด**นโม** ๓ หน **อิติปิ โส ฯ ล ฯ ภควาติ ตมหํ ภควนฺตํ อภิปูชยามิ ตมหํ ภควนฺตํ สิรสา นมามิ. กราบลง. สฺวากฺขาโต ฯลฯ วิญฺญูหีติ ตมหํ ธมฺมํ อภิปูชยามิ ตมหํ ธมฺมํ สิรสา นมามิ.** กราบลง. ไหว้พระเสร็จแล้ว ผู้หนึ่งในที่นั้นอาราธนาศีล ๕ พร้อมกันรับศีล แล้วอาราธนาธรรม ครั้นพระแสดงธรรมจบแล้ว จึงพร้อมกันสวดคาถาขอขมาพระรัตนตรัย คือ **กาเยน วาจาย ว เจตสา วา ฯ ล ฯ กาลนฺตเร สํวริตุํ ว สงฺเฆ.** สวดคำลาพระว่า **หนฺทฑานิ มยํ ภนฺเต คจฺฉาม พหุกิจฺจา มยํ พหุกรณียา.** เมื่อพระกล่าวคำรับลาแล้ว รับพร้อมกันว่า **สาธุ ภนฺเต** เท่านี้เป็นเสร็จการ กำหนดทำนองสวดไหว้พระและอาราธนาศีลมียุกติดังนี้ คือถ้าวันอาทิตย์ปกติสวดทำนองสังโยคตามถนัดของฝ่ายมากอาราธนาศีล ๕ ตามปกติ ถ้าวันอาทิตย์ตรงกับวันอุโบสถ ทำนองสวดอนุโลมตามสำเนียงมคธและงดการอาราธนาศีล ๕ เพื่อไม่ให้ขัดกับธรรมเนียมในวันพระ ตั้งแต่ต้นมาจนถึงวันที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ ๒๔๗๗ รวมเป็นครั้งที่ ๓๓๘ รวมคนฟัง ๔๖,๕๕๒ คน จดโดยประมาณ ตามจำนวนนี้ทำให้เกิดศรัทธาเลื่อมใสใจปีติปราโมทย์ได้ส่วนหนึ่งที่ได้ประโยชน์แก่ประชาชน

พระพุทธรูปหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ พระเพลา ๕๗ เซ็นต์ สูงจากทับเกษตรจนสุดพระรัศมี ๘๐ เซ็นต์ ปางมารวิชัย ฐานบัวคว่ำ บัวหงายสูง ๑๘ เซ็นต์ ซึ่งประดิษฐานอยู่เหนือซุกชีในพระอุโบสถนั้น เป็นของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสวรรคโลกลักษณาวดี เจ้าคุณสมเด็จอาจารย์เล่าว่า พระพุทธรูปนั้น เดิมอยู่ในเมืองเหนือ องค์มีชำรุดบ้าง โปรดให้เชิญลงมาเมื่อรัชกาลที่ ๕ ครั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสยุโรปคราวหลัง เผอิญสมเด็จเจ้าฟ้าพระองค์นั้นประชวร จึงมีพระโทรเลขกราบบังคมทูลพระกรุณา ขอพระราชทานบูรณะพระพุทธรูปนั้น เมื่อได้รับพระบรมราชานุญาตแล้ว โปรดให้ช่างบูรณะที่ชำรุดขัดแต่งจนเรียบร้อยดี พระองค์ท่านก็หายประชวร ทรงพระสำราญขึ้น ต่อมาเมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว พระบาท

พระพุทธรูปหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ ปางมารวิชัย

สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงจึงโปรดให้เชิญมาประดิษฐานไว้ในวัดนี้

พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ ได้รับพระราชทานเป็นของสังเค็ตงานพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวจบหนึ่ง ได้รับพระราชทานในหน้าที่เป็นผู้ชำระอีกจบหนึ่ง นอกจากของหลวง ยังมีผู้อื่นสร้างถวายไว้สำหรับพระอารามอีก ๑๓ จบ ลำดับนามผู้สร้างตามที่ได้ถวายก่อนและหลัง คือ (๑) คุณหญิงทองดี สนิทวงศ์ ณ อยุธยา (๒) นางภักดีภูธร (ชื้น สุขสถิตย์) (๓) รองอำมาตย์เอก หลวงอุปกาศ ฯ (เทียนเป้า) (๔) นางกิมเหลียน (๕) นางหอม ศิริสิงห์ (๖) นางลิ้นจี่ ชยากร (๗) นางแฉ่ง สาขากร (๘) คุณหญิงสารสินสวามิภักดิ์ (สุ่น) (๙) คุณเปา (๑๐) นางคำ ฮุนตระกูล (๑๑) คุณหญิงโชฎึกราชเศรษฐี (เสงี่ยม โชติกะพุกกณะ) (๑๒) ตระกูลจินตยานนท์ หนังสือเหล่านี้แยกเก็บไว้ตามกุฏีพระที่เป็นเปรียญ เพื่อเป็นอุปกรณ์ในการศึกษาต่อไป (๑๓) สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี ใบปกแข็งอย่างดี ประทานไว้สำหรับโรงเรียนบาลีนิภานภดล ที่ทรงสร้าง

คราวงานถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๓ วัดนี้ได้รับพระราชทานพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระปิยมหาราชเจ้าพระองค์นั้น ซึ่งหล่อด้วยทองสัมฤทธิ์องค์หนึ่ง ทรงเครื่องจอมพลทหารบก ฐานกว้าง ๑๘ เซ็นต์ สูง ๗ เซ็นต์ องค์สูง ๔๗ เซ็นต์ และธรรมาสน์เอกสลักขัดทองประดับกระจก มีผ้าลาดเบาะหมอนอิงอีกสำรับหนึ่ง เจ้าภาพงานพระเมรุพระศพสมเด็จพระพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์ ถวายธรรมาสน์สวดพระปาฏิโมกข์ พร้อมทั้งตู้และพระปาฏิโมกข์อักษรขอมพิมพ์ในสมุดไทยสำหรับวัดนี้ ๑ สำรับ งานพระเมรุท้องสนามหลวงเมื่อวันที่ ๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ ได้รับพระราชทานกระถางธูปและราวเทียนรูปมังกรทองเหลืองหล่อทั้งสองอย่าง งานพระเมรุท้องสนามหลวง พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้รับพระราชทานตู้เทียนสลักประจำพรรษา มีขนาดวัดจากฐานสูงถึงขาดยอด ๒.๐๔ เมตร สิ่งเหล่านี้ประดิษฐานอยู่ในพระอุโบสถ

ระฆังเถาฝรั่งรวม ๑๖ ระฆัง ราคา ๑๐,๐๐๐ บาท มีอักษรจารึกพระนามหม่อมเจ้าในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ ซึ่งทรงสั่งซื้อพิเศษจากกรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ ถวายไว้ในวัดนี้ทั้งหมด ด้วยมีพระประสงค์จะให้แขวนสำหรับย่ำประจำเวลา เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๕๐ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสวรรคโลกลักษณาวดี ทรงสร้างระฆังหล่อขนาดเขื่องถวายไว้ ๑ ระฆัง ประมาณ ๒๔๐ บาท ปีระกา พ.ศ. ๒๔๖๕ พระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าพิศมัยพิมลสัตย์ ทรงสร้างถวาย ๑ ระฆัง ราคา ๘๐๐ บาท ทรงอุทิศพระกุศล

ประทานแก่เจ้าจอมมารดาเรือนในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเป็นเจ้าจอมมารดาของพระองค์ท่าน

ทุนบำรุงประจำที่เคยได้รับอยู่แต่ก่อน ก็ได้รับต่อมา แต่บางประเภทได้เพิ่มจำนวนขึ้นอีก คือค่ารักษาบริเวณ ได้รับพระราชทานเพิ่มอีก ๖๐ บาท รวมกับจำนวนเดิม จึงเป็นเดือนละ ๒๒๐ บาท ตลอดมา ครั้นถึงเดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๖ กระทรวงธรรมการบอกงดเลิก ต้องจ่ายเงินวัดต่อมา อาหารสำหรับถวายภิกษุสามเณรนักเรียภาษาบาลี พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาถ ยังทรงบำรุงอยู่ แต่เปลี่ยนเป็นถวายนิตยภัตมีกำหนดเดือนละ ๓๐๐ บาท ส่วนเรือนครัวหลังหนึ่งประมาณ ๓,๐๐๐ บาท ซึ่งโปรดให้ปลูกในที่ธรณีสงฆ์ริมคูวัดแนวหลัง สำหรับเป็นที่อยู่และปรุงอาหารถวายภิกษุสามเณรแต่ก่อนนั้น เมื่อโปรดให้งดการถวายอาหาร เปลี่ยนเป็นถวายนิตยภัตแล้ว ก็ถวายเรือนนั้นเป็นประโยชน์ของวัดด้วย นิตยภัตที่ทรงบริจาคนั้น วัดให้ไวยาวัจกรถวายภิกษุสามเณรนักเรียนรูปหนึ่ง ๆ เป็นมูลค่า ๑๐ บาทต่อเดือนหนึ่ง ๆ รวม ๓๐ รูป หลวงดำรงธรรมสาร (มี ธรรมาชีวะ) เจ้าของโรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ บริจาคทรัพย์ถวายเป็นนิตยภัตอีกเดือนละ ๑๒๐ บาท ทางวัดก็ให้จัดเฉลี่ยถวายรูปละ ๑๐ บาทเหมือนกัน เมื่อหลวงดำรงธรรมสารถึงแก่กรรมแล้ว จำนวนนี้ก็งด ความทราบถึงสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี พระองค์ก็โปรดจะทรงพระอุปการะอีกเท่าจำนวนนั้น แต่ทางวัดรู้สึกพระกรุณาคุณเป็นล้นพ้นอยู่แล้ว ขอประทานเพียงอีกเดือนละ ๓๐ บาท เพื่อจัดเป็นนิตยภัตบำรุงคณะครูผู้สอนภาษาบาลี ก็ทรงอนุวัตรตาม ครั้นเมื่อพระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาถสิ้นพระชนม์แล้ว สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ กับสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าพระองค์นั้น ก็ทรงรับหน้าที่บำรุงนิตยภัตสืบสนองต่อมา เมื่อสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอพระองค์นี้ทรงบำรุงเท่าเดิมต่อมา จนถึงเปลี่ยนการปกครองแผ่นดิน จึงทรงรับเฉพาะส่วนพระองค์ คือเดือนละ ๑๗๐ บาท

ในยุคนี้ท่านให้แยกทุนบำรุงวัดออกเป็น ๓ ประเภท เพื่อสะดวกแก่กิจการและอนุโลมตามความจำนงของผู้บริจาค คือสำหรับบำรุงอาหารประเภท ๑ บำรุงการศึกษาประเภท ๑ บำรุงการปฏิสังขรณ์ประเภท ๑ ให้เป็นทุนนอนสำหรับผ่อนหาผลประโยชน์มาบำรุง เพื่อสงวนทุนนั้นไว้ให้ดำรงอยู่ยืนนาน สมควรแก่การที่ยกย่องเพราะบริจาคนั้นว่าเป็นนิธิ ต้องบำรุงพระอาคันตุกะด้วยทุนของวัด เพราะในยุคนี้มีพระอาคันตุกะมาคราวละหลายรูปและบ่อย ๆ ซึ่งโดยมากมาด้วยกิจของคณะสงฆ์อันเกี่ยวกับการปกครองและการศึกษา

ที่ธรณีสงฆ์นอกจากของเดิม ได้รับพระราชทานเพิ่มอีกบางแห่ง และผู้อื่นถวายก็มีบ้าง คือที่วัดจดถนนพลับพลาชัยฟากตรงข้ามในด้านตะวันตกแห่งสุสานหลวง พระราชทานเป็นที่

ธรณีสงฆ์ตั้งแต่รัชกาลที่ ๖ ที่แปลงนี้จัดให้สร้างตึกแถวเช่าตอนริมถนน รวม ๑๐๐ ห้อง ส่วนตอนในก็ให้ปลูกเรือนเช่าขึ้น ๑๕ หลัง. คุณหญิงอนุกิจวิธูร (สายหยุด เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ถวายที่ดินแปลงหนึ่ง พร้อมทั้งตึกแถว ๒ ชั้น รวม ๓ ห้อง ซึ่งมีในที่นั้น อยู่ริมถนนเจริญกรุง เยื้องปากตรอกเต๊า อำเภอป้อมปราบศัตรูพ่าย. นางแหถวายห้องแถวไม้ ๒ ชั้น รวม ๑๓ ห้อง พร้อมทั้งที่ดินในตรอกพระยาไกร ท้องที่อำเภอจักรวรรดิ. นางกิ๋มถวายที่ดินแปลงหนึ่ง เนื้อที่ ๒๒๐ ตารางวา อยู่ในตรอกข้าวหลาม อำเภอสัมพันธวงศ์. ตระกูลจินตยานนท์ถวายที่ดินแปลงหนึ่ง เนื้อที่ ๕ ไร่ ด้านตะวันตกจดถนนพญาไท ด้านเหนือจดเนื้อที่ของพระยาเทวาธิราช ด้านใต้จดเนื้อที่ของพระยานิพนธ์. สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ ถวายที่ดินแปลงหนึ่ง เนื้อที่ ๑๗ ไร่ ๒ งาน อยู่ที่ตำบลหลักหก อำเภอดำเนินสะดวก จังหวัดราชบุรี. นางรอด พงษ์พาณิช บ้านตำบลยศเส อำเภอป้อมปราบ จังหวัดพระนคร ถวายที่ดินแปลงหนึ่ง หน้าโฉนดที่ ๘๙๖ เนื้อที่ ๕ ไร่ ๑ งาน ๒๐ วา ตำบลบางโปรง อำเภอเมือง สมุทรปราการ. พระยาและคุณหญิงอมรรัตนสมบูรณ์ พร้อมด้วยครอบครัว ถวายที่นา โฉนดที่ ๑๓๖๘ สารบาญ เล่มที่ ๑๔ หน้า ๖๘ เนื้อที่ ๔๔ ไร่ ๒ งาน ๔ วา กับโฉนดที่ ๑๓๖๙ สารบาญ เล่มที่ ๑๔ หน้า ๖๙ เนื้อที่ ๔๔ ไร่ ๒ งาน ๒๗ วา รวม ๒ โฉนด เนื้อที่ ๘๙ ไร่ ๓๑ วา ตำบลสานคลอง ซอยที่ ๑๕ ฝั่งตะวันตก อำเภอองครักษ์ จังหวัดนครนายก. วันที่ ๑๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ นางสาวสง่า อาจสมิต ถวายที่ดิน โฉนดที่ ๑๘๘๘ เล่มที่ ๑๙ หน้า ๘๘ มีเนื้อที่ ๗๑ ตารางวา พร้อมทั้งเรือนและสิ่งก่อสร้างอื่น ๆ ตำบลพญาไท อำเภอดุสิต จังหวัดพระนคร

อนึ่ง มีผู้เข้าวัดรักษาศีลฟังเทศน์ขออนุญาตปลูกบ้านอาศัยอยู่หลายหลัง โดยมากอุทิศถวายให้เป็นสิทธิ์ของพระอารามในเมื่อตนสิ้นชีพแล้ว บ้านเหล่านี้ปลูกในที่หลังวัดตอนเหนือตรงข้างสุสานหลวง มีผู้ทราบว่า สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงรับสั่งว่า สำหรับให้ข้าวัดโยมสงฆ์อยู่. คือพระยาพจนวิลาศ ผู้เคยเป็นไวยาวัจกรที่ ๑ ของวัดนี้ ขออนุญาตสร้างตึก ๒ ชั้นหลังหนึ่งเป็นบ้านอาศัยอยู่ตลอดชีพ ราคา ๑๒,๐๐๐ บาท ถวายเป็นสิทธิ์แก่วัดแล้ว. นางสุดปลูกเรือน ๒ หลัง มีครัวแยกต่างหาก ราคา ๑,๕๐๐ บาทเศษ. พระพนมสารนรินทร์ (หุ่น) นางพนมสารนรินทร์ (ฉิม) ภรรยา นางพร้อมน้องและบุตร รวมทุนกันซื้อเรือน ๒ ชั้นจากนางเล็ก มนตรีวัตร (ซึ่งปลูกอยู่ก่อนแล้ว) ทำมุขเพิ่มอีก ทั้งหมดราคา ๑,๖๔๐ บาท. นางหยา นางดำ กับหลวงสารสินทะเบียนสิทธิ์ รวมทุนราคา ๑,๐๐๐ บาทเศษ จ่ายซ่อมบ้านมีอยู่เก่าและทำเพิ่มอีก ๓ หลัง. นางนุ่มถวายเรือน ๑ หลัง ด้านหน้าติดถนนพลับพลาชัย ราคา ๓,๐๐๐ บาท. นางเทศถวายเรือน ๑ หลัง ด้านหน้าจดคูวัดทิศเหนือ ราคา ๑,๒๕๐ บาท. นางเก็บสร้างเรือน ๒ ชั้น ๑ หลัง ราคา

๓,๐๐๐ บาท. เรือนศิริวัฒนกุล พร้อมทั้งเครื่องใช้ประจำบ้าน สร้างสำเร็จราคา ๒,๐๗๑ บาท. หม่อมหลวงแฉล้ม บุนนาค สร้างเรือน ๒ ชั้น ๑ หลัง ราคา ๑,๓๐๐ บาท. ๒ รายหลังนี้อยู่หลังคณะเหนือ. ผู้บริจาคทุกท่านมอบถวายเป็นสมบัติของวัด โดยทำนองเดียวกับพระยาพจนวิลาศ

ครั้งก่อนเจ้าหมู่เลขวัดขึ้นในกรมพระสุรัสวดี ครั้นเมื่อโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งกระทรวงมีเสนาบดีขึ้นแล้ว เจ้าหมู่เลขวัดจึงสังกัดในกระทรวงกลาโหม แต่ความจริงหน้าที่ราชการโดยมากย่อมเกี่ยวข้องอยู่ในกระทรวงธรรมการ เพราะฉะนั้น กระทรวงกลาโหมจึงโอนให้กระทรวงธรรมการบังคับบัญชา เจ้าหมู่เลขวัดเป็นอันขึ้นในกรมสังฆการีกระทรวงนั้น ตั้งแต่ปีระกา พ.ศ. ๒๔๕๒ ตำแหน่งเจ้าหมู่และสารวัตรสำหรับวัดนี้ ภายหลังโปรดให้เป็นหน้าที่ของเจ้าอาวาสจะพึงเลือกหาผู้สมควรแล้วขอไปยังกระทรวงธรรมการ เพื่อให้ประจำการในตำแหน่งตามระเบียบ แต่เจ้าหมู่และสารวัตรหาได้กำกับเลขวัดดุจให้ยุคแรกและต้นยุคที่ ๒ ไม่ เพราะไม่มีเลขวัดเสียแล้ว คงให้ทำหน้าที่ไวยาวัจกรแทนต่อมา ถึงปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๕๙ โปรดเกล้า ฯ ให้กระทรวงธรรมการประกาศยกเลิกตำแหน่งเจ้ากรม ปลัดกรม สมุห์บัญชี และขุนหมื่นสำหรับพระอารามต่าง ๆ แต่ให้โอนนามบรรดาศักดิ์เหล่านั้นตั้งผู้เป็นไวยาวัจกร โปรดให้วัดนี้มีได้ ๒ ตำแหน่ง คือไวยาวัจกรที่ ๑ มีบรรดาศักดิ์อย่างสูงเพียงขุน นามบรรดาศักดิ์ว่า เสนาสน์บริบาล ไวยาวัจกรที่ ๒ มีบรรดาศักดิ์เพียงหมื่น นามบรรดาศักดิ์ว่า วิหารชนานุรักษ์ เพราะฉะนั้น เจ้าหมู่เลขวัดจึงเป็นอันไม่มีตั้งแต่ปีนั้นเป็นต้นมา ส่วนไวยาวัจกรของวัดนี้ เดิมพระอรรคเนศร (อ่วม) รับหน้าที่สืบมาแต่ยุคก่อน ถึงแก่กรรมเสียเมื่อปลายปีมะเส็ง พ.ศ ๒๔๔๘ ได้ผู้อื่นรับหน้าที่เป็นลำดับมา คือพระยาพจนวิลาศ (แปะ นิโลดม) บัดนี้ ร.อ.ท. ขุนเอมรัชตกิจ (ชอุ่ม เอมรัต) เป็นไวยาวัจกรที่ ๑ หมื่นเสนาสน์บริบาล (ติ่ง) เป็นไวยาวัจกรที่ ๒ ไวยาวัจกรที่ ๒ นี้ลาออกแล้ว

สีมาในยุคนี้ มีการเปลี่ยนแปลงลักษณะต่างจากยุคก่อน จะเห็นได้จากข้อความพิสดารแห่งรายงานการถอนและผูกสีมา ที่บันทึกไว้ในหนังสือแถลงการณ์คณะสงฆ์ ปีจอ พ.ศ. ๒๔๖๕ ดังสำเนาต่อไปนี้

เขตสามัคคีเป็นที่ประชุมสงฆ์ทำสังฆกรรม ซึ่งเรียกว่าสีมาในวัดเทพศิรินทราวาส แต่เดิมเป็นวิสุงคามสีมา มีเนื้อที่ประมาณ ๒,๐๒๘ ตารางวา หมายเขตด้วยกำแพงแก้วรอบพระอุโบสถ มีประตูด้านละ ๒ ครบทั้ง ๔ ด้าน รวม ๘ ประตู ถึงคราวที่สงฆ์ประชุมทำสังฆกรรมในพระอุโบสถ ต้องให้สามเณรเฝ้าประตูละรูปเสมอมา ถ้าในเวลานั้นมีแดดหรือฝน สามเณรผู้เฝ้าประตูได้รับความลำบากเป็นอันมาก จะละหน้าที่เสียก็ไม่ได้ ต้องเฝ้าอยู่จนกว่าจะเสร็จการ

เมื่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ยังทรงพระชนม์อยู่ มีรับสั่งกะ

พระสาสนโสภณเจ้าอาวาสนี้ ที่จะทรงทำการถอนและผูกสีมา ตามพระพุทธานุญาตถึง ๓ ครั้ง แต่เผอิญไม่มีโอกาสพอ การก็เริดร้างมาจนสิ้นพระชนม์ พระสาสนโสภณจึงกราบทูลขอพระอนุญาตพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า เพื่อจัดการให้สำเร็จตามพระประสงค์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้านั้น พระองค์โปรดประทานพระอนุญาตแล้ว ถึงวันที่ ๑๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๕ เวลา ๑๕ นาฬิกาเศษ พระสาสนโสภณ พร้อมด้วยพระสงฆ์ในพระอารามนี้ รวม ๑๒๔ รูป เว้นอาพาธ ๔ รูป ประชุมกัน ๑๒๐ รูป สวดถอนอวิปปวาสสีมาและสมานสังวาสสีมา ร่วมในแต่เฉพาะแนวฐานพระอุโบสถ ไม่ได้ถอนทั่วเนื้อที่ในกำแพงแก้วทั้งหมด เว้นที่บนอาสน์สงฆ์ไว้สวดถอนอีกวาระเดียว ต้องการให้พระสงฆ์ได้เห็นวิธีถอนและผูกทุกอย่าง เพื่อเป็นเนติต่อไป เวลา ๑๘ นาฬิกาเศษ เสร็จพิธีถอนสีมา

พระสาสนโสภณกราบทูลเชิญเสด็จสมเด็จพระสังฆราชเจ้า เพื่อทรงเป็นประธานสงฆ์ในการถอนสีมาที่เว้นไว้ กับผูกสีมาร่วมในแห่งแนวนิมิต ซึ่งหมายด้วยศิลา มีจารึกว่านิมิต ที่ฝังอยู่ริมฐานพระอุโบสถโดยรอบทั้ง ๘ ทิศ และอาราธนาพระเถรานุเถระ ฐานานุกรม เปรียญ อันดับบางรูปต่างวัดอีก ๑๙ รูป มาในการนี้ด้วย คือ ๑. พระญาณวราภรณ์ ๒. พระราชกวี มณี ๓. พระสิริธรรมมุนี จาบ ๔. พระอมรโมลี อาบ วัดบวรนิเวศวิหาร ๕. พระธรรมปาโมกข์ แย้ม วัดราชประดิษฐ์ ๖. พระเทพโมลี แจ่ม ๗. พระพินิตพินัย ชั้น วัดมกุฏกษัตริยาราม ๘. พระเทพโมลี เช่ง วัดราชาธิวาส ๙ พระพุทธวิริยากร จันทร วัดโสมนัสวิหาร ๑๐ พระครูปทุมธรรม-ธาดา วัดปทุมวนาราม ๑๑. พระครูวิบุลศีลขันธ์ เทศ ๑๒. พระมหาสุวรรณ วัดสัมพันธวงศ์ ๑๓. พระมหาวิชัย วัดบรมนิวาส ๑๔. พระมหาแต้ม วัดพระยายัง ๑๕. พระอธิการคุ้ม ๑๖. พระมหาเมฆ ๑๗. พระกลิ้ง ๑๘. พระใหญ่ วัดกันมาตุยาราม ๑๙. พระอธิการเหลา วัดดวงแข

วันที่ ๑๙ กันยายน เวลา ๑๖ นาฬิกา สมเด็จพระสังฆราชเจ้า เสด็จมาที่พระอุโบสถวัดเทพศิรินทราวาส พร้อมด้วยพระเถรานุเถระ ฐานานุกรม เปรียญ อันดับต่างวัด ที่ระบุนามมาแล้ว ประชุมรวมกับพระสงฆ์ในพระอารามนี้อีก ๑๒๒ รูป คือ พระสาสนโสภณ พระอุดมศีลคุณ อิน ฐานานุกรม ๘ รูป เปรียญ ๑๕ รูป พระนักธรรมและอันดับ ๙๗ รูป เว้นพระอาพาธ ๒ รูป รวมพระสงฆ์ที่เข้าประชุมทั้งหมด ๑๔๒ รูป พระสาสนโสภณเป็นผู้สวดถอน ทักนิมิตและสมมติสีมาในนามแห่งพระสงฆ์ เริ่มตั้งแต่เวลา ๑๖ นาฬิกา ๒๐ นาที ถึงเวลา ๑๖ นาฬิกา ๔๕ นาที เสร็จการสมมติสีมาตามพระพุทธานุญาต สมเด็จพระสังฆราชเจ้าทรงนำพระสงฆ์สวด **สุปุพฺพณฺหสุตฺตคาถา ยา เทวตา** และ **โหตุ สพฺพํ** จบแล้ว เสด็จประทับพระเก้าอี้ที่ชานบันไดหน้าพระอุโบสถ พร้อมด้วยพระเถรานุเถระ ฐานานุกรม เปรียญ และอันดับทั้งหมด ในการทำ

สังฆกรรมนั้น ให้ช่างฉายาลักษณ์ตลาดน้อย ฉายพระรูปและรูปไว้เป็นที่ระลึกแห่งสังฆสันนิบาต เสร็จแล้วเสด็จกลับ เป็นเสร็จการ

ท่านที่มาพักอยู่เรียนในยุคนี้มีหลายรูป เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๔๕ พระญาณรักขิต (สิริจนฺโท จันทร์)[๑] พระมหาทา กิตฺติวณฺโณ เปรียญเอก พระมหาอ้วน ติสฺโส[๒] เปรียญโท และพระครูโอภาสธรรมภาณ (คมฺภีโร สา) รวม ๔ รูป มาจากจังหวัดอุบลราชธานี พักอยู่ที่วัดนี้พรรษาหนึ่ง แล้วกลับไปยังจังหวัดนั้นอีก แต่พระมหาทาอาพาธ ถึงมรณภาพวันที่ ๑๒ ธันวาคม ศกนั้น พระญาณรักขิตแต่ก่อนเคยมาอยู่เรียนพระปริยัติธรรมที่วัดนี้ ๒ ครั้ง คือครั้งแรกมาอยู่ในยุคที่ ๑ เรียนอยู่ ๓ ปี ไม่ทันเข้าสอบ พอสิ้นยุคที่ ๑ ก็ย้ายไปอยู่วัดบุปผาราม จังหวัดธนบุรี ครั้งที่ ๒ เป็นพระครูวิจิตรธรรมภาณี มาจากนครจำปาศักดิ์ พักอยู่ในปลายยุคที่ ๒ ช่วยสอนภาษาบาลีในสำนักนี้ด้วย พระมหาอ้วนนั้น ในยุคที่ ๔ เคยมาเรียนคราวหนึ่ง เมื่อสอบได้ชั้นเปรียญตรีแล้ว จึงย้ายไปอยู่วัดบวรนิเวศวิหาร. เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๕๒ พระจันทร เขมิโย[๓] ก็มาอยู่เล่าเรียนอีกรูปหนึ่ง อยู่ ๔ ปี แล้วออกไปอยู่ที่วัดศรีเทพประดิษฐ์ ในจังหวัดนครพนม พระจูม พนฺธุโล มาเล่าเรียนอีกรูปหนึ่ง พร้อมกับพระจันทร ได้เป็นเปรียญตรี ไปเป็นเจ้าวัดโพธิสมภรณ์ จังหวัดอุดรธานี และเป็นอุปัชฌายะคณะธรรมยุตในมณฑลนั้น ออกจากบัญชีวัดนี้แต่วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๘ ต่อมาเป็นพระญาณดิลก แล้วเลื่อนขึ้นเป็นพระราชเวทีเจ้าคณะมณฑลอุดร. ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๖๑ พระประดิษฐ์ ปณฺฑิโต กรีเมธ[๔] มาจากวัดเทพนิมิตร จังหวัดฉะเชิงเทรา อยู่เล่าเรียนพรรษาหนึ่ง แล้วลากลับออกไปอยู่ช่วยสอนในวัดนั้นตามเดิม ปีชวด พ.ศ. ๒๔๖๗ สามเณรเจ้าฟ้าฉายเมือง และสามเณรเจ้าฟ้าขุนศึก โอรสเจ้าฟ้าผู้ครองนครเชียงตุง มีประสงค์จะศึกษาพระปริยัติธรรมตามหลักสูตรที่นิยมในกรุงเทพ ฯ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า โปรดให้รับมาอยู่เล่าเรียนในวัดนี้ตั้งแต่วันที่ ๑๔ มีนาคม ศกนั้น และภิกษุอีก ๒ รูป คือพระญี่หลวง พระญี่น้อย ซึ่งมากับสามเณรเจ้าฟ้าทั้งสอง ก็พักอยู่ด้วย พระธรรมธราจารย์ สังฆนายกแห่งสงฆ์ในแคว้นนั้น เป็นผู้กำกับและนำสามเณรเจ้าฟ้าทั้งสองมา เมื่อการเรียบร้อยแล้วจึงกลับออกไป ท่านผู้นี้ยังหนุ่มท่วงทีเป็นผู้สงบและแช่มชื่น

---

๑. พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ เจ้าคณะรองฝ่ายอรัญวาสี เจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส จังหวัดพระนคร.

๒. พระพรหมมุนี เจ้าคณะมณฑลนครราชสีมา เจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส จังหวัดพระนคร.

๓. พระครูสีลสัมบัน เจ้าคณะแขวงอำเภอหนองบึก บัดนี้เป็นพระครูสารภาณพนมเขต เจ้าคณะรอง.

๔. พระครูวินัยธร เจ้าอาวาสวัดเทพนิมิตร ฐานานุกรมแผนกหน้าที่มณฑลปราจีน ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ บัดนี้เป็นพระครูธรรมสารวิจิตรแต่วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๗.

เปรียญเอกในยุคนี้ที่มีอยู่เก่า คือพระมหาน้อย (เขมิโย) ๗ ประโยค ซึ่งสอบได้ในยุคที่ ๒ นั้นแล้ว ยังคงอยู่ต่อมาในยุคนี้รูปหนึ่ง ที่สอบได้เป็นเปรียญเอกในยุคนี้ ๖ รูป คือที่ ๑ พระมหาอยู่ (เขมจาโร อุดมศิลป์) สอบได้เป็นเปรียญเอก เทียบ ๗ ประโยค ใน พ.ศ. ๒๔๔๒ แต่ยังเป็นสามเณร ครั้นอุปสมบทแล้ว สอบได้เป็นเปรียญเอก ๘ ประโยค พ.ศ. ๒๔๔๕ เป็นเปรียญเอก ๙ ประโยค พ.ศ. ๒๔๔๖ ที่ ๒ พระมหาตรี (กนฺตวาโร นาคะประทีป) สอบได้เป็นเปรียญเอก ๗ ประโยค ใน พ.ศ. ๒๔๕๘ ที่ ๓ พระมหาเมฆ อิสิญาโณ อำไพจริต สอบได้เป็นเปรียญเอก ๗ ประโยค พ.ศ. ๒๔๖๖ เป็นเปรียญเอก ๘ ประโยค พ.ศ. ๒๔๖๗ เป็นเปรียญเอก ๙ ประโยค พ.ศ. ๒๔๖๙ ที่ ๔ พระมหาอรุณ (อรุโณ นิมมานุทย์) สอบได้เป็นเปรียญเอก ๗ ประโยค พ.ศ. ๒๔๗๓ ที่ ๕ พระมหาเอื้อน (ชินทตฺโต สุดเฉลียว) สอบได้เป็นเปรียญเอก ๗ ประโยค ที่ ๖ พระมหาเพียร (เขมวีโร ปิ่นทอง) วัดกันมาตุยาราม แต่เรียนในโรงเรียนวัดนี้ เป็นเปรียญเอก ๗ ประโยค พ.ศ. ๒๔๗๕

พระครูพิเศษในยุคนี้มี ๒ รูป คือเมื่อปีกุน พ.ศ. ๒๔๔๒ มีพระบรมราชโองการทรงตั้งพระครูคาหาปนานุกิจ (สีลธโร อิ่ม) ฐานานุกรมพระอัฐิของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวิริยาลงกรณ์ ให้เป็นพระครูขันตยาคม ครั้นภายหลังท่านออกวัดไปเป็นเจ้าอาวาสวัดห้วยลิงตก จังหวัดอ่างทองแต่ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๕๘ แล้ว ก็ว่างพระครูพิเศษมาจนสิ้นรัชกาลที่ ๖ ถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ ทรงตั้งพระครูธรรมธร (พาหิโย หลุย) ฐานานุกรมของท่านเจ้าอาวาส เป็นพระครูสังฆกิจโกศล พระราชทานพัดพุดตาลชั้นโทแต่วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๐

หม่อมเจ้าที่ผนวชมาประทับในวัดนี้มีอีก ๔ องค์ คือหม่อมเจ้าพระศิวากร (ทินสิวากโร วรวรรณ) ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ หม่อมเจ้าพระพงศ์รุจา (อนุรุโจ รุจวิชัย) ในพระราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้ารุจาวรณวี หม่อมเจ้าสามเณรเพลารถ (มโนวฑฺฒนวํโส จิตรพงศ์) ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ ทั้ง ๓ องค์นี้ ผนวชเมื่อวันที่ ๑๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๙ หม่อมเจ้าพระศิวากรนั้น ทรงสอบได้เป็นเปรียญธรรม ๔ ประโยค ลาผนวชวันที่ ๒๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ หม่อมเจ้าพระพงศ์รุจาลาผนวชวันที่ ๑๘ พฤศจิกายน ๒๔๖๙ หม่อมเจ้าสามเณรเพลารถ ทรงสอบได้เป็นเปรียญธรรม ๓ ประโยค ยังทรงศึกษาต่อมา อีกองค์หนึ่งหม่อมเจ้าพระรัตยากร (วิรตฺยากโร วิสุทธิ) ในพระราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าบวรวิสุทธิ์ ผนวชเมื่อวันที่ ๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๐ ลาผนวชวันที่ ๒ มีนาคมปีนั้น หม่อมเจ้าสามเณรเพลารถ ผนวชเป็นเจ้าพระเมื่อวันที่ ๑๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๗๗

เมื่อปลายรัชกาลที่ ๕ ปีระกา พ.ศ. ๒๔๕๒ มีพระบรมราชโองการทรงตั้งพระมหาอยู่

(เขมจาโร อุดมศิลป์) เปรียญเอก ๙ ประโยค เป็นพระอมราภิรักขิต ที่พระราชาคณะผู้ช่วยเจ้าอาวาส สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข ครั้งนั้นยังเสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระ ฯ ทรงพระอุปการฉลองสัญญาบัตรสมณศักดิ์ในพระอุโบสถวัดนี้. รุ่งขึ้นปีจอ พ.ศ. ๒๔๕๓ ทรงตั้งพระมหาสี นารโท เปรียญโท ๕ ประโยค เป็นพระญาณรักขิต ที่พระราชาคณะผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดนิเวศธรรมประวัติ บางปะอิน (จะกล่าวในตอนต่อไป). ต่อมาในรัชกาลที่ ๖ ปีระกา พ.ศ. ๒๔๖๔ ทรงตั้งพระครูปลัดอรรถจริยานุกิจ พิพิธธรรมโกศล (อคฺคิทตฺโต อิน) ฐานานุกรมของท่านเจ้าอาวาส เป็นพระอุดมศีลคุณ ที่พระราชาคณะผู้ช่วยเจ้าอาวาส. ครั้นถึงรัชกาลนี้ เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๗๐ ทรงตั้งพระมหาจั่น (วิจฺญฺจโล สวาคฆพรรณ) เปรียญโท ๖ ประโยค เป็นพระกิตติสารมุนี ที่พระราชาคณะผู้ช่วยเจ้าอาวาส สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ และสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี ทรงอุปการฉลองสัญญาบัตรสมณศักดิ์ในพระอุโบสถวัดนี้. ต่อมาวันที่ ๖ พฤศจิกายน ปีจอ พ.ศ. ๒๔๗๗ ทรงตั้งพระมหาเล่ห์ (โกวิโท ชินปหัษฐ์) เปรียญ ๕ ประโยค เป็นพระอมราภิรักขิต ที่พระราชาคณะผู้ช่วยเจ้าอาวาส สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี ทรงอุปการฉลองสัญญาบัตรสมณศักดิ์ ท่านเจ้าอาวาสช่วยแจกเจ้าพนักงานในพระอุโบสถวัดนี้ รวมพระราชาคณะที่มีแล้ว ๕ องค์

ในยุคนี้ประจวบเป็นเวลาที่คณะสงฆ์จัดการศึกษาในสงฆมณฑลเจริญแพร่หลายทั้งในกรุงและหัวเมือง ท่านเจ้าอาวาสได้รับหน้าที่เป็นแม่กองสอบไล่นักธรรมสนามจังหวัดชลบุรี สนามมณฑลปราจีนบุรี สนามมณฑลจันทบุรี สนามสาขาแห่งสนามหลวง และเป็นผู้อำนวยการสอบบาลีสนามหลวงโดยลำดับมา มีภาระที่จะต้องจัดต้องทำมากขึ้น หน้าที่เลขานุการแผนกรายงานและประกาศ พระมหาเถา (ธมฺมทินฺโน ศรีชลาลัย) เปรียญโท ๕ ประโยค เป็นผู้ทำแผนกบัญชีนักเรียนทั้งหมดผู้เข้าสอบในสนามหลวง พร้อมทั้งการพิมพ์สำเนาและเบ็ดเตล็ดอันเป็นงานของสนามหลวงนั้น พระครูธรรมรูจี (กนฺตาโภ เพ็ญ โชติกะพุกกณะ) ฐานานุกรมของท่านเป็นผู้ทำบ้าง พระมหาใย (ภทฺทิโย) เปรียญ ๔ ประโยค เป็นผู้ทำบ้าง เมื่อพระมหาเถาลาสิกขาแล้ว ท่านให้พระกิตติสารมุนีเมื่อยังเป็นเปรียญทำต่อมา

ในรัชกาลที่ ๕ ปีขาล พ.ศ. ๒๔๔๕ มีพระบรมราชโองการให้เลื่อนสมณศักดิ์ท่านเจ้าอาวาสเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ ที่พระราชมุนี ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๔๙ โปรดให้เลื่อนเป็นพระเทพกวี ในรัชกาลที่ ๖ ปีจอ พ.ศ. ๒๔๕๓ โปรดให้เลื่อนเป็นพระธรรมไตรโลกาจารย์ ปีระกา พ.ศ. ๒๔๖๔ โปรดให้สถาปนาเป็นพระสาสนโสภณ จารึกนามในหิรัญบัฏ ตำแหน่งสังฆนายก

เจ้าคณะรองคณะธรรมยุตติกนิกาย ถึงรัชกาลปัจจุบันนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ โปรดให้สถาปนาเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ จารึกนามในสุพรรณบัฏ ดำรงฐานันดรมหาสังฆนายก เจ้าคณะใหญ่หนเหนือ

ในยุคนี้ พระออกวัดไปเป็นเจ้าอาวาสบ้าง เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสบ้าง มี ๔ รูป คือ (๑) พระวงศ์ (โอทาตวณฺโณ) มาจากวัดแค อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม อยู่เล่าเรียน ๖ ปีแล้วกลับไปอยู่วัดแค พ.ศ. ๒๔๕๒ ภายหลังเป็นพระอธิการวัดสัมปทวน อำเภอนั้น ต่อมารับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระครูสุทธิสุนทร บัดนี้เลื่อนขึ้นเป็นพระราชาคณะ ที่พระปฐมนคราจารย์ เจ้าคณะจังหวัดนครปฐม และเป็นพระอุปัชฌายะด้วย (๒) พระญาณรักขิต (นารโท สี) มีพระบรมราชโองการให้ไปอยู่ช่วยพระภัทรศีลสังวร เจ้าอาวาสวัดนิเวศธรรมประวัติ บางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ออกจากบัญชีวัดนี้แต่วันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๔ ภายหลังเลื่อนขึ้นเป็นพระราชมุนี รองเจ้าคณะมณฑลอยุธยา บัดนี้เป็นเจ้าอาวาสวัดนั้น และเป็นพระอุปัชฌายะด้วย (๓) พระครูขันตยาคม (สีลธโร อิ่ม) ไปเป็นเจ้าวัดห้วยลิงตก จังหวัดอ่างทอง และเป็นอุปัชฌายะพระธรรมยุตในจังหวัดนั้นด้วย ออกจากบัญชีวัดนี้แต่วันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๘ (๔) พระครูพิเศษสรวุฒิ (อภิวฑฺฒโน เป๋า) บัดนี้เป็นพระครูเมธังกร ฐานานุกรมของท่านเจ้าอาวาส ไปเป็นเจ้าวัดธรรมิการาม ตำบลเกาะหลัก จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ และเป็นอุปัชฌายะพระธรรมยุตในวัดนั้นด้วย ออกจากบัญชีวัดนี้แต่วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๗

การศึกษาในยุคนี้ ฝ่ายภาษาบาลีอาศัยกุฎีใหญ่ในคณะเหนือเป็นโรงเรียนเช่นยุคก่อน ท่านเจ้าอาวาสเป็นผู้จัดการ และในตอนแรกต้องสอนด้วย มีผู้อื่นเป็นครูอีก ทั้งบรรพชิตทั้งคฤหัสถ์ ครั้นมีภิกษุสามเณรสอบได้เป็นเปรียญมากขึ้น ก็ไม่ต้องจ้างคฤหัสถ์เป็นครู ได้พระอมราภิรักขิต (เขมจาโร อยู่) เป็นกำลังในแผนกนี้ เมื่อยังเป็นสามเณรเปรียญเอก วิทยาลัยตั้งให้เป็นครูเอกทางวัดให้เป็นศึกษาธิการี อำนวยการศึกษาในพระอารามตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๒ มาจนถึง พ.ศ. ๒๔๕๙ รวม ๑๘ ปี จำนวนนักเรียนทวีมากขึ้น จนถึงประมาณ ๑๐๐ เป็นอย่างสูง ส่วนเปรียญมีคงวัดเพียง ๒๒ รูป แต่ก็รู้สึกว่ามากในคราวนั้นอยู่แล้ว เริ่มมีกระดานดำใช้ในการสอนมาแต่แรก การสอนนักเรียนได้พยายามอบรมวิชาครูเป็นคู่มาด้วย ซึ่งถ้ายังมีจำนวนเปรียญน้อย จำเป็นจะต้องหวังว่าเมื่อนักเรียนนั้นสอบได้เป็นเปรียญ ก็จะช่วยเป็นครูสอนได้ทีเดียว การอบรมวิชาครูนั้น ตั้งต้นเมื่อนักเรียนได้เรียนจบบาลีไวยากรณ์ ท่านให้คำแนะนำเป็นหลักไว้ ๑๒ ข้อ ซึ่งเป็นคติที่ควรใส่ใจแม้จะเขียนไว้ ๒๐ ปีเศษมาแล้ว ก็ยังไม่พ้นสมัย ทั้งเชื่อว่ายังจะใช้ได้ไปอีกนาน นำมาบันทึกไว้ด้วย เพื่อแสดงให้เห็นข้อมุ่งในทางศึกษา ซึ่งได้ดำเนินมาแล้วอย่างไร ดังต่อไปนี้

เมื่อก่อนใช้ผูกปัญหาให้นักเรียนตอบอย่างเดียว ใครตอบได้ตามกำหนดที่ตั้งไว้ ก็ชื่อว่า

ได้ชั้นบาลีไวยากรณ์ แล้วเข้าเรียนธรรมบทต่อไป การสอบไล่เช่นนั้นดูแคบอยู่ เพราะตัดช่องเฉพาะตัว และแสดงความรู้อย่างเดียวเพียงตอบปัญหาได้ ไม่สมกันกับวิธีสอนที่กว้างขวาง ได้ฝึกหัดหลายอย่าง ดังปรากฏแกใจนักเรียนแล้ว ถ้าจะคงใช้สอบไล่ตามวิธีนี้ ก็ดูเหมือนกับสร้างที่อยู่ไว้โตใหญ่ แต่อยู่ได้เพียงคนเดียว หรือหว่านพืชหวังผลเพียงต้นละ ๑ ผล ต้นปลายไม่สมกัน คือเหตุใหญ่ผลเล็ก เวลาเรียนลงทุนมาก ตั้งท่าทางแข็งแรง แต่พยานในที่สุดของการเรียนเหลือเพียงตอบปัญหาได้ เช่นนี้ดูไม่เหมาะ เพราะฉะนั้น จึงจัดวิธีสอบไล่ใหม่ ให้เป็นประโยชน์แก่นักเรียน สมกับวิธีสอบและกำลังของนักเรียนที่ใช้เปลืองไปในเวลาเรียน คือให้นักเรียนผู้สอบออกไปสอนนักเรียนชั้นหลัง ๆ ที่เพิ่งเข้าเพิ่งเรียน จะสักกี่คนก็ตาม ให้ได้ความรู้ความเข้าใจจนพอแก่การเรียนในชั้นนั้น ๆ ข้อสำคัญ ก็คือให้นักเรียนที่ตนสอนนั้นมีความรู้ความเข้าใจพอในข้อที่ตนเรียน ส่วนการที่จะทดลองให้เห็นว่านักเรียนชั้นหลังที่นักเรียนชั้นก่อนออกไปสอน จะมีความรู้ความเข้าใจอย่างที่ว่าหรือไม่นั้น ไม่สำคัญ มีเครื่องสอบได้หลายอย่าง เป็นต้นว่า ส่งปัญหาให้ตอบก็รู้ได้ เพราะฉะนั้น ยังไม่ต้องด่วนตั้งกำหนดลงไป สุดแต่ให้มีความรู้เป็นประมาณก่อน ฝ่ายนักเรียนผู้จะออกไปสอนเล่า ในเวลาที่มีอยู่หลายคนด้วยกัน คนหนึ่ง ๆ จะต้องสอนอะไร สอนตั้งแต่ไหนไปถึงไหน เป็นการจัดชั่วขวบ ครูต้องจัดให้เหมาะแก่คราวของตน ให้ฟังคำสั่งของครูเป็นประมาณ และไม่ต้องวิตกว่า สอนด้วยกันหลายคน การสอนไม่เหมือนกัน คนนั้นยิ่งคนนี้หย่อน จะรู้ไม่ได้ว่าใครเป็นอย่างไร และนักเรียนที่รู้เพราะใคร ไม่เข้าใจเพราะใคร ดังนี้เลยเครื่องแก้เครื่องสอบมีอยู่รอบด้าน ครูคิดขึ้นครูก็ต้องคิดป้องกันจนตลอด ไม่ต้องวิตก ไม่ใช่หน้าที่ไม่ใช่กงการของนักเรียนที่จะสู่รู้ไปต่าง ๆ ถึงวาระใคร คนนั้นต้องออกไปสอนให้เป็นการเป็นงาน ทำอย่างนี้มีประโยชน์หลายอย่าง คือได้เรียนมาอย่างใดได้ใช้อย่างนั้นเสมอ วิชาของเธอจะไม่เสื่อม มีแต่จะเชี่ยวชาญชำนาญขึ้น เหมือนศัสตรายิ่งลับก็ยิ่งคม กว่าจะเสร็จเรื่องที่ต้องทำ เธอก็คว้าประโยชน์ไว้ได้อีกทางหนึ่ง กลาวคือชั้นธรรมบทที่เล่าเรียนอยู่ จะสิ้นไปเปลืองไปเป็นอันมาก อย่างที่เรียกว่าเรียนได้เป็นหน้าเป็นตา เพราะเวลาที่เธอต้องสอนนักเรียนรุ่นหลังนั้น เป็นเวลาที่ได้เรียนธรรมบททุกคนแล้ว การแปลหนังสือ ต้องอาศัยบาลีไวยากรณ์เป็นที่ตั้ง ไม่รู้ไวยากรณ์ก็ไม่รู้แปลหนังสือเหมือนกัน การที่ต้องออกไปสอนในเวลาที่ตนเป็นนักเรียนธรรมบทอยู่นั้น อย่าเข้าใจว่าจับปลาสองมือ ความสำคัญอยู่ที่เวลาซึ่งแบ่งเหมาะ พึงทราบว่าการเรียนธรรมบทจะดีขึ้นอีก เพราะต้องตรวจตราเอาใจใส่ในไวยากรณ์อยู่เสมอ โดยมีข้อบังคับในตัว ต้องทำได้มากกว่าที่ไม่มีอะไรบังคับ กว่านักเรียนพวกนั้นจะสอบได้อีกชั้นหนึ่ง เธอก็ชำนาญแล้ว เพราะการคิดสอนเขาให้รู้ให้เข้าใจ ต้องอาศัยหลายอย่าง วิจิตรพิสดารกว่าสำหรับตน ความรู้ที่วิเศษ ก็คือความรู้ที่วิจิตร

ซึ่งสอนให้เขารู้ด้วยได้ คนที่เป็นครูได้ ก็คือคนที่มีความรู้เช่นนั้น ท่านจึงสั่งสอนกันว่า เรียนอะไรก็ให้รู้เป็นครูเขา อีกอย่างหนึ่ง นักเรียนผู้สอบไล่ได้ด้วยวิธีนี้ จะมีความรู้สึกดีขึ้นอีกเป็นอันมาก ทั้งบาลีไวยากรณ์ที่ตนได้เรียนมาด้วยวิธีสอนอันลึกซึ้ง จักเป็นผลแก่ตนทันตาเห็นในชั่วที่ยังเป็นนักเรียนอยู่นั้น ไม่ต้องไปอ้างเอาเมื่อได้ชั้นธรรมบทเลย เพราะการไล่ธรรมบทได้ แม้ต้องอาศัยไวยากรณ์เป็นพื้นเดิม แต่ก็ควรอ้างว่าเป็นผลของการเรียนธรรมบทนั่นเอง ไม่ควรจะกล่าวว่าความรู้บาลีไวยากรณ์อยู่ที่ไล่ธรรมบทได้ เพราะเหตุผลไม่เป็นลำดับกัน ควรจะหวังผลในชั้นที่ไล่บาลีไวยากรณ์ได้นั่นแหละ ยังคุณประโยชน์อื่น ๆ อีกเป็นอันมาก ถ้านักเรียนทำด้วยความตั้งใจก็จะได้เห็นเองในเวลาที่ทำไป เพราะฉะนั้น การสอบไล่บาลีไวยากรณ์สำหรับนักเรียนรุ่นนี้ (คือพวกที่เข้าเรียนในศก ๑๒๖) เป็นอันตกลงไล่ด้วยวิธีสอน ถ้าสอนให้นักเรียนรุ่นหลัง (คือพวกที่เข้าเรียนในศก ๑๒๗) นั้นมีความรู้ได้ ตนก็เป็นอันไล่ได้ จงตั้งใจให้ดี อุตส่าห์ทำให้เต็มสัตติกำลังตามคติแบบแผนที่จัดทำให้ไว้สำหรับดำเนิน ดังต่อไปนี้

๑. ให้รู้ตัวเถิดว่า การที่ตนสอนเขา เป็นความรู้ที่เกี่ยวกับบุคคล ขึ้นชื่อว่าความรู้ที่เกี่ยวกับบุคคลแล้ว เป็นการล่อแหลม จะเอาให้ได้ดั่งใจตัวเองไม่ได้ อารมณ์ที่ตัวไม่เคยได้รับ เป็นต้องได้รับนี้เป็นธรรมดา หนีไม่ได้ ถึงได้ก็ไม่พ้น ถ้าไม่มีความอดทน ก็ทำไม่ได้เท่านั้น การของตัวก็ไม่สำเร็จและเหลวไหล เพราะฉะนั้น จงรู้สึกตัวเสียก่อนอย่างนี้แล้ว อย่าครั่นคร้ามต่ออะไรเลย มุ่งแต่จะทำหน้าที่ของตัวให้ตลอดเถิด จึงจะชื่อว่าศิษย์ครู มีความรู้อันได้เล่าเรียนแล้วต่อครู ไม่ใช่คนเถื่อนที่ดอดเรียนแอบเรียน ครั้นเรียนแล้วก็ไม่รู้ รู้แล้วก็ทำอะไรไม่ได้ ดีแต่คุยนอกสังเวียน ไม่มีสง่า และต้องจ๋องในสภา จะพูดจาอะไรก็ไม่มีใครนิยมในวิชาของตน เหมือนหญิงที่มีชู้ มีลูกออกมาแล้วก็เชิดชูไม่ได้ ต้องปิดบังซุ่มซ่อน จงจำไว้อย่างนี้

๒. จงตั้งใจเป็นที่สุดว่า จะอธิบายให้เขาเข้าใจจงได้ นี่เป็นหัวใจของการสอน จะสอนให้เขารู้ต้องอธิบายให้เขาเข้าใจในที่ยังไม่เข้าใจ ความเข้าใจของคนเล่าก็ต่างกัน บางคนง่าย บางคนยาก แต่ถ้าตั้งใจจะอธิบายให้เขาเข้าใจจนได้แล้ว ถึงอย่างไรก็สำเร็จ ไม่ได้ท่านี้ ยักไปท่าโน้น พูดอย่างโน้นไม่เข้าใจ เปลี่ยนมาพูดอย่างนี้ เอาให้เข้าใจจนได้

๓. ความเข้าใจในเชิงอธิบาย อย่าถือเอาคนฉลาดเป็นประมาณ ให้ถือเอาคนโง่เป็นประมาณ ข้อที่คนฉลาดเข้าใจแล้ว บางทีคนโง่ยังไม่เข้าใจ แต่ถ้าคนโง่เข้าใจแล้ว คนฉลาดก็เข้าใจเหมือนกัน ไม่เช่นนั้นคนโง่จะไม่มีเวลาเข้าใจ เมื่อต้องซ้ำอธิบายให้คนโง่ ๆ ฟังอยู่บ่อย ๆ คนฉลาดก็ยิ่งปรุโปร่งมากออกไป จงรู้ไว้อย่างนี้

๔. อย่าได้ยกเอาความเข้าใจของตนขึ้นวัดกับนักเรียนเลยเป็นอันขาด จะทำให้อึดอัด

ลำบากใจ เพราะตัวเรียนแล้วรู้แล้ว ส่วนนักเรียนยังไม่รู้ ต้องค่อย ๆ ผ่อนผันตามสติปัญญาของเขา อย่าเอาใจของตนที่มีความเข้าใจเป็นพื้นอยู่แล้วเป็นประมาณ นักเรียนจะเดือดร้อน

๕. จงระวังให้มาก อย่าให้นักเรียนนั่งอยู่เปล่า ไม่มีงานทำได้เลยเป็นอันขาด โดยที่สุดแม้เพียง ๓ นาที ก็อย่าให้มีเวลาว่าง หัวใจในข้อนี้ ก็คือให้เราต้องคอยนักเรียนไว้ อย่าให้นักเรียนต้องคอยเรา เพราะฉะนั้น ต้องคิดต้องกะให้นักเรียนได้รู้สึกว่ามีการทำอยู่เสมอ นอกจากไม่มีอะไรจักสำแดง ก็สั่งให้นั่งดูตำราเล่นในโรงเรียน อย่างนี้ใช้ไม่ได้ เพราะการดูตำราอยู่กุฎีก็ดูได้ ไม่ต้องเข้าไปดูในห้องเรียน ส่วนการที่ทำในห้องเรียน ต้องให้เป็นพิเศษกว่าซึ่งอยู่กุฎี ไม่ได้เข้าโรงเรียนจักทำดังนั้นไม่ได้ คือต้องทำให้สมกันกับที่ได้เข้าเรียนในโรงเรียนชั่วเวลาหนึ่ง ๆ

๖. งานที่เกี่ยวกับต้องคิด อย่าเร่ง เช่นผูกประโยคฝึกหัด หรือแปลอุภัยพากย์อย่างนี้เร่งไม่ได้เลยเป็นอันขาด ถ้าขืนเร่ง เป็นเสีย จะเร่งได้อย่างเดียว เมื่อให้นักเรียนใช้ความคิดสด ๆ ประชันขันแข่งกันเท่านั้น อย่างนี้ความดีอยู่ที่เร็วทันควัน จะเร่งก็เร่งได้ เพราะใจนักเรียนก็นึกสนุกคิดจะเร่งอยู่ก่อนแล้ว ถ้าถูกเร่งกระตุ้นเข้าอีก ก็เหมือนช่วยให้ตกลงเร็วและกล้าขึ้นเท่านั้น ไม่ทำให้มักง่ายได้

๗. อย่าใช้กิริยาเนิบนาบ รุ่มร่าม ให้เป็นเยี่ยงแก่นักเรียน ต้องท่องอยู่ในใจเสมอว่า เวลามีน้อยที่สุด แต่คนมาก เพราะจะทำประโยชน์ให้แก่คนมากทั่วถึงกันให้หมด ให้ทันเวลาที่มีอยู่น้อยนี้

๘. อย่าใช้กิริยาหยาบ สะเพร่า ยุ่งยิ่ง ซุ่ย ๆ หวัด ๆ มักง่ายต่าง ๆ จะเขียน จะตรวจจะแก้หนังสือของนักเรียน ต้องทำให้เรียบร้อยทุกแห่งไป อย่าทำให้สมุดของเขาเปรอะเลอะเทอะเพราะลายมือของตน ขีดเขียนเส้นอะไรลงไป ต้องให้เป็นที่เข้าใจชัดเจน ควรเป็นเครื่องหมายให้นักเรียนหรือตนเองสังเกตได้ แม้เขียนอะไรลงไปในกระดานดำ ถึงว่าเป็นของจะต้องลบเสมอ ก็ให้ลบแต่เส้นที่เขียน อย่าให้เป็นอันลบคติลบรอยของตนเสียด้วย เขียนให้เป็นท่าเป็นทาง วรรคตอนหมวดหมู่ จึงจะชื่อว่าเป็นผู้มีการงานดีทำดี

๙. อย่าเข้าใจว่า การที่ทำในห้องเรียนจำเพาะแต่ข้อที่มีในบาลีไวยากรณ์เท่านั้น ต้องเอาใจใส่ตลอดถึงอักขรสมัยที่เป็นส่วนภาษาไทย เป็นต้นว่า สะกดการันต์ และคำใช้ที่เป็น ร หรือเป็น ล และถ้อยคำสำเนียงอื่น ๆ ให้ชัดเจนถูกต้อง อย่าให้ก้าวก่าย ที่สุดแม้แต่วางกระดาษหรือสมุดเขียนหนังสือ ก็ต้องวางให้ตรงตามระเบียบที่ตัวได้เคยทำมาแล้ว อย่าปล่อยให้นักเรียนวางเอียงเฉไปไถลมาตามชอบใจ จะได้เป็นประโยชน์แก่นักเรียน หากว่าจะเรียนไม่ตลอด ก็ยังได้คติในโรงเรียนไปใช้ในที่อื่น ๆ

๑๐. การท่องเป็นกิจที่อิดหนาระอาใจของนักเรียนมานานแล้ว ถ้าความเพียรน้อย ก็ยิ่ง

ระอามาก แต่ในที่นี้คนเกียจคร้านไม่มีเพียร ต้องยกกันเสียที ไม่ต้องพูดถึง เพราะการเรียนต้องอาศัยความเพียร ขี้เกียจไม่ได้ แต่ต้องใช้อุบายช่วยแรงแก่ผู้ที่มีเพียรให้เป็นการสะดวกยิ่งขึ้นอีก คือต้องเข้าใจว่า การท่องบาลีไวยากรณ์ไม่เป็นอย่างท่องสวดมนต์ ที่ต้องจำพยัญชนะทุก ๆ ตัวไป สำคัญที่ใจความ ถ้าถูกแล้วเป็นอันใช้ได้ ไม่ต้องถึงเป็นกะเป็นเกณฑ์ให้ท่องตะบึงไป เว้นไว้แต่นักเรียนสมัครท่องเอง ก็พึงอนุมัติตาม อย่าห้ามปรามหรือติการที่เขาทำเลย แต่ถ้าข้อใดต้องใช้จำอย่างเดียว เช่นวิภัตติปัจจัย หรือชื่อเสียงเกี่ยวกับบัญญัติของข้อนั้น ๆ เป็นหัวข้อสำคัญในข้อนั้น ๆ ทุก ๆ ข้อไป ต้องถือให้เป็นเคร่งครัดทีเดียว อย่าผ่อน ไม่จำไม่ได้ ต้องจำให้ขึ้นใจขึ้นปากแม่นยำชัดเจนจริง ๆ อย่างที่เรียกว่าคล่องปร๋อ จึงจะพอใช้ ส่วนในข้อนอกจากนี้ ที่เป็นคำพูดคำอธิบาย นักเรียนจะท่องจำไว้ทั้งหมดหรือไม่ก็ตาม ต้องให้ถอดเอาใจความของข้อเช่นนั้นอมไว้ได้ด้วยความพยายามอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นหน้าที่ของคนสอน ดังนี้ให้จงได้ เช่นนี้ทุกแห่งไป ถ้านักเรียนยังคงเอาใจความไม่ได้ ในที่สุดต้องปรับให้ท่องข้อเช่นนั้นให้คล่องปากและทานได้หมดทั้งข้อ เป็นการปรับส่วนพิเศษ ไม่ใช่กะให้ท่องโดยธรรมดา เพื่อจะรักษาแบบให้คงไว้ หาไม่จะไม่ได้ในข้อนั้น

๑๑. ข้อเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ ที่คนเรียนต้องใส่ใจ จะไม่รู้ไม่ได้ แต่ในแบบบาลีไวยากรณ์ไม่ได้มีอยู่โดยตรง ข้อเช่นนี้เป็นเหมือนยาเกร็ด ไม่ปรากฏในตำราหลวง แต่เป็นข้อสำคัญอันหนึ่งซึ่งท่านเรียกว่าลัทธิ ในข้อเบ็ดเตล็ดเช่นนี้ ต้องเขียนในกระดานดำให้จะแจ้งเรียบร้อยอธิบายความพิสดารให้นักเรียนเข้าใจแล้ว คัดข้อนั้น ๆ ลงในสมุดของตน ๆ ในระหว่างที่สอนไปถึงและเกี่ยวข้อง ถ้าไม่เกี่ยวข้อง ไม่ต้องคัดให้ จะเป็นน้ำท่วมทุ่งไป ก็ข้อที่ว่านี้ เธอได้จดไว้ในสมุดของตัวในเวลาที่ครูสอนมีอยู่เป็นคู่มือด้วยกันทุกคนแล้ว ไม่เป็นการยากที่จะต้องขวนขวายต่อไปอย่างไรเลย แต่ว่าที่ตัวได้จดไว้นั้น มีไม่เป็นลำดับและมีไม่เท่ากันทุกคน มากบ้าง น้อยบ้างตามวันเรียนของตน เพราะเป็นการจดลงไปสด ๆ ในเวลาที่ตนเรียน ครั้นจดแล้วก็ไม่ได้ตรวจ มีทางคลาดเคลื่อนได้ เพราะฉะนั้น อย่าคัดจากสมุดของตนเขียนให้นักเรียนเลย จงคัดจากสมุดการโรงเรียนที่ครูได้รวบรวม และตรวจตราแก้ไขจัดไว้ให้เสร็จแล้วนั้นเถิด

๑๒. ในเวลาที่ทำไป ถ้าสงสัยหรือไม่เข้าใจอย่างไรในบาลีไวยากรณ์เป็นส่วนตนก็ดี ไม่รู้วิธีดำเนินในการสอนส่วนนักเรียนก็ดี อนุญาตให้ถามได้ทั้งสิ้น อย่าเดาทำไปด้วยความงมงายหรือดื้อด้านทำไปด้วยอำนาจทิฏฐิมานะ จะพาให้ตัวเหลวยิ่งกว่านักเรียนที่ตัวได้สอนเขา

พึงเข้าใจอย่างนี้ และถือข้อเหล่านี้ไว้ให้มั่นว่าเป็นอย่างสำคัญของตน จะไล่บาลีไวยากรณ์ได้อย่างสูง ก็เพราะยึด ๑๒ ข้อนี้ไว้ได้ แต่ไม่ใช่ได้เพราะจำได้ จะได้เพราะทำได้ คือทำให้

๑๒ ข้อนี้มีอยู่ในตัว

เพราะฉะนั้น ข้อความ ๑๒ ข้อนี้เป็นเท่ากับข้อไล่ ๑๒ ข้อ แต่ถ้าไล่ได้ ก็วิเศษกว่าไล่ข้อธรรมดาได้แม้ตั้งร้อยตั้งพันข้อ

เมื่อนักเรียนมีมากขึ้น และจำนวนเปรียญก็ทวีขึ้น เพื่อจะรวบรัดเวลาตอนต้นให้เร็วเข้า จึงผ่อนการอบรมวิชาครูแก่นักเรียน เลื่อนมาฝึกเมื่อเป็นเปรียญแล้ว ครั้นเปรียญที่ทำการสอนต่อมาพอจะเป็นหลักในหน้าที่นั้นได้ ก็ตั้งให้เป็นครูและให้รวมเป็นคณะปรึกษา หรือกิจการ ตามกำหนดที่จะนัดประชุมกันเป็นครั้งคราว เพื่อจะให้โครงการเข้าระเบียบและประสานลำดับกันไป

นักเรียนทั้งหลายย่อมมีเชาวนะสติปัญญายิ่งหย่อนต่างกันบ้าง ข้อนี้เป็นธรรมดา แต่ความพากเพียร นั้นจำเป็นต้องให้มีทุกคน จึงจะสมกับเรื่องศึกษา จะปล่อยให้แล้วแต่นักเรียนใครเพียรมากก็ดีไป ใครเกียจคร้านก็เป็นบาปของเธอเอง เช่นนี้ไม่ได้ เพราะผลดีหรือไม่ดี ไม่ใช่นักเรียนเป็นผู้รับเท่านั้น ครูและสำนักเรียนจะต้องเกี่ยวพันอยู่ด้วยเสมอ ครั้นโรงเรียนจะถือว่าสอนเอาบุญก็ดูกระไรอยู่ เพราะบุญนั้นไม่ได้แยกจากประโยชน์ ถ้าเรียนไม่ตลอดไม่ทันได้เรื่องได้ราวก็ท้อถอยเลิกไปเสีย เป็นการเสียเวลาเปล่าของผู้สอน ฝ่ายผู้เรียนก็ไร้ประโยชน์ ทั้งสำนักก็เสียชื่อในลักษณะเช่นนี้ จะว่าเรียนเอาบุญสอนเอาบุญ เห็นจะฟังยาก และท่านก็ปรารถนาจะให้เป็นประโยชน์สมกับที่ตั้งใจเรียนตั้งใจสอน เป็นการรักษาและผดุงเกียรติคุณของโรงเรียนด้วย จึงได้วางระเบียบรับนักเรียนขึ้นใหม่ คือเมื่อมีใครสมัครเรียนก็รับ แต่จะต้องให้เรียนวิชาเบื้องต้นอันเป็นขั้นทดลองก่อน ครั้นสันนิษฐานได้แน่ว่า ผู้นั้นมีความอุตสาหะและเชาวนะพอจะเรียนต่อไปได้ จึงให้เข้าบัญชีเป็นนักเรียน ถ้าเป็นคนทึบมากนักก็ดี เป็นคนตื่นเรียนไม่จริงจัง ไม่ทันไรจะย่อท้อก็ดี ต้องบอกคืน ไม่รับเป็นนักเรียน เพื่อไม่ให้เสียเวลาเปล่าด้วยกันทั้งสองฝ่าย วิธีนี้ก็นับว่าดี เพราะภาษาบาลียากเพียงไร ย่อมทราบกันอยู่แล้ว ผู้เรียนต้องรักวิชานั้นจริง ๆ จึงจะได้ประโยชน์ การที่ท่านผ่อนรับเช่นนี้ ก็เพื่อให้สำเร็จประโยชน์นั่นเอง

มีนักเรียนมาจากต่างวัดก็มาก แต่มีความมุ่งหมายต่าง ๆ กัน บางวัดต้องการเรียนตลอดไป บางวัดต้องการเรียนเพียงบาลีไวยากรณ์เท่านั้นก็มี บางวัดต้องการตลอดจนถึงแบบอย่างอันเป็นวิธีอบรมสั่งสอน ด้วยมีความประสงค์จะนำไปแก้ไขโครงการในสำนักนั้นให้เป็นระเบียบดีขึ้น เช่นวัดบรมนิวาสเคยบอกความจำนงเช่นนั้นมาในจดหมายฝากนักเรียนซึ่งมีความรู้เป็นพื้นอยู่บ้างแล้ว วัดต่าง ๆ ที่เคยฝากภิกษุสามเณรให้เรียนในสำนักนี้ คือวัดบรมนิวาส วัดดวงแข วัดมหาพฤฒาราม วัดปทุมคงคา วัดสัมพันธวงศ์ วัดไตรมิตร (สัมจีน) วัดจักรวรรดิราชาวาส วัดกันมาตุยาราม วัดสวนพลู วัดอนงคาราม วัดทองนพคุณ ส่วนที่วัดนี้ได้ส่งเปรียญตรี เปรียญโทไปเรียนที่วัดบวรนิเวศวิหาร

เพราะคราวนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้ายังมีเวลาได้เสด็จลงสอนอยู่เนือง ๆ ถึงปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๕๘ มีสอบได้เปรียญเอก ๗ ประโยครูปหนึ่ง

ส่วนการเรียนพระธรรมวินัยภาษาไทย ก็มีเป็นพื้นวัดมา และมีการสอบปีละครั้งทุกวิชา เมื่อมีหลักสูตรนักธรรมสนามสาขาแห่งสนามหลวง สำนักนี้ก็ส่งนักเรียนเข้าสอบไม่ขาด การสอนกำหนดเป็น ๒ ระยะ คือภายในพรรษาคราวหนึ่ง สอนรวมกับภิกษุสามเณรผู้บวชใหม่ด้วย ออกพรรษาแล้วสอนอีกคราวหนึ่ง ในระหว่างนั้นมีแต่นักธรรมชั้นตรี

ถึงปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๕๙ พระอมราภิรักขิตลาสิกขา ท่านให้พระมหาตรี (กนฺตวาโร นาคะประทีป) เปรียญเอก ๗ ประโยค เป็นอาจารย์ใหญ่ต่อมา และหลังจากพระมหาตรีลาสิกขาแล้ว ให้ผู้อื่นทำหน้าที่นั้นสืบเนื่องกันโดยลำดับ คือพระมหาแจ่ม (ชุติโม) เปรียญโท ๕ ประโยค พระมหาดรุณ (ปธานิโย สุทธาชีพ) เปรียญโท ๖ ประโยค พระมหาจั่น (วิจญฺจโล สวาคฆพรรณ) เปรียญโท ๖ ประโยค พระมหาจรูญ ญาณจารี สุวรรณเนตร เปรียญโท ๕ ประโยค รับหน้าที่เป็นอาจารย์ใหญ่บ้าง เป็นอุปนายกบ้าง เฉพาะพระมหาตรีกับพระมหาแจ่ม ๒ รูป เป็นอาจารย์ใหญ่ ต่อจากนั้นมาเป็นอุปนายก อาจารย์ใหญ่กับอุปนายกต่างกันด้วยอำนาจในตำแหน่งหน้าที่ คืออาจารย์ใหญ่มีอำนาจที่จะแก้ไขระเบียบการในโรงเรียนตามที่ตนเห็นสมควรอย่างไรก็ได้ แล้วทำรายงานกิจการถวายท่านเจ้าอาวาสเป็นครั้งคราว ครั้นเปรียญเอกขาดวัด ท่านจึงให้ผู้ที่เป็นหัวหน้าคณะครูเป็นอุปนายกซึ่งได้สมมตขึ้นใหม่ เมื่ออุปนายกจะแก้ไขระเบียบการอย่างไร ต้องประชุมคณะครู ปรึกษาหารือตกลงกันแล้ว นำความกราบเรียนท่านเจ้าอาวาส เพื่อขอคำสั่งต่อไป การรับหน้าที่เป็นอุปนายกนี้ มีอายุเป็นได้ปีเดียว รุ่งขึ้นปีใหม่ก็เปลี่ยนให้รูปอื่นทำ ครั้นพระมหาจรูญออกจากหน้าที่อุปนายกแล้ว ท่านเห็นว่า การที่ให้รับหน้าที่เพียงปีเดียวนั้น เป็นเหตุให้เสียผลบางอย่าง จึงให้พระมหาจั่นรับหน้าที่เป็นอุปนายกประจำต่อมาโดยไม่กำหนดปีเหมือนแต่ก่อน ถึง พ.ศ. ๒๔๖๘ พระมหาจั่นลาพัก ท่านจึงให้พระมหาเล่ห์ (โกวิโท) เปรียญโท ๕ ประโยคเป็นอุปนายก ถึงปลายปี พ.ศ. ๒๔๗๒ ยกเลิกตำแหน่งอุปนายก ให้พระกิตติสารมุนีเป็นผู้อำนวยการศึกษาต่อมา ครั้นมีพระบรมราชโองการให้พระกิตติสารมุนีเป็นผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลปราจีนบุรี ซึ่งต้องรับภาระในหน้าที่นั้นมากอยู่แล้ว ท่านจึงให้พระมหาเอื้อน (ชินทตฺโต) เปรียญโท ๖ ประโยคเป็นผู้อำนวยการศึกษาแทน เมื่อเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๗๔

ระเบียบการในโรงเรียน ภายหลังเมื่อพระอมราภิรักขิตลาสิกขาแล้ว มีแก้ไขเพิ่มเติมบ้าง แต่ก็ไม่ถึงกับแปลกออกไป นักเรียนที่มาแต่วัดอื่น นอกจากวัดที่ระบุมาแล้ว ก็มีอีก คือวัด วัดชำนิหัตถการ (สามง่าม) วัดพลับพลาชัย วัดคณิกาผล วัดดิสานุการาม วัดพระพิเรนทร์

๔. สันติสุข

พระพุทธเจ้าสอนว่า "นตฺถิ สนฺติปรํ สุขํ"

"สุขอื่นยิ่งกว่าความสงบไม่มี"

หมายความว่า ความสุขอื่นมี เช่น ความสุขในการดูละครดูหนัง ในการเข้าสังคม Social ในการมีคู่รักคู่ครอง หรือในการมีลาภยศ ได้รับความสุขสรรเสริญ และได้รับความสุขจากสิ่งเหล่านี้ก็สุขจริง

แต่ว่า สุขเหล่านี้มีทุกข์ซ้อนอยู่ทุกอย่าง ต้องคอยแก้ไขปรับปรุงกันอยู่เสมอ

ไม่เหมือนกับความสุขที่เกิดจากสันติความสงบ ซึ่งเป็นความสุขที่เยือกเย็นและไม่ซ้อนด้วยความทุกข์และไม่ต้องแก้ไขปรับปรุงตกแต่งมาก

เป็นความสุขที่ทำได้ง่าย ๆ

เกิดกับกายใจของเรานี่เอง

อยู่ในที่เงียบ ๆ คนเดียวก็ทำได้ หรืออยู่ในสิ่งแวดล้อมสังคมก็ทำได้ ถ้าเรารู้จักแยก**ใจ**หาสันติสุข กายนี้ก็เพียงสักแต่ว่าอยู่ในที่ระคนด้วยความยุ่ง สิ่งแวดล้อมเหล่านั้นไม่ยุ่งมาถึง**ใจ**

แม้เวลาเจ็บหนัก มีทุกขเวทนาปวดร้าวไปทั่วกาย แต่เรารู้จักทำใจให้เป็นสันติสุขได้ ความเจ็บนั้นก็ไม่สามารถจะทำให้ใจเดือดร้อนตามไปด้วย

เมื่อใจสงบแล้วกลับจะทำให้กายนั้นสงบ หายทุกขเวทนาได้ด้วย

และประสบสันติสุข ซึ่งไม่มีสุขอื่นยิ่งกว่าสันติสุขนั้น พระพุทธเจ้าสอนให้ฝึกเป็น ๓ ทาง คือ

๑. สอนให้สงบกาย วาจา ด้วย**ศีล** ไม่ทำโทษทุจริตอย่างหยาบที่เกิดทางกาย วาจา เป็นเหตุให้เกิดสันติสุขทางกาย วาจา เป็นประการต้น

๒. สอนให้ฝึกหัดให้เกิดสันติสุขทางใจด้วย**สมาธิ** หัดใจไม่ให้คิดถึงเรื่องความกำหนัด

ความโกรธ

ความโลภ

ความหลง

ความกลัว

ความฟุ้งซ่านรำคาญ

ความลังเลใจ ทำให้ใจไม่เด็ดเดี่ยว ไม่เด็ดขาด เมื่อละสิ่งเหล่านี้ได้ เป็นเหตุให้ใจสงบ เป็นสันติสุขทางจิตใจอีกประการหนึ่ง

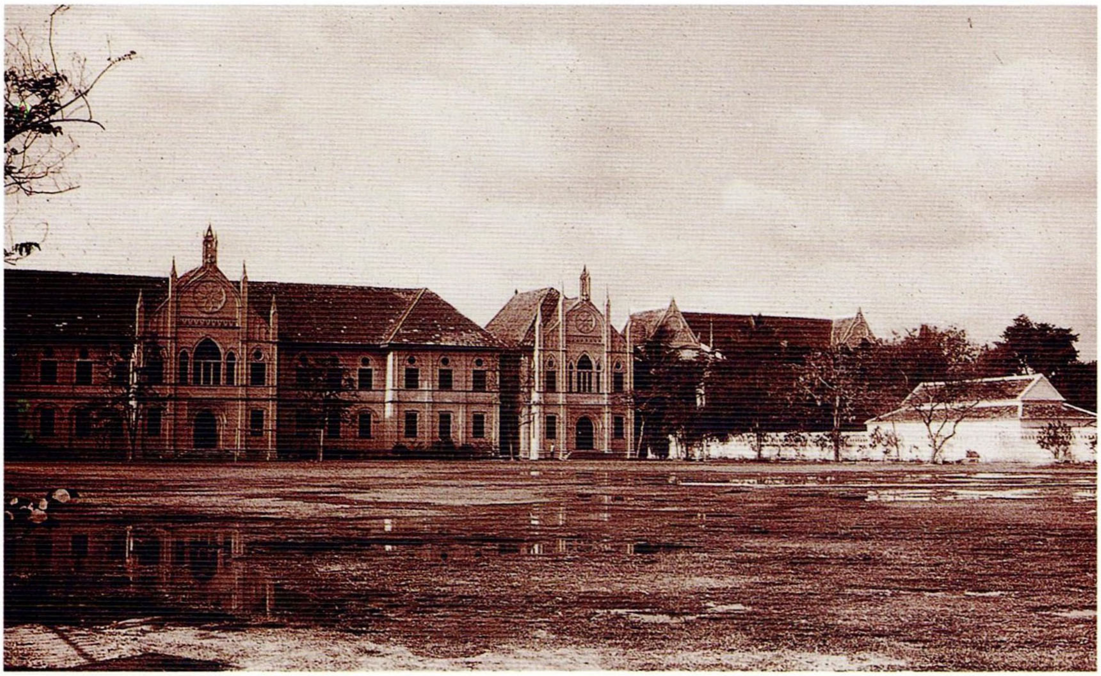
๓. ทรงสอนให้ฝึกหัดให้เกิดสันติสุขทางทิฏฐิ ความเห็นด้วย**ปัญญา** พิจารณาให้เห็นว่า

สรรพสิ่งทั้งหลายไม่แน่นอน เป็น**อนิจจัง**ไม่เที่ยง คงทนอยู่ไม่ได้ ต้องเสื่อมสิ้น แปรปรวนดับไป เรียกว่าเป็น **ทุกข์**

ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชา อ้อนวอน ขอร้อง เร่งรัด ให้เป็นไปตามความประสงค์ ท่านเรียกว่า**อนัตตา**

ตึกแม้นนฤมิตรในอดีต

ตึกเยาวมาลย์อุทิศในอดีต

วัดเทพธิดา วัดมหรรณพาราม วัดชัยชนะสงคราม (วัดตึก) วัดพระยายัง จำนวนนักเรียนก็ยังไล่เลี่ยกับคราวก่อน จะมากกว่าก็ไม่ถึง ๓๐ รูป พ.ศ. ๒๔๖๙ มีเปรียญเอก ๙ ประโยครูปหนึ่ง พ.ศ. ๒๔๗๓ มีเปรียญเอก ๗ ประโยครูปหนึ่ง พ.ศ. ๒๔๗๕ มีเปรียญเอก ๗ ประโยคอีก ๒ รูป จำนวนเปรียญได้ทวีมากขึ้นกว่าแต่ก่อนมาโดยลำดับ สำหรับปีนี้มีเปรียญคงสำนักเรียน ๘๔ รูป คือ เปรียญเอก ๗ ประโยค ๓ รูป เปรียญโท ๖ ประโยค ๒ รูป ๕ ประโยค ๒๒ รูป ๔ ประโยค ๑๕ รูป เปรียญตรี ๔๒ รูป

เมื่อมีประกาศหลักสูตรนักธรรมสนามหลวงทั้งชั้นโท ชั้นเอก สำนักนี้ก็ได้ส่งนักเรียนเข้าสอบเสมอมา แต่การสอนแผนกนี้ยังไม่ได้วางระเบียบให้แน่นอนลงไป ถึงปีฉลู พ.ศ. ๒๔๖๗ มีตึกนิภานภดล ซึ่งสร้างเป็นโรงเรียนในคณะใต้ทำเสร็จแล้ว จึงย้ายการเรียนภาษาบาลีและนักธรรมไปที่ตึกนั้น

ในแผนกการศึกษานี้ อะไร ๆ ก็ดีตามสมควรแล้ว ยังอีกสิ่งหนึ่งซึ่งถ้าจัดให้มีขึ้นได้ จะดีหนักหนา คือตำราสอนเฉพาะวิชานั้น ๆ เพื่อเป็นปทัสถานของครู สำหรับอบรมความรู้นักเรียนให้มีระดับไม่ยิ่ง ๆ หย่อน ๆ จะผดุงวิธีสอนให้อิงหลัก และคืบไปในทางเจริญขึ้นฝ่ายเดียว

แผนกโรงเรียนหนังสือไทยนั้น ท่านเจ้าอาวาสเป็นผู้อุปการะดุจนัยหนหลัง ครั้นเมื่อมหามกุฏราชวิทยาลัยงดจัดการแล้ว การโรงเรียนนั้นก็โอนไปอยู่ในความคุ้มครองจัดการของกรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ สอนที่ตึกแม้นนฤมิตร ตึกวิทยาศาสตร์ ตึกเยาวมาลย์อุทิศ และตึกใหม่ (ข้างตึกเยาวมาลย์อุทิศ) ในบริเวณหน้าวัด เป็นประเภทโรงเรียนฝึกหัดอาจารย์ (ภายหลังเปลี่ยน เรียกว่าฝึกหัดครู) ซึ่งย้ายมาจากโรงเลี้ยงเด็ก (คือโรงเรียนเบญจมราชูทิศบัดนี้) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ กรมศึกษาธิการได้ย้ายหลักสูตรฝึกหัดครูไปทำการสอนที่บ้านสมเด็จเจ้าพระยาฝั่งตะวันตก (คือโรงเรียนมัธยมบ้านสมเด็จบัดนี้) แล้วย้ายนักเรียน ร.ร. สวนกุหลาบเดิม ซึ่งในคราวนั้นประชุมสอนอยู่ที่ ร.ร. สายสวลีสัณฐาคาร โรงเลี้ยงเด็ก ให้มาเรียนในโรงเรียนนี้ ต่อรุ่งขึ้นปีมะแม พ.ศ. ๒๔๕๐ จึงจัดการตั้งเป็น ร.ร. มัธยมแผนกภาษาต่างประเทศ แต่นั้นมา โรงเรียนนี้นับอยู่ในประเภทโรงเรียนภาษาอังกฤษ และได้ชื่อเนื่องมาจาก ร.ร. สวนกุหลาบอังกฤษ ตามที่ได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เริ่มตั้งขึ้นเป็นแผนกหนึ่ง ณ ตำหนักสวนกุหลาบ ในพระบรมมหาราชวัง แต่ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๗ นั้น ส่วนหลักสูตรก็ได้คิดแก้ไขมาโดยลำดับ ถึงปีฉลู พ.ศ. ๒๔๕๖ เปลี่ยนแปลงหลักสูตรใหม่ แบ่งการสอนแยกเป็นประถม ๓ ชั้น มัธยม ๘ ชั้น เรียกนามโรงเรียนว่า มัธยมวัดเทพศิรินทร์ สืบมาจนบัดนี้ ขึ้นอยู่ในแขวงพระนครใต้ จังหวัดพระนคร อาจารย์ผู้ปกครองโรงเรียน คืออำมาตย์เอก พระยาจรัลชวนะเพท (ชุ่ม กสิกผลิน)

ต่อมาอำมาตย์โท พระพิสัณฑ์พิทยาภูน (โชติ ผลชีวิน) ต่อมาหลวงสำเร็จวรรณกิจ และมีหลวงภารสารเป็นผู้ช่วย ซึ่งยังประจำการอยู่บัดนี้

การสร้างวัตถุสถานอันเป็นหน้าที่ของช่างหลวงยังทำกันต่อมา รูปบัวฐานพระศรีมหาโพธิ เค้าเดิมเป็นอย่างฐานปัทม์พระอุโบสถที่ยังปรากฏอยู่บัดนี้ แก้บัวให้สอบงามขึ้น และวัดทำเพิ่มหัวเม็ดประตูกำแพงแก้วที่ยังไม่มีให้มีครบทุกประตู ส่วนการในพระอุโบสถ คือบัวปลายเสารอบประธานและเสาเอ็นผนัง ทำด้วยปูนประดับกระจก ลายประดับที่เพดานใน ลายเขียนที่ผิวผนังภายใน ลายฉลุทองที่เพดานนอก และการฉาบน้ำปูนเสาและผนัง ก็ทำเสร็จตลอด พร้อมทั้งติดสายล่อฟ้าไว้ป้องกันด้วย

พระอุโบสถนั้น ส่วนฐานสูง ๑.๕๒ เมตร กว้าง ๒๑.๓๑ เมตร ยาว ๓๗.๙๐ เมตร เสาเฉลียงวัดรอบ ๒.๖๐ เมตร บัวปลายเสานอกทำด้วยปูนและประดับกระเบื้อง พนักลูกแก้วระหว่างเสาเฉลียงสูง ๑ เมตร ผนังด้านข้างและด้านหลังห่างจากพนักลูกแก้วด้านละ ๑.๕๖ เมตร ส่วนด้านหน้าห่าง ๘.๓๑ เมตร ปูพื้นนี้ด้วยหินอ่อนทั่วกัน ผนังหนา ๘๘ เซ็นต์ กว้าง ๑๖.๖๘ เมตร ยาว ๒๖.๕๐ เมตร สูงจากพื้นนอกถึงสุดผนัง ๑๐ เมตร เชิงผนังข้างนอกทำเป็นรูปฐานปัทม์ระยะสูง ๑.๒๖ เมตร ผนังแนวหน้ามีประตู ๓ ประตู แนวข้างมีหน้าต่างข้างละ ๗ หน้าต่าง แนวหลังมี ๒ ประตู และมีหน้าต่างอีก ๓ หน้าต่าง บานประตูและหน้าต่างเขียนลายรดน้ำ รูปทรงข้าวบิณฑ์ก้านแย่งที่ด้านนอก ส่วนด้านในพื้นทาชาด เขียนลายทองเป็นรูปเทพบุตรยืนชูช่อดอกรำเพย ซุ้มประตูและหน้าต่างทำเป็น ๒ อย่าง ซุ้มข้างนอกเป็นทรงมงกุฎประดับกระเบื้องเคลือบ ส่วนซุ้มข้างในเป็นลายปั้นคล้าย ๆ ก้านขดแต่แกมฝรั่ง ทำด้วยปูนเพชรปิดทองทึบ เป็นอย่างซุ้มเครือไม้ดอก ผูกล้อมตราพระเกี้ยวยอดซึ่งอยู่เหนือพานรอง ๒ ชั้น มีช้าง ๓ เศียรยืนบนแท่นทูนพาน ตั้งเครื่องสูงสองข้าง มีราชสีห์คชสีห์ประคองเครื่องสูง ส่วนพื้นร่วมในพระอุโบสถสูงกว่าพื้นนอก ๓๗ เซ็นต์ ปูด้วยกระเบื้องสี เชิงเสาในและเชิงผนังประดับกระเบื้องสลับสีเป็นระยะสูง ๑ เมตร บัวปลายเสาในและเสาเอ็นทำด้วยปูนประดับกระจก ผิวผนังภายในเขียนลายสีรูปทรงข้าวบิณฑ์ก้านแย่ง ชุกชีด้านหน้ากว้าง ๘.๗๐ เมตร ด้านข้าง ๗.๖๕ เมตร สูง ๑.๑๘ เมตร ห่างจากผนังแนวหลังเพียง ๖๒ เซ็นต์ ห่างจากผนังด้านข้าง ๒.๒๕ เมตร พระเบญจา ๒ ชั้นสูง ๓.๐๙ เมตร วางบนชุกชี ฐานปราสาทสูง ๗๐ เซ็นต์ ปราสาทจตุรมุขยอดมณฑป อยู่เหนือพระเบญจา ประดิษฐานพระประธานไว้กลางปราสาท พระสาวกไว้มุขเหนือและใต้ กลางชุกชีก่อฐานปูนสูงขึ้นมาจนถึงพื้นปราสาท เพื่อทานน้ำหนักพระพุทธรูปและพระสาวก เมื่อบวกส่วนสูงของชุกชีพระเบญจาและฐานปราสาทรวมกันแล้ว ก็จะทราบได้ว่า พระประธานและพระสาวกนั้น ประดิษฐานอยู่บนระยะสูง

จากพื้นภายในพระอุโบสถ ๔.๙๗ เมตร พื้นเพดานในทาชาดประดับลายกนกทวยเทพซึ่งมีรูปเครื่องราชกกุธภัณฑ์แทรก ล้อมรูปจำลองตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ ๕ ตระกูลลำดับเป็นแถว (ตั้งต้นจากตะวันตกมาตะวันออก) คือที่ ๑ รูปตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นโบราณมงคลนพรัตน์ราชวราภรณ์ ที่ ๒ รูป ตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นที่เชิดชูยิ่ง ช้างเผือก ที่ ๓ รูปตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์สำหรับตระกูลจุลจอมเกล้า ที่ ๔ รูปตราเครื่องอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติยศยิ่งมงกุฎสยาม ที่ ๕ รูปตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันมีเกียรติคุณรุ่งเรืองยิ่ง มหาจักรีบรมราชวงศ์ (ตำนานตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทั้ง ๕ ตระกูลนั้น มีข้อความบรรยายละเอียดดีที่สุดในหนังสือตำนานเครื่องราชอิสริยาภรณ์สยาม ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเรียบเรียง) ที่เพดานนอกโดยรอบเขียนลายฉลุทอง ส่วนสูงจากสุดผนังถึงบนอกไก่ ๑๓.๖๐ เมตร เครื่องบนใช้ไม้สักหลังคามุงกระเบื้องเคลือบสี ช่อฟ้าเป็นรูปหัวหนาค และใบระกาทำด้วยปูนประดับกระเบื้องสี หน้าบันประดับด้วยรูปตราพระเกี้ยว ยอดมีพานรอง ๒ ชั้น ประดับดอกรำเพยตั้งเครื่องสูงคู่เคียงมีเทพบุตรประคองพานทั้งสองข้าง พื้นรายช่อดอกรำเพยเนื่องกันไป รูปเหล่านี้ทำด้วยปูนเพชรประดับกระเบื้องสี นับว่าการสร้างสำเร็จเรียบร้อยในปีชวด พ.ศ. ๒๔๔๓ ซึ่งเป็นปีที่ ๓ ของยุคนี้ แต่เป็นปีที่ ๒๓ ของอายุวัด เพราะฉะนั้น รวมเวลาที่ก่อสร้างมา จึงไม่น้อยกว่า ๒๕ ปี

ในส่วนที่ท่านผู้อื่นก่อสร้างเป็นการโดยเสด็จพระราชกุศลก็มี วัดซ่อมแซมและสร้างใหม่อีกก็มี ทำกันเป็นลำดับมา เฉพาะการซ่อมแซมหรือก่อสร้าง ตลอดจนการแต่งสถานที่ ทำความสะอาดอันเป็นงานของวัด ท่านให้พระฐานานุกรมบ้าง พระเปรียญบ้าง ช่วยกันดูแลกำกับการตามสมควร พระครูสังฆกิจโกศล (พาหิโย หลุย) ทำหน้าที่นี้มา ๒๐ ปีเศษ เพิ่งลาพักเมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๔๗๓ ท่านจึงให้พระครูวรวงศ์ (ปญฺญาวฑฺฒโน จรูญ ธีรทิป) ฐานานุกรมของท่าน รับหน้าที่อำนวยการสร้างและซ่อมแซมต่อมา

การที่ทำนั้นมีหลายอย่าง จะแยกกล่าวตามชนิดวัตถุ โดยไม่ถือเอาเวลาที่ทำก่อนหลังเป็นประมาณ ดังต่อไปนี้

อาสน์สงฆ์ในพระอุโบสถ แต่ก่อนมีใช้เฉพาะในคราวพระกฐิน ซึ่งเจ้าพนักงานมาทำให้ ครั้นเสร็จงานแล้วก็รื้อออก ในเวลาปกติจึงไม่มี ท่านให้ทำด้วยไม้สัก ขุดลายเบาเป็นลายฝรั่งปิดทองประมาณ ๑,๐๐๐ บาท ต่อมาตัดให้เป็นท่อนเล็กยกง่าย เปลี่ยนเป็นลายไทยประมาณ ๓๐๐ บาท และมีทายกทายิกาศรัทธาบริจาคทรัพย์ซื้อพรหมม้วนสีดำปูลาดประมาณ ๒๐๐ บาท ต่อมาเก่าคร่ำคร่า เจ้าจอมมารดาเลื่อนในรัชกาลที่ ๕ ซื้อพรมลวดสีแดง รวมราคา ๖๐๐ บาทเศษ ปูลาด ต่อมา

ในการพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปริยชาต ที่สุสานหลวงวัดนี้ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า กับสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ทรงบริจาคพรมผืนใหญ่สีแดง ราคา ๑,๐๐๐ บาทเศษ ประทานปูลาดอาสน์สงฆ์นั้นมาจนบัดนี้ หลังคาพระอุโบสถชำรุดรั่ว จึงปรับมุงใหม่ มุงเสร็จใน พ.ศ. ๒๔๖๐ สิ้นเงิน ๔๐๘๐.๘๐ บาท ลายผนังในพระอุโบสถบางตอนลบเลือน เพราะในเวลาฝนตกมีน้ำซึมลงมากำซาบสี ซึ่งเนื่องจากหลังคาชำรุดแต่ก่อนนั้น ให้ช่างเขียนซ่อมจนเรียบร้อยดี จ่ายค่าแรง ๒๑๘.๖๐ บาท ทำเสร็จใน พ.ศ. ๒๔๖๒ รุ่งขึ้น พ.ศ. ๒๔๖๓ ซ่อมรูปจำลองตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ที่เพดานในพระอุโบสถด้วยทุน ๒๐๐ บาทเศษ ลายรดน้ำที่บานประตูหลังทั้งสองประตูถูกกรำแดดหมองคล้ำลบเลือนไปมาก จึงให้ช่างทำใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ด้วยทุนของวัด ๓๐๐ บาทถ้วน พ.ศ. ๒๔๗๕ ซ่อมพื้นพระอุโบสถภายนอกผนัง เพราะชำรุดหลายแห่ง รื้อศิลาออกทั้งหมด ทำพื้นให้เสมอกันแล้วเทคอนกรีตทับพื้นนั้น และปูศิลาบนพื้นคอนกรีตอีกชั้นหนึ่ง ศิลาปูบันไดทั้ง ๓ ซึ่งเป็นชนิดฟันม้าก็รื้อออก ปูด้วยศิลาอ่อนจีนต่อไป รวมค่าใช้จ่ายในการนี้ เป็นเงิน ๓,๔๐๖.๒๓ บาท

ฐานพระปรางค์เท่าที่มีอยู่คงเดิม ไม่ได้ก่อเสริมอะไรขึ้นอีก และการก็หยุดอยู่เพียงนั้น เห็นว่าทิ้งไว้เช่นนั้น รกรุงรัง นับวันแต่จะผุพังเสียเปล่า จึงขอพระอนุญาตสมเด็จพระสังฆราชเจ้ารื้อออก เพื่อนำอิฐไปใช้ในการสร้างหรือซ่อมอย่างอื่น ๆ ต่อไป เริ่มรื้อแต่ พ.ศ. ๒๔๖๕

ประตูกลางกำแพงรั้วหน้าวัด รื้อออกและเชื่อมกำแพงให้ต่อกันเมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ เพราะจะสร้างตึกเยาวมาลย์อุทิศในตอนใต้ ซึ่งเป็นคู่ตรงข้ามกับตึกแม้นนฤมิตร ต้องการจะทำพื้นที่ระหว่างนั้นเป็นสนามหญ้า เมื่อรื้อประตูและเชื่อมกำแพงแล้ว จึงรื้อถนนกลาง ให้หญ้าขึ้นเป็นแปลงเดียวกัน คงไว้แต่ถนนริมสองข้าง แก้ถนนเดิมซึ่งทำโค้งให้เป็นถนนตรง อนึ่ง ประตูซุ้มชำรุดปูนร้าวหลายแห่ง และกระเบื้องประดับร่วงลงมา ได้ซ่อมแซมให้เรียบร้อยบางส่วนใน พ.ศ. ๒๔๕๙ ด้วยทุนของวัด ๒๔๔ บาท ในบริเวณคณะกลางจะเริ่มสร้างกุฎีสมเด็จ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ ต้องรื้อกำแพงแนวหลังออกตอนหนึ่ง คือตั้งแต่ที่ต่อกำแพงคั่นคณะเหนือจนถึงมุมเลี้ยวคณะกลาง และประตูเก่าประจำตอนนั้นก็รื้อออกด้วย ทำขึ้นใหม่ แต่เป็นกำแพงรั้วเหล็ก มีประตูรั้วเหล็กตรงที่เดิม นับว่าเหมาะสำหรับอากาศเดินได้สะดวกดีกว่ากำแพงทึบ การเปลี่ยนแปลงในที่นี้ ทำด้วยเงินบริจาคอันรวมอยู่ในทุนสร้างกุฎีสมเด็จ ซึ่งจะกล่าวถึงในตอนว่าด้วยการสร้างกุฎีนั้นต่อไป. พ.ศ. ๒๔๗๒ รื้อกำแพงแนวหลังเฉพาะตอนที่เคียงกับถนนไปวัจจกุฎีในคณะเหนือ เพื่อต้องการสร้างกุฎีขึ้นใหม่ และก่อกำแพงต่อตรงข้ามประตูยื่นออกไปจดสะพานข้ามคู เพื่อปิดทางริมคูนั้นเสีย สิ้นเงิน ๒๒๑ บาท เป็นทุนของวัด

กุฎีคณะใต้ ๒ ห้อง ๒ หลัง ๓ ห้อง ๑ หลัง รวม ๗ ห้อง แถวริมถนนหลวงผนังตึกร้าวและทรุดเอียงตลอดแถว เพราะเหตุเจ้าพนักงานสุขาภิบาลขุดร่องน้ำถนนติดรากตึก ต้องใช้เหล็กพืดกว้าง ๓ นิ้วฟุต หนา ๓ หุน รัดโอบรอบฝังในปูนทั้งข้างนอกและข้างใน เหนือเช็ดหน้า หน้าต่างชั้นบนแล้ว ขันนอตยึดในระห่วางเหล็กพืดทั้งสองข้าง ขุดดินใต้ผนังตึกลึกราว ๓ ศอก ผูกเหล็กหล่อคอนกรีตยื่นจากริมผนังตึก ๑๒ นิ้ว เป็นฐานรองรับตึก คิดราคาสิ่งของและค่าแรงหมดราว ๒,๕๐๐ บาท ด้วยทุนของวัด

ถนนซอยสนามทั้งในบริเวณพระอุโบสถ และบริเวณคณะกลาง รื้อออกเสียบ้าง เพราะต้องการขยายลานสนามหญ้า และเลิกปลูกไม้สีต่าง ๆ อย่างแต่ก่อนนั้นแล้ว เพื่อผ่อนภาระในการบำรุงรักษาให้เบาลง ทำท่อน้ำใหญ่ใต้สนามหญ้า ๔๐๐ บาท

ฤดูแล้งสนามหญ้าและไม้พุ่มในวัด ต้องใช้คนงานตักน้ำในสระรด บางต้นน้ำไม่พอก็เหี่ยวแห้งตาย ต้องปลูกซ่อม ผู้อำนวยการพระอารามจึงจัดซื้อสูบโยก ๑ เครื่อง ๒๒๐ บาท ต่อท่อสังกะสีไปตามที่ต้องการ ๒๐๐ บาทเศษ ตั้งถังเหล็กพักน้ำและสูบไว้ในคณะกลาง ย่นทางคนงานรดน้ำได้เร็วขึ้น และใช้การบางคราว เช่นทำถนนคอนกรีตในบริเวณพระอุโบสถและคณะกลาง ก็ได้อาศัยสูบนี้

พ.ศ. ๒๔๗๑ จะเริ่มสร้างกุฎีสมเด็จในบริเวณถังเหล็กนี้ จึงต้องรื้อถอนเสีย ในปีนี้ดีดกำแพงคณะกลางด้านเหนือ ๑๕๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๗๓ พระครูวรวงศ์ผู้ดูการพระอารามยุคปัจจุบัน ต่อรถบรรทุกน้ำทำด้วยสังกะสีบรรจุน้ำได้ประมาณ ๖๐ ปีบ ราว ๓๐ บาท ใช้บรรทุกน้ำไปจ่ายตามสนามหญ้าและรดต้นไม้

พ.ศ. ๒๔๗๔ ใช้ต่อท่อไปตามบริเวณสนามหญ้า ราว ๖๐๐ บาท ซื้อสูบโยก ๑ เครื่อง ราว ๒๘ บาท ตั้งถังและสูบที่มุมสระคณะกลางด้านใต้ ได้ผลน้อย จึงเอาเครื่องยนต์ยี่ห้อบูอิ๊ดที่นายเป๋าถวายไว้เป็นส่วนตัว และต่อท่อเพิ่มเติมไปตามสนาม ๑๖๐ บาท และซื้อสูบน้ำหอยโข่ง ๑ เครื่อง ๑๖๐ บาท ใช้สูบน้ำสระขึ้นบนถังพัก ปล่อยไปใช้ในสนามหญ้า ก็ได้ผลยังไม่สู้ดี จึงต่อท่อเข้ากับสูบเดินเครื่องส่งน้ำไปยังสนามหญ้า ได้ผลดีขึ้น ทำให้สนามหญ้าสดชื่นอยู่ตลอดปี แต่ยังเปลืองมาก จึงซื้อเครื่องใช้น้ำมันขี้โล้ ยี่ห้อเชพเฟิล ๔๘๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๗๖ นายสิริ สุขวราห์ นำเครื่องสูบน้ำหอยโข่งขนาด ๕ นิ้ว พร้อมทั้งเครื่องที่เป็นแรงงาน ๒,๔๐๐ บาทเศษ เพื่อใช้ในการรดสนามหญ้าวัดนี้ และขอแลกเครื่องเชพเฟิลไปเครื่องเดียว เมื่อได้เครื่องขนาดใหญ่นี้มา จึงฝังท่อซิเมนต์ขนาด ๖ นิ้ว ๔๙ บาท มีช่องน้ำโผล่ขึ้นตามสนาม เดินเครื่องสูบน้ำขึ้นท่วมตามสนาม ได้ผลดีกว่าที่แล้ว ๆ มา ทำให้พื้นดินชุ่มน้ำอยู่

ได้นาน อากาศเย็นดี หญ้าและต้นไม้สดชื่นอยู่ตลอดปี

ส่วนถนนในบริเวณคณะกลางปูทับด้วยกระเบื้องซิเมนต์ทุกสาย ด้วยทุนบริจาคของคุณหญิงพริ้ง ธรรมจรรยานุกูล ราคา ๘๐๐ บาท. เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิริยะศิริ) และคุณหญิงมหาอำมาตยาธิบดี (ทองอยู่ วิริยะศิริ) ได้บริจาคทรัพย์ให้ซ่อมถนน ๕ สาย ราคา ๘๐๐ บาท ดังมีปรากฏในคำถวายกุฎีหลังที่สร้างไว้หน้าตึกนิภานภดลในคณะใต้ รวมในคราวเดียวกับที่สร้างกุฎีนั้น พ.ศ. ๒๔๕๗ รื้อถนนสายกลางคณะเหนือออกแล้วทำใหม่เป็นถนนคอนกรีต มีรางน้ำสองข้าง ราคา ๑,๖๐๐ บาท สร้างด้วยทุนของวัด. พ.ศ. ๒๔๕๙ หลวงดำรงธรรมสาร (มี ธรรมาชีวะ) เจ้าของโรงพิมพ์บำรุงนุกูลกิจ ตำบลสี่กั๊กเสาชิงช้า บริจาคทรัพย์ ๗๔๐.๘๐ บาท ให้ซ่อมทางตั้งแต่เชิงสะพาน ข้ามคูตรงประตูคณะเหนือไปจดถนนพลับพลาชัยเป็นถนนโรยศิลา และกรมสุขาภิบาลให้รถปราบพื้นมาช่วยทำให้เรียบร้อยอีกด้วย. รุ่งขึ้น พ.ศ. ๒๔๖๐ จึงทำถนนในบริเวณพระอุโบสถทุกสาย ตลอดจนถนนที่ออกจากบริเวณไปถึงประตูซุ้มเป็นถนนคอนกรีตทั่วไป ด้วยทุนของทายกทายิกา รวมกับของวัด เป็นเงิน ๖๐๙๕.๔๒ บาท. นายู่คิม ทำสายหนึ่ง ๕๒๙.๘๐ บาท ตามราคานี้ ว่าเฉพาะค่าสิ่งของและเครื่องใช้ ไม่เกี่ยวกับค่าแรง เพราะภิกษุสามเณรทั้งวัดช่วยกันทำเองจนสำเร็จ ถึง พ.ศ. ๒๔๖๔ รื้อถนนเก่าในคณะกลางทั้งหมดกับทั้งถนนจากคณะกลางไปคณะใต้อีกสายหนึ่ง ถนนนอกกำแพงจากคณะกลางไปคณะเหนือสายหนึ่ง และถนนไปวัจจกุฎีในคณะเหนืออีกสายหนึ่ง ทำเป็นถนนคอนกรีต พระเณรทั้งวัดช่วยกันทำ สิ้นเงินค่าเครื่องใช้ ๒,๕๒๓.๕๕ บาท เป็นทุนของวัด พ.ศ. ๒๔๗๑ รื้อถนนคณะใต้และทำขึ้นใหม่ เป็นถนนคอนกรีต ด้วยทุนบริจาคของตระกูลสุขบท จำนวน ๑,๐๐๐ บาท และของวัดอีก ๒๖๕ บาท ต่อมาสร้างถนนซอยผ่านหน้ากุฎีที่สร้างขึ้นใหม่ในคณะเหนือทางหมู่ตะวันตกสายหนึ่ง ทางหมู่ตะวันออก ๓ สาย รวม ๑๙๖ บาท ด้วยทุนของวัด การทำถนนคอนกรีตยาว ๆ ถ้ามียางหล่อคั่นทุก ๆ ระยะ ๖ เมตร น่าจะช่วยมิให้ร้าวรานง่าย เพราะเคยเห็นถนนคอนกรีตสายยาวมักจะมีร้าวรานอยู่บ้าง เมื่อมียางคั่นกันเป็นตอน ๆ อาจจะทำให้มั่นคงขึ้นได้ ถึง พ.ศ. ๒๔๗๕ รื้อถนนสายหลังวัด ที่ตั้งต้นจากเชิงสะพานไปจดถนนพลับพลาชัย ของเดิมเป็นถนนโรยกรวดศิลา ทำใหม่ เป็นถนนคอนกรีต สิ้นเงิน ๒,๖๐๐ บาท เป็นเงินของวัด และทายกทายิกามีศรัทธาทำบุญด้วยบ้าง

สะพานข้ามคูหลังวัด ของเดิมทำด้วยไม้ ชำรุดลงแล้วจึงทำขึ้นใหม่ ฐานเชิงก่ออิฐถือปูนพื้นไม้ มีพนักเหล็กทั้งสองข้าง และสร้างทำนบคอนกรีตใต้สะพานนั้น สอดบานไม้เปิดปิดไว้สำหรับไขหรือกักน้ำได้ตามประสงค์ สิ้นเงินค่าจ้าง ๑,๓๕๐ บาท เป็นทุนของวัด สำเร็จ

เรียบร้อยในเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๓ ครั้นต่อมา พ.ศ. ๒๔๗๓ ได้หล่อบานทองเหลืองใช้แทนบานไม้เก่านั้น สิ้นเงิน ๒๐๐ บาท เป็นทุนบริจาคของตระกูลจินตยานนท์ ถึง พ.ศ. ๒๔๗๕ รื้อสะพานไม้ออกแล้ว ทำเป็นสะพานคอนกรีต และถนนจากเชิงสะพานข้ามคูนี้ไปคณะกลาง ก็รื้อทำใหม่พร้อมกัน เป็นเงิน ๓๐๐ บาทเศษ

เขื่อนคูและสระแต่เดิมไม่มี เป็นเหตุให้ตลิ่งลาดและลำคูก็ตื้นเขิน จึงทำขึ้นเป็นเขื่อนไม้ตั้งแต่สะพานท่านบคูตอนหลังคณะเหนือไปจนถึงคณะใต้ เฉพาะฝั่งในทำเสร็จใน พ.ศ. ๒๔๕๗ ส่วนคูตอนหลัง ตึกแม้นนฤมิตร กระทรวงธรรมการได้บริจาคทุนให้ทำเป็นเขื่อนคอนกรีต สิ้นเงินประมาณ ๑๒,๐๐๐ บาท เสร็จใน พ.ศ. ๒๔๖๓ ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๗๓ รื้อเขื่อนไม้ที่คูตอนหลังวัดออก ทำขึ้นใหม่ เป็นเขื่อนคอนกรีตทั้งสองฝั่ง ตั้งแต่มุมคูตะวันตกเฉียงเหนือไปจนสุดเขตในทิศตะวันตกเฉียงใต้ และทำเขื่อนคอนกรีตแต่สะพานหลังวัดออกไปจนสุดปากคูวัดด้านเหนือ สิ้นเงิน ๗,๐๐๐ บาท เป็นทุนของวัด

ถึงน้ำบาดาลคณะเหนือนั้น สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ ด้วยทุนบริจาคของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสวรรคโลกลักษณาวดี เป็นเงิน ๑๕,๐๐๐ บาทเศษ เมื่อช่างทำเสร็จแล้ว พระองค์ท่านสิ้นพระชนม์เสียก่อนทรงฉลอง สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ ทรงทำการฉลองแทน และมีพระดำรัสมอบถวายเป็นวัตถุของวัดไว้ดังนี้

ขอพระสงฆ์จงทราบคำที่ข้าพเจ้าจะกล่าวต่อไปนี้

ด้วยสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสวรรคโลกลักษณาวดี ทรงบริจาคทรัพย์ให้เจาะบ่อน้ำ ซึ่งได้น้ำอันบริสุทธิ์จากใต้ดิน พร้อมทั้งเครื่องอุปกรณ์มีเครื่องจักรสำหรับสูบน้ำ ท่อน้ำ และถังเหล็กใหญ่สำหรับขังน้ำเป็นต้น แล้วเสร็จแต่เวลายังดำรงพระชนม์อยู่ ทั้งทรงเริ่มจะกระทำการฉลองบ่อนี้ไว้ แต่หาสมพระประสงค์ไม่ เผอิญสิ้นพระชนม์ไปเสียในเร็ววัน

ข้าพเจ้ามาระลึกถึงเหตุนี้ จึงมาจัดการฉลองบ่อนี้ให้สมตามพระประสงค์ และขอถวายบ่อน้ำและเครื่องอุปกรณ์เหล่านี้ไว้เป็นของสำหรับพระอารามนี้ เพื่อพระภิกษุสามเณร ตลอดถึงนักเรียนและศิษย์ซึ่งอยู่ในวัดนี้ หรือจาตุทิศสงฆ์ซึ่งจะมาแต่ทิศทั้ง ๔ ได้บริโภคโดยผาสุกอนึ่ง ปัจจัยลาภใดจะเกิดขึ้นเพราะบ่อน้ำนี้ ปัจจัยลาภนั้นจงสำเร็จประโยชน์แด่สงฆ์ในพระอารามนี้สืบไป

ขอพระภิกษุสงฆ์จงรับบ่อน้ำนี้เป็นสังฆิกบริโภค เพื่อสำเร็จประโยชน์และความสุขแด่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนสวรรคโลกลักษณาวดี และข้าพเจ้าทั้งปวงสิ้นกาลนาน เทอญ.

(ลงพระนาม) **ยุคลทิฆัมพร**

อนึ่ง สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ได้เสด็จมาทอดพระเนตรเห็นการที่ทำนี้ มีพระหฤทัยยินดีต่อพระกุศลอุทกทานนี้ จึงทรงพระศรัทธาบริจาคทรัพย์ให้สร้างบัวสำหรับอาบน้ำไว้ในที่อาบ เพื่อพระภิกษุสามเณรในพระอารามนี้ และที่จะมาแต่ทิศทั้ง ๔ ได้ใช้อาบเป็นผาสุกต่อไปสิ้นกาลนาน

เมื่อวัดมีน้ำบาดาลใช้สะดวกดีแล้ว จึงเลิกใช้น้ำสระในวัดซึ่งมีอยู่แต่ก่อน และต่อมาก็ถมสระทั้งสองนั้นเสีย เพื่อต้องการพื้นที่ทำกุฏีต่อไป

เครื่องยนต์กับสูบน้ำของวัดใช้ตลอดมาถึง พ.ศ. ๒๔๕๙ สูบสึกหรอไปมากใช้การไม่สะดวก จ่ายเดือนหนึ่งราว ๖๐ บาท กับทั้งจ้างคนเฝ้าเครื่องด้วย จึงขายเครื่องเก่าไป ราคา ๖๖๐ บาท ท่อและถัง ๒๕๐ บาท ซื้อสูบใหม่ ใช้เครื่องไดนาโมไฟฟ้า ๘๓๔.๘๒ บาท มอบการสูบน้ำแก่พระมหาพึ่งเป็นผู้ดูแลแต่นั้นมา ถึง พ.ศ. ๒๔๗๐ เครื่องสูบชำรุดและสึกหรอไม่สะดวก จึงซื้อเครื่องสูบอีกเครื่องหนึ่ง กลางเก่ากลางใหม่และไดนาโมใหม่ ๕๔๐ บาท คงใช้ไดนาโมไฟฟ้าเป็นแรงงานตลอดมา

พ.ศ. ๒๔๗๔ การใช้ฟันเฟืองสูบเนื่องกับไดนาโมนั้น เสียงดังน่ารำคาญแก่ผู้อาศัยอยู่ใกล้เคียง จึงเปลี่ยนเป็นสายพาน

พ.ศ. ๒๔๗๕ สูบที่มีอยู่นี้บางคราวก็ขัดข้อง ต้องแก้ไขปรับปรุงใหม่ น้ำขึ้นไม่สะดวก จึงซื้อเครื่องสูบใหม่ เครื่องหอยโข่งจากห้างบาโรเบราว์ ๒๕๐ บาท ใช้สูบต่อมา ส่วนสูบเก่าก็คงเอาไว้ เพื่อช่วยในคราวขัดข้อง ในปัจจุบันนี้ให้พระแฉล้มเป็นผู้ดูแล

ท่อน้ำบาดาลที่มีมาแต่เดิมและต่อเพิ่มใหม่ ในคราวต่อ ๆ มายักย้ายไปบ้าง ต่อแยกเพิ่มอีกบ้าง รื้อถอนเสียบ้าง เพื่อให้สะดวกเหมาะแก่สถานที่ ต้องจ่ายเงินวัดบ้าง ผู้มีศรัทธาบริจาคบ้าง ตามที่จำได้ พ.ศ. ๒๔๖๘ คณะศิษย์ของพระครูปลัด ขออนุญาตต่อท่อ ตั้งถังพักน้ำ สร้างห้องน้ำถวายไว้ที่ข้างกุฏีท่าน ๔๐ บาทเศษ

พ.ศ. ๒๔๗๓ นางลิ้นจี่ ชยากร มีศรัทธาต่อท่อน้ำบาดาลไปห้องน้ำที่สร้างขึ้นริมสระคณะเหนือ ๓๐๐ บาทเศษ

พ.ศ. ๒๔๗๔ ย้ายท่อน้ำคณะกลางไปไว้ด้านหลังกุฏีทั้งสองแถว และแยกต่อเพิ่มใหม่ที่หน้ากุฏีระหว่างคณะเหนือกับคณะใต้ ราว ๒๐๐ บาทเศษ

พ.ศ. ๒๔๗๐ ก๊อกน้ำที่คณะใต้น้อยไม่พอใช้ ต่อเพิ่มขึ้นอีก ๑๒๕ บาท ๓๒ สตางค์ พ.ศ. ๒๔๖๙ แยกน้ำประปาไปใช้ที่กุฎีของท่านผู้ดูการวัดที่คณะเหนือ ๒๐๐ บาท รวมทั้งห้องน้ำด้วย พ.ศ. ๒๔๗๒ มีผู้ศรัทธาสร้างชักโครกที่คณะกลางและคณะใต้รวมกับทุนของวัด

ใช้น้ำประปาที่ชักโครกทั้งสองนี้ อนึ่ง น้ำบาดาลต้มชงชาสำหรับอุบาสกอุบาสิกาในพระอุโบสถ ทำให้สีรสและกลิ่นของชาแปรไป จึงใช้น้ำประปาอีกแห่งหนึ่ง พ.ศ. ๒๔๗๓ สร้างห้องน้ำสำหรับพระอุโบสถ สิ้นเงินประมาณ ๒๐ บาทเศษ

พ.ศ. ๒๔๗๕ ท่านผู้หนึ่งให้ค่าน้ำประปา เพื่อภิกษุสามเณร คณะละแห่ง ออกค่าใช้จ่ายให้คราวแรกเป็นเงิน ๔๐๐ บาท ต่อมามีผู้ศรัทธาสร้างส้วมสำหรับอุบาสิกา ข้างศาลาริมกำแพงด้านเหนือ ๑ ห้อง ๔๐ บาท และคุณหญิงวรวิทยพิศาล บริจาคทรัพย์ รวม ๓๐ บาท ให้ต่อน้ำประปาไปที่ส้วมนี้ และได้สร้างส้วมขึ้นอีกที่ศาลาริมกำแพงด้านใต้ ๔๐ บาท ด้วยทุนของตระกูลสุขบท พ.ศ. ๒๔๗๗ ม.จ. พระเพลารถ สร้างห้องน้ำขึ้นที่กุฏิแถวคณะกลางด้านเหนือ ห้องสุดด้านตะวันออก ๑๐๐ บาท วัดต่อท่อน้ำประปาไปที่ห้องน้ำนี้ ๖๒ บาท ๗๕ สตางค์ ส่วนน้ำประปาในที่อื่น ผู้อาศัยให้ตั้งหม้อเมตเตอร์เอง จึงไม่ได้กล่าว

พ.ศ. ๒๔๗๑ ท่านผู้หญิงสุธรรมมนตรีปรารภการกุศล เพื่ออุทิศกัลปนาผลถวายแด่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นว่าพัดลมไฟฟ้าในพระอุโบสถมีเพียง ๒ เท่านั้นเย็นไม่ทั่วถึงกัน จึงขอให้พระครูวรวงศ์แก้ดัดแปลงพัดที่ซื้อมาใหม่อีก ๘ พัด ราคา ๗๓๖ บาทมีคำจารึกติดที่หน้าพัดทั้งหมดว่า อุทิศถวายรัชกาลที่ ๖ ในปีนั้นท่านผู้หญิงสุธรรมมนตรี กับสมเด็จพระนางเจ้าอินทรศักดิศจี ทรงบริจาคทรัพย์ ขอให้พระครูวรวงศ์ประกอบเครื่องขยายเสียงเครื่องหนึ่งใช้ในการแสดงพระธรรมเทศนาในพระอุโบสถ ราคา ๖๐๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๗๒ ได้รับพระราชทานเครื่องวิทยุขยายเสียง ยี่ห้อเทลเลฟุงเกล มีไมโครโฟนแลไดนามิคพร้อม สำหรับคนจำนวนมากฟัง ราคาราว ๘๐๐ บาท ต่อมาซ่อมแซมแก้ไขเครื่องเก่าบ้าง เปลี่ยนเครื่องประกอบบางอย่างบ้าง ซื้อเพิ่มใหม่บ้าง เพื่อให้เรียบร้อยและดีขึ้นจนถึง พ.ศ. ๒๔๗๗ (เว้นเงินจำนวน ๑๐๐ บาท ที่นายนิ่มจือ นิ่มมานุช เจ้าของร้านนิ่งฮงจั๋วหัวเม็ด ซื้อไมโครโฟนถวาย ๑ เครื่อง พ.ศ. ๒๔๗๕) เป็นเงิน ๖๔๐ บาท ๗ สตางค์

พ.ศ. ๒๔๗๑ เปลี่ยนแปลงไฟฟ้าบริเวณวัดกับภายในพระอุโบสถ รื้อสายเก่าที่ชำรุดออกบ้างติดต่อเพิ่มใหม่บ้าง เปลี่ยนแปลงของเก่าบ้าง ราว ๑,๐๐๐ บาท

ระฆังที่พระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าพิศมัยพิมลสัตย์ ทรงพระศรัทธาสร้างไว้นั้น แขวนบนถังน้ำบาดาล ใช้เชือกโยงฉุดค้อนตี ผู้ตีเหน็ดเหนื่อยมาก ถึงคราวเชือกขาดหรือผู้จัดการทำให้ไม่ทัน ต้องไต่บันไดขึ้นไปตีบ่อย ๆ ใน พ.ศ. ๒๔๗๔ จึงประกอบเครื่องตีระฆังขึ้น ใช้ท่อ ๒ นิ้วต่อขึ้นไปถึงตัวระฆัง มีลูกปืนคุมท่อให้เบาคล่อง ใช้หมุนเครื่องลูกเบี้ยวข้างล่าง สะดวกแก่ผู้ตีขึ้นอีกมาก สร้างเสร็จ ๑๒๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๗๕ ระฆังฝรั่งเถา ๑๖ ใบ หม่อมเจ้าในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๔ กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ ทรงสร้าง สั่งมาจากกรุงลอนดอน เพื่อสร้างหอระฆังเป็นอนุสรณีย์แห่งพระชนก แต่ยังไม่ได้สร้าง เก็บไว้ ยังตีไม่ได้ เพราะจะต้องจ้างช่างมาจากยุโรป เป็นการขัดข้องมาก ผู้อำนวยการพระอารามจึงคิดทำเครื่องตีระฆังขึ้นชุดหนึ่ง โดยความเห็นชอบของท่านเจ้าอาวาส มีปุ่มกดคล้ายกดเครื่องพิมพ์ดีด มีเลขบอกตามลำดับระฆัง และตามเสียงที่ต้องการ ปรากฏว่าได้ผลเกินคาด รวมหมดราว ๕๐๐ บาท และจักใช้เครื่องนี้ตีระฆังในคราวสร้างหอถาวรต่อไป

พ.ศ. ๒๔๕๔ ท้าววนิดาวิจารินี (เพิ่ม) ทำฐานรองธรรมาสน์หลวงแกะลายปิดทองประดับกระจกสี ๒๔๐ บาท วัดทำเขียงรองอีกชั้นหนึ่ง ทาสีแดงเป็นการทดลอง ต่อมา พ.ศ. ๒๔๗๖ จึงทำเขียงไม้สักพ่นสีแดง ๕๗ บาท ๔๓ สตางค์

พ.ศ. ๒๔๕๗ พระอมราภิรักขิต (อยู่ อุดมศิลป์) ให้ช่างทำซุ้มบันได และกันสาดเชื่อมซุ้มประดับกระจกสี หล่อเสาคอนกรีตรับ รวม ๓ ซุ้ม ๑,๑๘๐ บาท. พ.ศ. ๒๔๖๕ หลวงปิยะ ฯ อุปสมบทอยู่กุฏีคณะเหนือ สร้างซุ้มบันไดอย่างนั้นอีกซุ้มหนึ่ง ราว ๓๐๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๗๒ ศิษย์และคนอาศัยมากขึ้น ส้วมสำหรับศิษย์มีที่คณะเหนือแห่งเดียวไม่พอและไม่สะดวก จึงเปลี่ยนส้วมตั้งถังเทโครก ทำไว้คณะละหลัง รวม ๔๓๙ บาท ๒๒ สตางค์

อนึ่ง วัดให้ทำเก้าอี้สนามหญ้าโครงเหล็กพื้นไม้สักลูกระนาด ปีละ ๒ ตัวบ้าง ๓ ตัวบ้าง รวมเป็นเก้าอี้ ๒๒ ตัว ๘๘๐ บาท เป็นส่วนของคณะศิษย์บริจาครวมกับของวัด. พ.ศ. ๒๔๗๓ โกดังสำหรับเก็บสิ่งของของวัดไม่มี จึงสร้างขึ้นหลังหนึ่งที่ข้างถังน้ำคณะเหนือกว้าง ๖ เมตร ยาว ๙ เมตร ๒ ชั้น ชั้นล่างลาดซิเมนต์ ชั้นบนพื้นไม้สัก ฝาและหลังคาสังกะสี ใช้สิ่งของที่วัดมีอยู่ ซื้อแต่สิ่งที่ขาด ใช้แรงคนงานประจำวัด ๓๕๓ บาท ๗๖ สตางค์

พ.ศ. ๒๔๗๔ ทำประตูเหล็กยืดที่กุฏีใหญ่คณะกลางด้านตะวันออก ๑ ประตู เป็นส่วนของท่านเจ้าอาวาส ๘๐ บาท. กุฏีแถวคณะกลาง รวม ๑๐ ห้อง อากาศอบอ้าวในคราวปิดประตูไว้หน้าร้อน จึงทำประตูลูกกรงเหล็กขึ้นอีกชั้นหนึ่งให้เย็น ๘๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๗๔ พระภิกษุพระยานรรัตนราชมานิต (ตรึก จินตยานนท์) บริจาคทรัพย์ ๑,๐๐๐ บาทเศษ ซ่อมแซมทาสี ทำกันสาด ลาดซิเมนต์หน้ากุฏีสองแถวคณะกลาง

พ.ศ. ๒๔๗๕ กุฏีแถวคณะเหนือคณะใต้ชำรุดทรุดโทรม บางแถวชั้นล่างหน้าต่างเล็กมาก ให้เจาะกำแพงขยายหน้าต่างและทำลูกกรงเหล็กใส่บ้าง ทำกันสาดที่ยังไม่มีให้มีขึ้นบ้าง เปลี่ยนจันทันและลอดกุฏีบ้าง ปูกระเบื้องที่พื้นและโบกซิเมนต์ที่ผนังบ้าง ซ่อมหลังคาบ้าง ต่อเนื่องกันมาถึง พ.ศ. ๒๔๗๗ รวม ๑.๙๖๓ บาท ๓๒ สตางค์

พ.ศ. ๒๔๗๕ ประตูซุ้มกลางหน้าวัดทรุดโทรมมาก และหน้าบันจตุรมุขเดิมประดับกระเบื้องเป็นรูปพาน ๒ ชั้น บรรจุดอกรำเพย หลุดพังลงมา ซ่อมใหม่ เปลี่ยนเป็นประดับกระเบื้องสี รวม ๑,๒๙๖ บาท ๗๘ สตางค์

พ.ศ. ๒๔๗๖ ให้หล่อหินลายขัดมันทับบนกำแพงแก้วรอบพระอุโบสถ ด้วยทุนของนวกภิกษุ พ.ศ. นั้น และวัดเพิ่มเติมบ้าง ๒๑๐ บาท ๗๐ สตางค์ ในปีนั้นพื้นคอนกรีตทั้ง ๓ คณะ ๔๐๒ บาท

พ.ศ. ๒๔๗๗ ศาลาริมประตูคณะเหนือทรุดโทรมมาก บูรณะขึ้นครั้งนี้เหมือนสร้างใหม่ ต้องเปลี่ยนตัวไม้และกะเทาะปูนเสาทั้งหมด หล่อคานรับชายคาถือปูน ปูพื้นด้วยกระเบื้องซิเมนต์สี แต่ทรวดทรงรักษาไว้คงเดิม ๖๓๘ บาท ๓๕ สตางค์

พ.ศ. ๒๔๗๗ ขั้นบันไดฐานพระศรีมหาโพธิ เป็นบันไดอิฐถือปูน ให้ช่างหล่อศิลาลายขัดมัน พร้อมทั้งบังขั้นตามรูปเดิม ๒๕๕ บาท

อนึ่ง ในปีนี้ นางถนอม แสงขำเจริญ สร้างกุฎีขึ้นหลังหนึ่ง ตามความคิดและแบบแปลนของพระครูวรวงศ์ในทิศหรดีของคณะกลางตรงมุมสระ เป็นตึก ๒ ชั้น กว้าง ๘ เมตร ๓๐ เซ็นต์ ยาว ๘ เมตร ๕๐ เซ็นต์ ด้านกว้างยื่นลงน้ำ ๑ เมตร ๘๐ เซ็นต์ สูงจากพื้นดินถึงขื่อ ๑๑ เมตร ๑๐ เซ็นต์ มุงด้วยกระเบื้องซิเมนต์สี สร้างเสร็จ ๒ เดือน ๑๓ วัน ๒๐๐ บาท เฉพาะแต่ตัวตึก ไม่ได้คิดเครื่องตกแต่งอย่างอื่นด้วย

พ.ศ. ๒๔๗๗ สร้างเก้าอี้จำลอง ๑ ชุด ๑๑๐ บาท. ใน พ.ศ. นี้ ย้ายศาลาพระยาและคุณหญิงมหาอำมาตยาธิบดี ซึ่งอยู่ที่คณะใต้ไปไว้ที่มุมสระฝั่งสุสาน ๔๘ บาท

ศาลาท่าฉนวน ๓ หลัง ที่หน้าวัดชำรุดลงโดยลำดับ เพราะวัดไม่ค่อยจะมีกิจขึ้นลงที่นั่นโดยปกติ และการพระราชทานพระกฐินก็เสด็จพระราชทานดำเนินทางสถลมารค จึงงดการปฏิสังขรณ์เสีย บัดนี้ไม่มีแล้ว ที่หลังพระอุโบสถสร้างศาลาโถงหลังหนึ่ง เป็นคู่กับศาลาโถงหน้าพระอุโบสถ ด้วยทุน ๕ เจ้าฟ้า ราคา ๔,๐๐๐ บาท เมื่อปลายปีกุน พ.ศ. ๒๔๕๔ จีนซุ่ยตี๋เป็นผู้รับเหมาทำการสร้าง พระครูใบฎีกาศิริเป็นผู้อำนวยการ. อนึ่ง พระยามหาอำมาตยาธิบดีและคุณหญิงบริจาคสร้างศาลาท่าน้ำหลังวัดที่ตรงคณะเหนือหลังหนึ่ง ที่ตรงคณะใต้หลังหนึ่ง รวมราคา ๘๐๐ บาท ในคราวเดียวกับที่สร้างกุฎีหน้าตึกนิภานภดล. ต่อมาคุณหญิงพริ้ง ธรรมจรรยานุกูล สร้างศาลาท่าน้ำคณะกลางอีกหลังหนึ่ง ราคา ๘๐๐ บาท ท่านผู้หญิงอภัยราชา (เอี่ยม สุทัศน์ ณ อยุธยา) สร้างศาลายกมีฝารอบหลังหนึ่ง ที่ข้างหมู่กุฎีคณะเหนือ สำหรับเป็นที่พักและเป็นที่สนทนาธรรม ฟังธรรมและบำเพ็ญกุศลอย่างอื่น ทำเสร็จใน พ.ศ. ๒๔๕๘ เป็นเงิน ๒,๐๐๐ บาทเศษ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๓ ซ่อมศาลานั้นครั้งหนึ่ง สิ้นเงิน ๒๔๓ บาทเศษ ด้วยทุนบริจาคของท่านเจ้าพระยา

อภัยราชามหายุตติธรรมธร และในปีเดียวกันนี้ซ่อมศาลาข้างประตูซุ้มทั้งสองหลัง คือซ่อมเพดานพร้อมทั้งทาสี ด้วยทุนบริจาคของคุณหญิงมโหสถศรีพิพัฒน์ (แนบ) ปูพื้นด้วยกระเบื้องซิเมนต์ลาย ติดลูกกรงเหล็กรอบ สิ้นเงิน ๘๖๐ บาทเศษ ด้วยทุนบริจาคของตระกูลจินตยานนท์ ๗๕ บาท ของตระกูลสุขบท ๔๐ บาท ของหม่อมหลวงหญิงแฉล้ม ๔๐ บาท นอกนั้นเป็นทุนของวัด ติดลูกกรงเหล็กรอบที่ศาลาโถงหลังพระอุโบสถ สิ้นเงิน ๑๑๐ บาท ด้วยทุนของวัด พ.ศ. ๒๔๗๕ ซ่อมศาลาข้างประตูซุ้ม ๒ หลังนั้นอีก เพราะผนังบางส่วนทรุด และเปลี่ยนกระเบื้องหลังคา ซึ่งแต่เดิมเป็นกระเบื้องไทย เปลี่ยนใหม่เป็นกระเบื้องเคลือบสี ของหลวงพระราชทานหลังละ ๘๐๐ บาท สิ้นเงิน ๔,๔๓๐.๒๙ บาท

โรงเรียนภาษาบาลีแต่ก่อนอาศัยกุฎีใหญ่ในคณะเหนือเป็นที่สอน เมื่อมีนักเรียนมากขึ้น ทั้งมีแผนกนักธรรมเพิ่มขึ้นอีก สถานที่ไม่สะดวกไม่เพียงพอ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี ทรงบริจาคทรัพย์ให้สร้างตึกนิภานภดลขึ้นในคณะใต้สำหรับเป็นโรงเรียนต่อมา สถานที่สร้างตึกนิภานภดลนั้น เดิมมีกุฎีหม่อมแย้มอยู่หลังหนึ่ง ชำรุดทรุดโทรมมานาน ถ้าจะซ่อมให้คืนดี จะต้องเสียค่าซ่อมเกือบเหมือนสร้างใหม่ จึงรื้อออกเพื่อสร้างตึกนิภานภดล ความพิสดารในการสร้างและฉลองตึกนิภานภดล มีแจ้งอยู่ในหนังสือแถลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม ๑๒ ภาค ๑๒ เริ่มแต่หน้า ๗๙๔ เป็นต้นไปดังนี้

ข่าวฉลองและเปิดโรงเรียนนิภานภดล
วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๔ ธันวาคม เวลา ๑๐ ก.ท. เศษ สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้านิภานภดล เสด็จมาทรงบำเพ็ญพระกุศล ณ วัดเทพศิรินทราวาส พร้อมด้วยพระอัครชายาเธอ กรมขุนสุทธาสินีนาถ และพระประยูรญาติ กับราชบริพารเป็นอันมาก ในการฉลองและเปิดโรงเรียนนิภานภดล อันพระองค์ท่านได้ทรงสละทรัพย์ส่วนพระองค์สร้างประทาน ให้เป็นศึกษาสถานฝ่ายพระปริยัติธรรมและนักธรรม หลวงสาโรชรัตนนิมมานก์ กับหลวงวิศาลศิลปกรรม ในกระทรวงศึกษาธิการ เป็นนายช่างออกแบบและอำนวยการทั่วไป พระครูธรรมธร หลุย วัดนี้ เป็นผู้ดูการจนสำเร็จสมบูรณ์

ในงานนี้พระสงฆ์ ๑๐ รูป มีพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้าเป็นประมุข เจริญพระพุทธมนต์ พระองค์ท่านถวายอาหารบิณฑบาตแด่พระสงฆ์ที่เจริญพระพุทธมนต์และภิกษุสามเณรทั้งหมดในพระอารามนี้มีจำนวน ๑๒๕ รูป

เมื่อพระสงฆ์ ๑๐ รูปที่เจริญพระพุทธมนต์ กระทำภัตกิจเสร็จ พระองค์ท่านทรงประเคน

เครื่องไทยธรรมแล้ว ทรงอ่านรายงานการก่อสร้างโรงเรียนนิภานภดล และมีพระดำรัสอุทิศถวายในที่ประชุมสงฆ์ เมื่อจบลงแล้วประทานพระดำรัสนั้นแก่พระสาสนโสภณเจ้าอาวาส เจ้าอาวาสถวายพระธรรมเทศนาในปุญญนิธิกถา ๑ กัณฑ์แล้ว พระสงฆ์ถวายอนุโมทนา ทรงประเคนเครื่องไทยธรรมแก่พระสาสนโสภณ และถวายสลากสิ่งของแก่ภิกษุสามเณรทั้งหมด ตลอดถึงพระอาคันตุกะบางรูป

การฉลองและการเปิดโรงเรียนนิภานภดลนี้ ทำในวันที่ ๔ ธันวาคมคล้ายกับวันประสูติของพระองค์ท่าน พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย เสด็จมาช่วยถวายอนุโมทนาเป็นอันมาก มีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชเป็นประธาน พระองค์ท่านถวายและประทานสิ่งของต่าง ๆ มีกระเป๋าหนังและซองบุหรี่เงินลงยาเป็นต้น แก่เจ้านายและข้าราชการที่มาช่วยและนายช่างทั้งสองนั้น ซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องในการนี้ แล้วเสด็จกลับ เสร็จพิธีในการฉลองและเปิดโรงเรียนนิภานภดล เพียงเท่านี้

สำเนาพระเสาวนีย์
ของสมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ เจ้าฟ้านิภานภดล

ข้าพเจ้าคำนึงถึงการศึกษาพระปริยัติธรรมของภิกษุสามเณรที่สืบต่อมาแต่โบราณกาลจนบัดนี้ รู้สึกมีความเลื่อมใสศรัทธา ด้วยเห็นว่าการเล่าเรียนศึกษาเป็นทางเกื้อกูลแก่ฝ่ายปฏิบัติ เมื่อเจริญรุ่งเรืองเพียงใด ก็เป็นไปเพื่อประโยชน์แก่ประชาชนเพียงนั้น พระพุทธศาสนาตั้งอยู่มั่นคงแพร่หลาย ประกาศปฏิปทาอันจะน้อมผู้ปฏิบัติให้เป็นไปโดยชอบ มีความสุขเกษมสำราญ เพราะมีการสอนการเรียนพระปริยัติธรรมเฟื่องฟู ดำริแล้วใคร่จะหาทางบำรุงเป็นส่วนพิเศษตามกำลังพอประจวบกับสมัยที่ข้าพเจ้ามีอายุ ๒๘ ปี เสมอพระชนมพรรษาแห่งสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ทูลกระหม่อมย่า ตามธรรมเนียมนิยมว่า ผู้เนื่องในสกุลควรจะปรารภสมัยเช่นนั้นเป็นเหตุ กระทำปฏิการสนองพระเดชพระคุณในพระองค์ท่าน จึงยินดีบริจาคทรัพย์ ๔๐,๐๐๐ บาท เพื่อสร้างถาวรวัตถุให้เป็นที่สะดวกแก่การศึกษาพระปริยัติธรรมในสำนักวัดเทพศิรินทราวาส ซึ่งพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทูลกระหม่อมของข้าพเจ้า ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สถาปนาขึ้นโดยพระบรมราชูทิศ ถวายแด่ทูลกระหม่อมย่า และพระอารามนี้ก็ได้มีการศึกษาเจริญยั่งยืนสถานหนึ่งเป็นลำดับมาไม่ขาดสาย จึงเห็นสมควรที่จะสร้างถาวรวัตถุนั้นลงในพระอารามนี้

เมื่อเรารู้เห็นความเป็นจริงเช่นนี้จะทำให้จิตใจของเราเข้มแข็งมั่นคง เด็ดเดี่ยวไม่หวั่นไหวไปตามเหตุการณ์ทั้งหลาย

เพราะรู้เห็นตามความเป็นจริงด้วย**ปัญญา** ว่าสิ่งเหล่านั้นมันไม่แน่นอน

มันคงอยู่ไม่ได้ ต้องเปลี่ยนแปลง เสื่อมสิ้นดับไป

ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาฝ่าฝืนของเรา

อย่าไปเร่งรัดให้เสียกำลังใจ

คงรักษาใจให้เป็นอิสระมั่นคงอยู่เสมอ

ไม่หวั่นไหวไปตามเหตุการณ์เหล่านั้น

เป็นเหตุให้ใจตั้งอยู่ในสันติสุข

เป็นอิสระเกิดอำนาจทางจิต Mind Power ที่จะใช้ทำกรณียะ อันเป็นหน้าที่ของตนได้สำเร็จสมประสงค์

"นตฺถิ สนฺติปรํ สุขํ
สุขอื่นยิ่งกว่าความสงบไม่มี"

It needs a Peaceful Mind to support a Peaceful Body, and it needs a Peaceful Body to support a Peaceful mind, and it needs Both Peaceful Body and Mind to attain all success that which you wish.

๕. ทำอะไรไม่ผิดเลย ก็คือไม่ทำอะไรเลย

"DO NO WRONG IS DO NOTHING"

จงระลึกถึงคติพจน์ว่า "Do no wrong is do nothing !" "ทำอะไรไม่ผิดเลย ก็คือไม่ทำอะไรเลย !"

ความผิดนี้แหละเป็นครูอย่างดีควรจะรู้สึกบุญคุณของตัวเองที่ทำอะไรผิดพลาดและควรสบายใจที่ได้พบกับอาจารย์ผู้วิเศษคือความผิด จะได้ตรงกับคำว่า **"เจ็บแล้ว ต้องจำ !"** ตัวทำเองผิดเอง นี้แหละเป็นอาจารย์ผู้วิเศษ เป็น Good example ตัวอย่างที่ดี เพื่อจะได้จดจำไว้สังวรระวังไม่ให้ผิดต่อไป แล้วตั้งต้นใหม่ด้วยความไม่เลินเล่อเผลอประมาท อดีตที่ผิดไปแล้วก็ผ่านพ้นล่วงเลยไปแล้ว แต่อาจารย์ผู้วิเศษ ยังคงอยู่คอยกระซิบเตือนใจอยู่เสมอทุกขณะ ว่า **"ระวัง ! อย่าประมาทนะ ! อย่าให้ผิดพลาดเช่นนั้น อีกนะ !"**

ผิดหนึ่งพึงจดไว้ ในสมอง
เร่งระวังผิดสอง ภายหน้า
สามผิดเร่งคิดตรอง จงหนัก เพื่อนเอย
ถึงสี่อีกทีห้า หกซ้ำอภัยไฉน !

จงสังเกตพิจารณาดูให้ดีเถิด จะเห็นได้ว่า นักค้นคว้าวิทยาศาสตร์ ทางโลกก็ดีและท่านผู้วิเศษที่เป็นศาสตราจารย์ในทางธรรมทั้งหลายก็ดี ล้วนแต่ผ่านพ้นอุปสรรคความผิดพลาดนับครั้งไม่ถ้วนมาแล้วด้วยกันทุกท่าน

ตึกนิภานภดล

ครั้นเริ่มการตามที่มุ่งหมายในคราวนั้น ไม่ทันไรก็มีมหาสงครามเกิดขึ้นในทวีปยุโรป ไม่เป็นการที่จะทำได้สะดวก จึงต้องงดไว้จนมหาสงครามสงบลง แต่ราคาเครื่องใช้ในการก่อสร้างเกินประมาณทุนที่กำหนดไว้ จึงเพิ่มขึ้นอีก ๒๒,๐๐๐ บาท รวมทั้งเงินที่มีผู้ศรัทธาช่วยด้วยอีกบ้างอยู่ในจำนวนนี้ รวมเป็น ๖๒,๐๐๐ บาท ได้อาราธนาพระสาสนโสภณ เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาสช่วยเป็นธุระดำริการอันควรแก่กิจที่จำนงนั้น เริ่มให้ช่างสร้างแต่ พ.ศ. ๒๔๖๖ เป็นตึก ๒ ชั้น พื้นและเสาแทรกผนังรับคานคอนกรีต มีมุขขวางด้านตะวันออกและด้านตะวันตก ขนาดกว้างมุขละ ๙ เมตร แบ่งเป็นระเบียงทางด้านหนือกว้าง ๒.๕๐ เมตร พื้นชั้นล่างจากระดับพื้นดินสูง ๑.๕๕ เมตร แต่พื้นชั้นล่างถึงพื้นชั้นบนสูง ๕ เมตร จากพื้นชั้นบนจดท้องขื่อ ๕.๑๐ เมตร แต่ระดับพื้นดินสูงขาดยอด ๑๗.๐๕ เมตร มีถนนเล็กเชื่อมฐานตึก เว้นด้านใต้มีเขตล้อมด้วยกำแพงรั้วคอนกรีตโดยรอบ ภายในตึกชั้นล่างมี ๖ ห้อง ชั้นบนมี ๕ ห้อง บันไดขึ้นชั้นบนทางมุขด้านตะวันตกมีเครื่องใช้ตามสมควร บันไดคู่ลงพื้นที่มุขตรงประตูกำแพงทั้งสองด้านเหนือ ในตึกหลังนี้เครื่องบนใช้ไม้ตะแบก นอกนั้นใช้ไม้สัก หลังคามุงกระเบื้องซิเมนต์แบบไทย ค่าก่อสร้าง ราคา ๖๐,๐๐๐ บาท ค่าโต๊ะ เก้าอี้ โคมระย้าแก้ว ๒ ระย้า เครื่องไฟฟ้าและสายล่อฟ้า ราคา ๒,๐๓๖.๓๕ บาท รวมค่าก่อสร้างและค่าเครื่องใช้สำหรับโรงเรียนนี้ ราคา ๖๒,๐๓๖.๓๕ บาท

นับว่าการสำเร็จสมประสงค์ ณ บัดนี้เป็นวันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๗ ซึ่งพ้องกับดิถีคล้ายวันเกิดของข้าพเจ้า อันควรนิยมเป็นศุภสิริสวัสดิมงคล เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าขอน้อมถวายสถานที่สร้างขึ้นนี้ในท่ามกลางประชุมสงฆ์ มีพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นชินวรสิริวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้าเป็นประธาน ให้เป็นสมบัติของวัดเทพศิรินทราวาส สำหรับเป็นโรงเรียนภาษาบาลีในพระอาราม ขออุทิศถาวรวัตถุทานการกุศลทั้งปวงนี้ ถวายแด่สมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทูลกระหม่อมของข้าพเจ้า และสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ทูลกระหม่อมย่าของข้าพเจ้า เพื่อทรงอนุโมทนาเพิ่มพูนพระราชกุศลอรรถจริยาอีกโสดหนึ่ง อันเป็นปัจจัยให้สำเร็จพระราชสิริสวัสดิ์จตุพิธพรในกาลทุกเมื่อ ขอพระสงฆ์ทั้งปวงจงรับสถานนี้ประกอบในประโยชน์อันเป็นที่เชิดชูพระพุทธศาสนา เป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขความเจริญแก่ข้าพเจ้าและพระญาติทั้งปวงตลอดกาลนาน เทอญ.

วันที่ ๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๗

(ลงพระนาม) **นิภานภดล**

ถึง พ.ศ. ๒๔๗๓ ทาสีตึกนิภานภดลนั้นอีกครั้งหนึ่ง ด้วยทุนบริจาคของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าพระองค์นั้น เป็นจำนวน ๑๕๐ บาท

กุฎีเดิมหลังคามุงกระเบื้องไทยทั้งหมด ชำรุดรั่ว ต้องซ่อมเรื่อยมา และโดยมากไม่มีกันสาด ได้ติดซุ้มกันสาดประตูหน้าต่าง ด้วยทุนของทายกทายิกาบ้าง ทุนของผู้อยู่กุฎีนั้น ๆ บ้าง ของวัดบ้างตามควร. ฝ้าห้องในกุฎีคณะเหนือ ทำทั่วทุกกุฎีแล้วในยุคที่ ๔ แต่ในกุฎีคณะใต้ยังไม่มี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๖ ท่านน้อย เปาโรหิตย์ มารดาเจ้าพระยามุขมนตรี บริจาคทรัพย์ให้ทำฝ้ากุฎีคณะใต้ด้วยไม้สัก ๑๔ ห้อง ทาสีตลอดทั้งฝ้าห้องระเบียง ซึ่งแต่เดิมไม่ได้ทาสีไว้ด้วย สิ้นเงิน ๑,๘๐๐ บาทเศษ การทาสีซ่อมของเก่า การปรับพื้นชั้นบนใหม่ แก้บันไดที่ปูด้วยศิลาท่อน เพียงเสริมปูนทับบ้าง รื้อออกแล้วปูกระเบื้องซิเมนต์แทนหรือถือปูนแทนบ้าง ด้วยทุนของผู้อยู่กุฎีนั้น ๆ ก็มี วัดช่วยก็มี ค่อยทำค่อยแก้เป็นลำดับมา พื้นล่างกุฎีเป็นดินยังไม่เรียบร้อย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประทานทุน ๓๐๐ บาทเศษ ให้ปูด้วยกระเบื้องหน้าวัว ๔ ห้อง ต่อจากนั้นมีท่านผู้อื่นบริจาคทรัพย์ให้ปูอีกจนทั่วกัน รั้วไม้ล้อมกุฎีคณะเหนือก็ซ่อมพร้อมทั้งทาสีใหม่ เพราะของเดิมโทรมแล้วโดยมาก ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ ซ่อมหอสูงในคณะเหนือและศาลาอาบน้ำในคณะกลาง ด้วยทุนของวัด ๑,๐๐๐ บาท

พระยามหาอำมาตยาธิบดี (เส็ง วิรยะศิริ) และคุณหญิงมหาอำมาตยาธิบดี (ทองอยู่ วิรยะศิริ) สร้างกุฎีในคณะใต้หลังหนึ่ง ราคา ๔,๐๐๐ บาท ตรงข้ามตึกนิภานภดล (และสร้างศาลาน้ำคณะเหนือคณะใต้อีก ๒ หลัง ซ่อมถนน ๕ สายดังกล่าวมาแล้ว) อุทิศกุศลแก่นายสิริส่งและนายเสมาไชย บุตรผู้วายชนม์ เสร็จเรียบร้อยใน พ.ศ ๒๔๕๖ มีมหกรรมพร้อมสรรพกับทั้งถวายใบมอบไว้ด้วย ดังสำเนาต่อไปนี้

ขอประกาศแด่พระภิกษุสงฆ์ ซึ่งมาประชุมพร้อมกัน ณ ที่นี้ ด้วยข้าพเจ้าทั้งหลายให้สถาปนาเสนาสนะใหม่หลังหนึ่ง คือกุฎี ๒ ชั้น ๓ ห้อง เป็นตึกก่อด้วยอิฐโบกปูน หลังคามุงกระเบื้องพร้อมด้วยทัพพสัมภาระ กับเครื่องใช้และเครื่องตกแต่ง บัดนี้การก่อสร้างนั้นแล้วสำเร็จบริบูรณ์ สมควรเป็นที่สังฆบริโภค ข้าพเจ้าทั้งหลายขอถวายกุฎีหลังนี้ไว้ในพระบรมพุทธศาสนา เป็นจาตุทิศิกาวาส สำหรับพระภิกษุสงฆ์ซึ่งอยู่ในพระอารามนี้แล้ว หรือจะมาแต่ทิศทั้ง ๔ ได้อาศัยประพฤติศาสนพรหมจรรย์ บริโภคโดยผาสุกทุกประการ

อนึ่ง ข้าพเจ้าทั้งหลายบริจาคทรัพย์สร้างศาลาน้ำ ๒ หลัง ทั้งได้ซ่อมแซมถนนอีก ๕ สายเสร็จแล้ว ขอพระภิกษุสงฆ์จงรับสังฆิกเสนาสน์สาธารณวัตถุนั้นบริโภคตามสบายเถิด และข้าพเจ้าทั้งหลายขออุทิศส่วนกุศลนี้ ให้แก่สิริส่งและเสมาชัย ซึ่งทำกาลกิริยาไปแล้วนั้น แม้บุตรทั้งสองจะไปอยู่ปรโลกใด ๆ ขอให้ได้รับอานิสงส์ที่ข้าพเจ้าทั้งหลายทำแล้วอุทิศให้นี้ เจริญด้วยประโยชน์และสุขสิ้นกาลนาน เทอญ.

ประกาศ ณ วันที่ ๑๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๕๖

(ลงนาม) **พระยามหาอำมาตยาธิบดี และทองอยู่**

พระอุดมศีลคุณทำดาดฟ้าคอนกรีตต่อหน้ากุฏีนี้ ราคา ๔๐๐ บาท

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๘ พระยาศรีธรรมาธิราช ปลัดทูลฉลองกระทรวงมหาดไทย บริจาคทรัพย์จ้างช่างให้เจาะผนังกุฏีเจ้าพระยานรรัตน ฯ ในคณะกลางตรงใต้หน้าต่างชั้นบนด้านตะวันออกระหว่างมุขกลางกับมุขริม ติดลูกแก้วและมีบานไม้สำหรับปิดเปิดไว้ด้วย ต่อมาพระนรินทราภิรมย์บริจาคทรัพย์ ๔๐๐ บาทเศษ ให้ทำบันไดในกุฏีนั้น ซึ่งของเดิมมีไว้ตรงห้องซอกข้างประตูหน้าแต่ชันและขั้นแคบ จึงรื้อออกแล้วทำขึ้นใหม่ ในห้องมุมตะวันออกด้านเหนือ เสร็จใน พ.ศ. ๒๔๖๓ และในปีเดียวกันนั้น หลวงภาษีสมบัติกับคุณนายเนียนบริจาคทรัพย์ ๑,๕๒๐ บาทเศษ ให้ทำห้องน้ำชั้นบน มีส้วมชักโครกพร้อม อนึ่ง ซุ้มประตูล่างด้านหลังไม่มีมาแต่เดิม วัดได้ทำเพิ่มขึ้นให้เป็นคู่กับด้านหน้า และแก้ทรงรูปซุ้มหน้าให้เหมือนกับซุ้มหลังที่ทำใหม่นั้นอีกด้วย

จำนวนภิกษุสามเณรมีมากขึ้น เสนาสนะไม่เพียงพอ มีผู้บริจาคทรัพย์หลายคน รวมสร้างกุฏีแถวหลังหนึ่ง แบ่งเป็น ๗ ห้อง ในที่ระหว่างคณะกลางกับคณะใต้ ด้านหลังชิดกำแพงแก้ว ด้านหน้าใกล้กำแพงวัดแนวหลัง สิ้นเงิน ๑๗,๖๓๓.๗๓ บาท ทำเสร็จใน พ.ศ. ๒๔๖๖

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ เริ่มสร้างกุฏีตึกในที่ระหว่างคณะกลางกับคณะเหนือ ซึ่งขนานนามว่ากุฏีสมเด็จ มีความพิสดารแจ้งอยู่ในรายงานอันบันทึกไว้ในหนังสืออนุโมทนาที่พิมพ์แจกในงานฉลองกุฏีนั้น ดังต่อไปนี้

รายงานสร้างกุฏีสมเด็จ

ศิษยานุศิษย์ และผู้นับถือในเจ้าพระคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทราวาส ปรารภถึงกรุณาคุณของท่าน ซึ่งมีปกแผ่เป็นห้วงใหญ่สุดที่จะคณนา ปรารถนาจะสนองพระคุณโดยเต็มกำลัง แต่การสนองพระคุณนั้น ที่เป็นไปเฉพาะก็ได้โอกาสเป็นครั้งคราว ย่อมจะไม่

เพียบพร้อมทุกเมื่อ ถ้ากระไรได้ร่วมใจกันทำ สุดแต่ผู้ใดจะพอประสงค์เพียงไหน ซึ่งต้องให้อยู่ในเกณฑ์ที่ว่า พร้อมกันทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยทุนรวม ที่ต่างบริจาคมากหรือน้อยตามกำลังแล้วถวายแด่เจ้าพระคุณ เช่นนี้คงจะเป็นผลดีไม่น้อยกว่า ๒ ประการ คือ (๑) สิ่งที่ทำนั้นจักเป็นล่ำสันเพราะอาศัยการรวมกำลัง และ (๒) จักเป็นเหตุให้เจ้าพระคุณปลื้มปีติในเมื่อได้เห็นการทำด้วยความพร้อมเพรียงในหมู่ศิษยานุศิษย์ กับทั้งผู้นับถือ ซึ่งท่านได้พยายามพร่ำสอนชักนำให้สามัคคีกันแต่ไหนแต่ไรมาแล้วนั้น ในที่สุดเห็นว่าควรจะสร้างตึกถวายสักหลังหนึ่ง จึงได้เริ่มโฆษณาดังสำเนาต่อไปนี้

วัดเทพศิรินทราวาส เจริญด้วยถาวรวัตถุ มีสถานก่อสร้าง ผลประโยชน์รายได้และการศึกษาเล่าเรียนเป็นอาทิ เพราะอาศัยความปรีชาสามารถในอุบายบริหารแห่งเจ้าพระคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เพื่อให้บรรดาภิกษุสามเณรผู้เข้าไปอยู่ศึกษาปฏิบัติพระธรรมวินัย อายุพระพุทธ-ศาสนาได้รับความสะดวกยิ่งขึ้นเสมอ มิใช่แต่เท่านั้น ท่านยังพร่ำให้โอวาทอนุศาสนี จนตลอดเวลาบรรพชาอุปสมบท กระทั่งลาเพศพรหมจรรย์แล้ว ก็ยังตามสั่งสอนในโอกาส ไม่ทอดทิ้งแม้ผู้เข้าไปชั่วเวลา อันได้ชื่อว่าอุบาสกอุบาสิกา ก็ได้สดับพระธรรมเทศนาจากท่าน ทั้งในดิถีอุโบสถและวันอาทิตย์ นับว่าท่านได้ให้ประโยชน์ประจำชีวิตอย่างยิ่งแก่เราและลูกหลาน พวกพ้องร่วมชาติ ไม่เห็นแก่ความเหนื่อยยากย่อท้อ รู้สึกว่ากรุณาคุณของท่านท่วมท้นอยู่แก่พวกเราเหลือล้น พวกเราจึงหาโอกาสแสดงกตเวทิตาสนองคุณท่านจนสุดสามารถ เพื่อให้เกียรติคุณของท่านสถิตยั่งยืนอยู่ในอนาคต อันวัตถุที่จะดำรงเกียรติคุณของท่านให้สถาพรสืบไปนั้น ในเวลานี้เห็นพ้องกันว่าจักสร้างเป็นตึกถวายไว้ในวัดเทพศิรินทราวาสสักหลังหนึ่ง เชิดชื่อว่า กุฎีสมเด็จ จารึกประวัติของท่านไว้ ใช้ทุนที่จักเก็บรวบรวมได้จากบรรดาผู้เลื่อมใสในท่านและพวกเราผู้เป็นศิษยานุศิษย์ เงินทุนที่ท่านทั้งหลายจักบริจาค โปรดส่งไปยังขุนนิราพาธประคุณ เหรัญญิก ณ ห้างขายยานิราพาธ หมายเลขที่ ๗๔๘-๗๕๐ ถนนเยาวราช หรือที่กุฎีท่านเจ้าคุณอุดมศีลคุณ วัดเทพศิรินทร์ หรือที่อุบาสิกาแพ ข้างวัดเทพศิรินทร์ ซึ่งไวยาวัจกรจักได้นำส่งเหรัญญิก ส่วนผู้อยู่หัวเมืองก็ส่งธนาณัติในนามของเหรัญญิก จักได้ใบเสร็จรับเงิน ลงนามเหรัญญิกประทับตราเป็นสำคัญทุกราย เมื่อสิ้นเดือนหนึ่ง ๆ จักโฆษณานามและจำนวนเงินให้ทราบในหนังสือพิมพ์รายวัน แล้วนำเงินทุนนั้นไปฝากไว้ก่อน ณ แบงก์สยามกัมมาจล มีกำหนดรับเงินภายใน ๖ เดือน นับแต่วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๑ ถึงวันที่ ๓๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๒ เมื่อรวบรวมเงินทุนได้เพียงพอแล้ว ก็จักได้ลงมือก่อสร้าง เมื่อเสร็จการก่อสร้างแล้ว ก็จารึกรายนามและจำนวนเงินผู้บริจาคลงไว้ที่ตึกนั้นเป็นเครื่องเจริญอปราปรเจตนา.

แจ้งข้อความมา ณ วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๑

คณะกรรมการ

พระอุดมศีลคุณ พระราชาคณะ วัดเทพศิรินทราวาส

พระยาราชนกูลวิบูลภักดี

พระยาพิเรนทราธิบดีสีหราชงำเมือง

พระยาประวัติสุทธิกร

พระสารประเสริฐ

ขุนนิราพาธประคุณ เหรัญญิก

ท่านผู้มีความเลื่อมใส จำนงจักส่งทุนไปสมทบด้วยเท่าไร โปรดลงนามในใบจำนงข้างท้ายนี้แล้ว ส่งไปยังเจ้าคุณอุดมศีลคุณ วัดเทพศิรินทราวาส หรือขุนนิราพาธประคุณ เหรัญญิก หรือที่อุบาสิกาแพ ข้างวัดเทพศิรินทร์ จักบอกแต่จำนวนเงินก่อนหรือส่งเงินไปพร้อมกันก็ได้

เมื่อโฆษณาแล้วมีผู้บริจาคเงินบ้าง สิ่งของอื่น ๆ บ้างเป็นลำดับมา ถึงเดือนมีนาคมได้รับเงินพอที่จักเริ่มการได้ จึงจ้างช่างรับเหมาทำการสร้าง พระนริทราภิรมย์ กรุงเทพ ฯ วัฒกี เป็นผู้รับเหมา ทำหนังสือสัญญาในการสร้างตึก ตั้งแต่วันที่ ๒๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๑ ตกลงราคาจ้าง เป็นเงิน ๕,๙๐๐ บาท

กุฏีนั้นสร้างในบริเวณคณะกลางที่ติดต่อกับคณะเหนือ เป็นตึกคอนกรีต ๒ ชั้น ด้านหน้าตรงกับทิศใต้ มีมุขโถงประกอบบันไดขึ้นลงสองข้าง ด้านหลังตึกมีอีกบันไดหนึ่ง ส่วนร่วมในตึกมีบันไดอยู่กลาง ซ้ายขวากั้นเป็นห้อง ทั้งชั้นล่างชั้นบน หลังคาเป็นดาดฟ้า มีบันไดจากชั้นที่ ๒ ขึ้นไป ส่วนสูงของวัดตึก วัดจากพื้นดินถึงพื้นตึกชั้นหนึ่งสูง ๑.๒๐ เมตร จากพื้นชั้นหนึ่งถึงพื้นชั้น ๒ สูง ๓.๗๕ เมตร จากพื้นชั้น ๒ ขึ้นไปถึงดาดฟ้าล่างสูง ๓.๗๕ เมตร จากดาดฟ้าล่างถึงดาดฟ้าบนสูง ๒.๒๐ เมตร วัดจากพื้นดินสูงขาดยอดตึก ๑๐.๙๐ เมตร รอบตึกก่อถนนเดินเท้ากว้าง ๑ เมตร ถนนเดินเท้าสายหน้าซึ่งต่อจากตอนมุขหน้าไปจดถนนวัด (มีอยู่ก่อน) กว้าง ๒ เมตร ถนนเดินเท้าสายหลัง ต้นจดหน้าบันไดหลัง ปลายจดกุฏีกว้าง ๑ เมตร

การสร้างตึกสำเร็จเรียบร้อยในเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๗๒ ค่าใช้จ่ายนอกจากที่เป็นค่าจ้างตามสัญญาสร้างตึก ยังมีค่ารื้อกุฏีเรือนไม้ของเก่า ย้ายไปปลูกที่อื่น เป็นเงิน ๒๔๘.๕๔ บาท ค่าไม้ค่าแรงและเบ็ดเตล็ดในการรื้อกำแพงเก่าย้ายไปทำใหม่ (หล่อคอนกรีต) ซ่อมกำแพงเก่า ทำถนนเสริมเก่าใหม่ ย้ายศาลาท่าน้ำ รวมทั้งสิ่งที่ทำเพิ่มเติมในกุฏีสมเด็จด้วย เป็นเงิน ๑,๑๒๐ บาท ค่ารั้วเหล็กและบานประตูชั้นนอก เป็นเงิน ๙๒๕ บาท รั้วเหล็กและบานประตูชั้นใน เป็นเงิน

๑๑๑.๕๐ บาท โต๊ะหมู่ปิดทองล่องชาด เป็นเงิน ๒๕๔.๒๘ บาท เครื่องใช้อย่างอื่น ๆ รวมทั้งค่าเบ็ดเสร็จ เป็นเงิน ๑๗๑.๓๕ บาท ค่าพิมพ์หนังสืออนุโมทนา (พร้อมทั้งรายงานการสร้าง บัญชีรายพระนามและรายนามที่ทรงบริจาคและบริจาคเงินบ้าง สิ่งของบ้าง) ในการสร้างกุฎีสมเด็จ จำนวน ๒,๐๐๐ ฉบับ เป็นเงิน ๓๗๖ บาท ค่าพิมพ์หนังสือจารึกพระนามและนามที่ทรงบริจาคและบริจาคเงินและสิ่งของ เป็นเงิน ๑๐๐ บาท รวมทั้งสิ้นที่จ่ายแล้ว ๙,๒๐๖.๖๗ บาท ส่วนเงินที่ได้รับ ๑๕,๔๖๑.๐๔ บาท คงเหลือ ๗,๐๑๑.๐๘ บาท จำนวนเงินที่เหลือจ่ายนี้ ตกลงสงวนไว้เป็นทุนบำรุงการที่เกี่ยวกับกุฎีสมเด็จเป็นต้นต่อไป

กำหนดฉลองกุฎีสมเด็จ ในวันที่ ๒ พฤศจิกายน ศกนั้น มีการเจริญพระพุทธมนต์ถวายอาหารบิณฑบาตแด่พระสงฆ์ ๑๐ รูปมีสมเด็จพระสังฆราชเจ้าเป็นประธาน เทศน์อานิสงส์เมื่อเทศน์จบแล้ว พร้อมกันถวายกุฎีเป็นสังฆิกเสนาสน์แด่พระสงฆ์ในวัดเทพศิรินทราวาสสืบไปเป็นอนุสรณีย์แห่งความพร้อมใจในหมู่ศิษยานุศิษย์และผู้นับถือ รวมกำลังสนองพระคุณ เชิดชูเกียรติสมบัติอันฟุ้งเฟื่องแห่งเจ้าพระคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ผู้ทรงคุณวุฒิอันมโหฬารเป็นอุดมคุรุสถานีย์แห่งพุทธบริษัททั่วพุทธเกษตรสากล เป็นศรีสังฆโสภณแห่งพระบรมพุทธศาสนาตลอดกาลนาน

อนึ่ง ในปีเดียวกันนั้น ได้เริ่มสร้างกุฎีในคณะใต้ ตรงที่ถมสระอีกหลังหนึ่ง แบ่งเป็น ๓ ห้อง ราคาห้องละ ๑,๕๐๐ บาท ด้วยทุนบริจาคของพระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าอัพภันตรีประชาและพระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าทิพยาลังการ รวม ๒ ห้อง ซึ่งทรงอุทิศเป็นพระกุศลประทานแก่ท่านเจ้าพระยานรรัตนราชมานิต (โต) รวม ๓,๐๐๐ บาท ส่วนอีกห้องหนึ่งนั้น สร้างด้วยทุนบริจาคของคุณนายนกแก้ว ๑,๕๐๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๗๒ เปลี่ยนกระเบื้องหลังคากุฎีเก่าในคณะใต้ทุกหลัง กระเบื้องเดิมเป็นกระเบื้องไทย เปลี่ยนใหม่เป็นกระเบื้องซิเมนต์ ด้วยเห็นว่าจะเรียบร้อยไม่รั่วบ่อย ๆ เหมือนกระเบื้องเก่านั้น การเปลี่ยนกระเบื้องครั้งนี้มีผู้บริจาคทรัพย์หลายท่านรวมกัน ๗๕๙.๘๐ บาท และในปีนั้นเองเริ่มสร้างกุฎีในคณะเหนือ ตรงที่ถมสระอีกแถวหนึ่ง แบ่งเป็น ๔ ห้อง ราคาห้องละ ๑,๘๐๐ บาท เป็นทุนบริจาคของพระพนมสารนรินทร์ (หุ่น) ห้อง ๑ ของคุณสายหยุด บุนนาค ห้อง ๑ ของขุนอนุวัตรเวชกิจ เจ้าของห้างขายยาบริบูรณ์โอสถ ถนนเฟื่องนคร ห้อง ๑ ของวัดห้อง ๑ รวมเงิน ๗,๒๐๐ บาท สร้างถัดออกไปอีกแถวหนึ่งจดแนวกำแพงที่รื้อออกนั้น หันหน้าหาหลังที่สร้างก่อน แบ่งเป็น ๔ ห้อง และราคาห้องละ ๑,๘๐๐ บาทเหมือนกัน สร้างด้วยทุนของวัด ๗,๒๐๐ บาท การเปรียญและกุฎีใหญ่ในคณะเหนือ ซึ่งเคยเป็นกุฎีเจ้าอาวาส และเป็นโรงเรียนภาษาบาลีมา

แต่ก่อน กับทั้งหอสูงและกัปปิยกุฎีหน้ากุฎีใหญ่นั้นด้วย ชำรุดทรุดโทรมมานานแล้ว ให้รื้อออก และสร้างกุฎีขึ้นใหม่อีก ๕ แถว แถวละ ๔ ห้อง นับจากตะวันออก ตั้งแต่แถวที่ ๑ ถึงแถวที่ ๔ ราคาแถวละ ๖,๐๐๐ บาท ส่วนแถวที่ ๕ นั้น สร้างบวกกุฎีเก่า ราคา ๔,๐๐๐บาท รวมทั้ง ๕ แถว เป็นเงิน ๒๘,๐๐๐ บาท สร้างด้วยทุนของวัด รวมกุฎี ๗ แถว สิ้นเงินที่สร้าง ๔๒,๔๐๐ บาท เริ่มตั้งแต่ปลาย พ.ศ. ๒๔๗๒ เป็นลำดับมา จนถึงต้น พ.ศ. ๒๔๗๔ จึงสมบูรณ์ กุฎีที่สร้างใหม่ในคณะใต้และในคณะเหนือ ล้วนมุงหลังคากระเบื้องซิเมนต์ทั้งสิ้น พระนรินทราภิรมย์ กรุงเทพ ฯ วัฒกี เป็นผู้รับเหมาก่อสร้างทั้งหมด นางบริบูรณ์ ฯ สร้างอุทิศให้หลวงบริบูรณ์เวชศาสตร์ ๑ ห้อง ราคา ๑,๕๐๐ บาท พระนรินทราภิรมย์สร้างซุ้มบันไดกุฎีคณะเหนือถวายไว้ซุ้ม ๑ คือซุ้มบันไดกุฎีริมประตูที่จะไปติดต่อบริเวณพระอุโบสถตอนตะวันตกเฉียงเหนือ ราคา ๓๐๐ บาท

พ.ศ. ๒๔๗๓ ซ่อมกุฎีในคณะกลางสองข้างโรงฉัน คือทาสีตัวไม้ ฉาบน้ำปูนผนัง ทำกันสาดด้านหน้า และเทคอนกรีตเป็นพื้นทับลานดินด้านหน้า สิ้นเงิน ๑,๐๐๐ บาท เป็นทุนบริจาคของตระกูลจินตยานนท์

วัจจกุฎีเดิมชำรุด จึงรื้อออกและสร้างขึ้นใหม่ที่ใกล้มุมคูตะวันตกเฉียงเหนือหลังหนึ่ง ก่ออิฐถือปูนมี ๖ ห้องสำหรับภิกษุสามเณร อีกหลังหนึ่งเครื่องไม้มี ๒ ห้อง สำหรับศิษย์วัด สร้างด้วยทุนของทายกทายิการวมกัน ราคาราว ๑,๒๐๐ บาท ครั้นต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๗๒ สร้างแปลนเป็นแบบชักโครก ทั้งสร้างไว้ในคณะกลาง ๓ ห้อง และคณะใต้อีก ๕ ห้องด้วย รวมทั้งสิ้น เป็นเงิน ๑,๘๐๐.๒๐ บาท ด้วยทุนบริจาคของทายกทายิการวมกัน พ.ศ. ๒๔๗๓ ทำส้วมชักโครก ๒ ห้อง กับห้องน้ำ ๑ ห้อง สำหรับอุบาสกอุบาสิกา รวม ๓ ห้อง สิ้นเงิน ๒๓๐.๕๑ บาท เป็นทุนบริจาคของตระกูลสุขบท ๑๙๐.๕๑ บาท ของคุณนายสาย ๔๐ บาท ซ่อมแซมวัจจกุฎีสำหรับพระอาคันตุกะ ๓ ห้อง เป็นเงิน ๑๒๐ บาท ด้วยทุนของวัด

ซื้อเก้าอี้สนามซึ่งหล่อพื้นเป็นศิลาลาย ราคาเก้าอี้ละ ๗ บาท รวม ๔๒ เก้าอี้ ด้วยทุนบริจาคของท่านเจ้าอาวาสและพระใหม่ พ.ศ. ๒๔๗๔ รวมกับของอุบาสิกา ๒๙๔ บาท ทำรถบรรทุกขยะรถบรรทุกสิ่งของสำหรับใช้ในวัดอย่างละคัน ด้วยทุนของวัด ซื้อเรือไว้ลำหนึ่งสำหรับทำความสะอาดในสระหลังวัด ด้วยทุนบริจาคของตระกูลสุขบท

บริเวณสุสานหลวงในยุคนี้ มีการก่อสร้างและเปลี่ยนแปลงสิทธิอำนาจในทางปกครองเป็นลำดับมา แต่ก่อนโปรดให้กระทรวงโยธาธิการดูแล ถึงรัชกาลที่ ๖ โปรดให้กรมนคราทรคุ้มครองเป็นหน้าที่บำรุงรักษา กรมนคราทรก็ได้อาศัยเพาะชำต้นไม้บ้าง เก็บรถขนขยะบ้าง ศพซึ่งผู้อื่นเป็นเจ้าภาพนาน ๆ จะมีสักครั้งหนึ่ง โดยมากทำการศพของหลวงเป็นพื้น ทุนที่

สำหรับบำรุงรักษาก็ไม่มี ครั้นมาในรัชกาลนี้ ทรงพระราชดำริเห็นว่า ที่สุสานหลวงก็เป็นส่วนหนึ่งในวัดเทพศิรินทราวาส ถ้าโอนการบำรุงรักษาสุสานหลวงเข้าไว้กับการบำรุงรักษาพระอารามด้วยกันจะเรียบร้อยดีกว่าแต่ก่อน จึงโปรดให้โอนเข้าวัดนี้แต่วันที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๙ เมื่อวัดได้รับมอบสิทธิในการปกครองแล้ว ท่านได้ให้พระมหาผิว สุขกาโม เป็นผู้กำกับการทำความสะอาดและซ่อมแซมต่อมา ส่วนที่ก่อสร้างด้วยทุนของเจ้าภาพงานศพก็หลายอย่าง แต่ปลูกสร้างเสร็จแล้วก่อนวัดได้รับมอบ คือในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ งานพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้านิเวศ เจ้าภาพสร้างศาลาโถงสำหรับเป็นที่พักฝ่ายหน้าถวายหลังหนึ่ง กว้าง ๖.๗๗ เมตร ยาว ๒๑.๘๒ เมตร ต่อจากศาลาดำรงธรรม ยาวไปทางเหนือ ระยะห่างกันเพียง ๕ เมตร พระราชทานนามว่า ศาลาอุทิศนิเวศ และงานศพเจ้าจอมมารดาบัวในรัชกาลที่ ๔ เจ้าภาพสร้างศาลาโถงแบบและขนาดเดียวกับศาลาอุทิศนิเวศนั้น สำหรับเป็นที่พักฝ่ายในถวายหลังหนึ่ง ต่อจากศาลาบำเพ็ญทาน ยาวไปทางใต้ พระราชทานนามว่า ศาลาอุเทศปทุม ต่อมา พ.ศ. ๒๔๔๕ เจ้าภาพงานศพพระยาราชสงคราม (ทัด หงสกุล) และเจ้าภาพศพพระยาอิศรานุภาพ (เอี่ยม บุนนาค) บริจาคทรัพย์สร้างศาลาโถง ๒ หลัง ห่างจากพลับพลาด้านตะวันออก ๒๙.๒๐ เมตร มีขนาดเท่ากันทั้งสองหลัง กว้าง ๔.๕๐ เมตร ยาว ๒๑.๘๕ เมตร และที่มุมศาลาโถงนี้กับมุมศาลาดำรงธรรมต่อกัน สร้างหอพระสวดพระอภิธรรมอีกหลังหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ ด้วยทุนบริจาคของเจ้าภาพงานพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา และพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประพาฬรัศมี ประมาณ ๓,๐๐๐ บาท เข้าใจว่าสิ่งของและค่าแรงแพง. ในงานพระราชทานเพลิงศพมหาอำมาตย์โท พระยาไพบูลย์สมบัติ (เดช บุนนาค) วันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๗ เจ้าภาพให้สร้างหอสวดพระอภิธรรม เป็นคู่กันกับหอเก่า ๑ หลัง รูปร่างทรวดทรงอย่างเดียวกัน ราคา ๘๐๐ บาทเศษ ตรงมุมศาลาบำเพ็ญทาน

เมื่อโปรดให้โอนสุสานหลวงเข้าเป็นของวัดแล้ว ได้ซ่อมมา ๓ ครั้ง คือใน พ.ศ. ๒๔๗๐ ซ่อมศาลาดำรงธรรม ๑๙๕ บาทเศษ ซ่อมศาลาบำเพ็ญทาน ๓๘๖ บาทเศษ ซ่อมศาลาอุทิศนิเวศ ๓๐๓ บาทเศษ ซ่อมศาลาอุเทศปทุม ๓๑๐ บาทเศษ ซ่อมศาลาอิศรานุภาพ ๙๓ บาทเศษ ซ่อมศาลาราชสงคราม ๑๐๗ บาทเศษ การซ่อมนั้นอาศัยทุนบริจาคของท่านผู้สร้างไว้เดิม ใน พ.ศ. ๒๔๗๑ ได้ซ่อมประตูเหล็กด้านใต้และซ่อมท่อน้ำข้างถนนสายหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ เป็นเงิน ๒๕๘ บาท ใน พ.ศ. ๒๔๗๓ ซ่อมกำแพงรั้วเหล็กแนวเหนือและตะวันตก เป็นเงิน ๒๓๕๐ บาท ทั้งสองคราวนี้ซ่อมด้วยทุนของวัด พ.ศ. ๒๔๗๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้รื้อพลับพลาอิศริยาภรณ์ แล้วสร้างขึ้นใหม่เป็นแบบไทย ให้ชื่อตามเดิม ด้วยพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ เป็นเงิน ๖,๐๐๐ บาท

จาตุรนตอนุสารี

ภาณุรังษีอนุสรณ์

เพื่อทรงอนุเคราะห์ในการพระราชทานเพลิงพระศพและศพต่อไป

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กระทรวงวังสร้างอนุสรณีย์ที่กลางสนามหญ้าเยื้องหน้าพระอุโบสถ ๒ หลัง ประมาณราคาค่าก่อสร้าง ๑๔,๐๐๐ บาทเศษ หลังหนึ่งพระราชทานนามว่า จาตุรนตอนุสารี โปรดให้เชิญพระพุทธรูปหล่อปางห้ามสมุทรมาประดิษฐานไว้ด้วย พระพุทธรูปนั้นทรงพระกรุณาให้หล่อเป็นพระฉลองพระองค์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์ มีคำจารึกในแผ่นศิลา ปิดไว้ที่ผนังภายใน เป็นคำประกาศพระบรมราชูทิศดังนี้

สพฺเพ มจฺจุวสํ ยนฺติ จกฺกวตฺติปิ ยถา คโต
อปฺปมาทํ ปสํสนฺติ ปมาโท ครหิโต สทา.

อนุสรณีย์นี้ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก มหันตเดชนดิลกรามาธิบดี ทรงสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ พระราชทานนามว่า จาตุรนตอนุสารี ทรงพระราชอุทิศพระราชทานเป็นที่บรรจุพระสรีรางคารสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าจาตุรนตรัศมี กรมพระจักรพรรดิพงศ์ และราชสกุลวงศ์จักรพันธุ์

อีกหลังหนึ่งหันหน้าตรงกับจาตุรนตอนุสารี พระราชทานนามว่า ภาณุรังษีอนุสรณ์ และโปรดให้เชิญพระพุทธรูปหล่อปางห้ามสมุทรมาประดิษฐานไว้ด้วยเหมือนกัน พระพุทธรูปนั้นทรงพระกรุณาให้หล่อเป็นพระฉลองพระองค์สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข มีจารึกในแผ่นศิลาปิดไว้ที่ผนังภายใน เป็นคำประกาศพระบรมราชูทิศดังนี้

มจฺจุปรายนา สพฺเพ ภาณุ อฏฺฐงฺคโต ยถา
อปฺปมาทรตา โหถ ขโณ มา โว อุปจฺจคา.

อนุสรณีย์นี้ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก มหันตเดชนดิลกรามาธิบดี ทรงสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๒ พระราชทานนามว่า ภาณุรังษีอนุสรณ์ ทรงพระราชอุทิศพระราชทานเป็นที่บรรจุพระสรีรางคารสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช และราชสกุลวงศ์ภาณุพันธุ์

เนื่องด้วยการที่โปรดให้สร้างอนุสสรณีย์ทั้งสองหลังนี้ จึงตัดกำแพงแก้วเป็นประตูข้างฐานต้นอชปาลนิโครธเพิ่มขึ้นอีก ๒ ประตู มีบานรั้วเหล็กไว้ปิดเปิดพร้อมเสร็จ และทำถนนเชื่อมถึงกันตลอด

ในบริเวณหน้าวัด เมื่อการสร้างตึกแม้นนฤมิตรและตึกวิทยาศาสตร์จวนเสร็จ รัฐบาลออกเงินสมทบทุนสร้างอีกเกือบ ๒๐,๐๐๐ บาท เป็นอันเสร็จเรียบร้อยดีในปีฉลู พ.ศ. ๒๔๔๔

ที่หลังตึกวิทยาศาสตร์สร้างเรือนให้ผู้รักษาโรงเรียนอยู่หลังหนึ่ง ด้วยเงินของรัฐบาล ประมาณราคา ๕๐๐ บาท ทำเสร็จในปีฉลูนั้น ถึงปีวอก พ.ศ. ๒๔๕๑ สร้างศาลาสำหรับนักเรียนอาศัยกินอาหารที่หลังตึกแม้นนฤมิตรอีกหลังหนึ่ง ด้วยทุน ๔,๐๐๐ บาท ต่อมาในปีจอ พ.ศ. ๒๔๕๓ สร้างตึกที่ริมกำแพงรั้วแนวใต้ เป็นคู่ตรงข้ามกับตึกแม้นนฤมิตร ด้วยทุนบริจาคอันเป็นเงินมรดกของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าเยาวมาลย์นฤมล กรมขุนสวรรคโลกลักษณาวดี ๘๐,๐๐๐ บาท และของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารีอีกองค์ละ ๑๐,๐๐๐ บาท รวมเงิน ๑๐๐,๐๐๐ บาท พระราชทานนามว่า ตึกเยาวมาลย์อุทิศ สร้างโรงพลศึกษาด้านเหนือการเปรียญอีกหลังหนึ่ง ด้วยทุนบริจาคของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนเพชรบูรณ์อินทราชัย เป็นเงิน ๔,๒๘๐ บาท ทำเสร็จเมื่อวันที่ ๑๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๔ ที่ข้างตึกเยาวมาลย์อุทิศสร้างตึกอีกหลังหนึ่ง เป็นคู่ตรงข้ามกับตึกวิทยาศาสตร์ซึ่งมีอยู่ในตอนเหนือนั้น ทำเสร็จเมื่อวันที่ ๒๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๓ สิ้นเงิน ๒๖,๒๗๐ บาท ด้วยทุนบริจาคของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรี-ราเมศวร์ กับสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอู่ทองเขตขัตติยนารี ซึ่งทรงอุทิศพระกุศลถวายแด่พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ ปิยมหาราชบพิตรประดิวรัดา ต่อมามุขด้านหลังตึกเยาวมาลย์อุทิศทรุด กระทรวงธรรมการให้ช่างซ่อม ราคา ๖,๔๙๐ บาท และให้ซ่อมท่อน้ำรอบสนามหญ้า ราคา ๑,๔๐๐ บาท

ในยุคที่ ๕ นี้ เมื่อจะดูมูลค่าในการก่อสร้างและซ่อมแซมวัตถุสถาน ในการบำรุงรักษาพระอาราม เพียงที่มีจำนวนปรากฏ ก็เป็นเงินถึง ๔ แสน ๗ หมื่น ๗ ร้อย ๙๑.๑๐ บาท ส่วนที่ไม่ปรากฏจำนวนนั้นอีกมาก เช่นของหลวงและของบุคคลที่สร้างเสร็จแล้ว จึงมอบถวายแก่วัด และตึกแถว ๑๐๐ ห้อง ราคา ๓๑๕,๒๐๗ บาท กับทั้งเรือนเช่าที่วัดให้ปลูกสร้างไว้อีก ๑๕ ห้อง ราคา ๓๕,๒๕๐ บาท รวมกับค่าตึกแถว เป็นเงิน ๓๕๐,๔๕๗ บาท เมื่อรวมทุกจำนวนจึงเป็นราคา ๘๒๕,๐๑๓ บาทเศษ ๑๐ สตางค์

อนึ่ง เงินที่เป็นทุนนอนของวัด เมื่อต้นยุคนี้มีเพียง ๘๐๐ บาทเท่านั้น ยังไม่มีที่ดินเลย ครั้นต่อมาได้รับพระราชานุเคราะห์ และความอนุเคราะห์จากพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ คฤหบดี และทายกทายิกา ซึ่งมีจิตศรัทธาประสาทะบริจาคเกื้อกูล เป็นการเพิ่มพูนทวียิ่งขึ้นโดยลำดับมาจนบัดนี้ ถ้าจะรวมทรัพย์สินทั้งที่เป็นสังหาริมะและอสังหาริมะโดยประมาณ ก็มีจำนวนมูลค่าเกือบล้านบาท ย่อมเป็นข้อพิสูจน์ความสามารถในการปกครองพระอารามได้ประการหนึ่งว่า ท่านเจ้าอาวาสบากบั่นผดุงการในพระอารามให้เจริญรุ่งเรืองสืบมาอย่างไร

ถึงเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๗๖ สมเด็จพระวชิรญาณวงศ์ วัดบวรนิเวศวิหาร ซึ่งดำรงตำแหน่งพระประธานมหาเถรสมาคม อาพาธจนไม่สามารถดำเนินการได้ จึงลาออกจากตำแหน่งนั้นเพื่อบรรเทาภารธุระมิให้โรคกำเริบ พระมหาเถระบรรดาที่เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม ได้ประชุมปรึกษาลงมติเป็นเอกฉันท์ ยกย่องท่านเจ้าอาวาสวัดนี้เป็นประธานมหาเถรสมาคม บัญชาการคณะสงฆ์ทั่วราชอาณาจักรสยาม ตั้งแต่วันที่ ๖ เดือนนั้นเป็นต้นมา

เมื่อวันที่ ๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๘ กรรมการมหาเถรสมาคมมีอาทิ คือ สมเด็จพระวันรัตน์ วัดสุทัศนเทพวราราม สมเด็จพระพุฒาจารย์ วัดพระเชตุพน พระศาสนโสภน วัดมกุฏกษัตริยาราม พระพรหมมุนี วัดบรมนิวาส พระธรรมวโรดม วัดราชาธิวาส พระพิมลธรรม วัดมหาธาตุ และพระราชาคณะเจ้าคณะมณฑลบางองค์ ได้มาประชุมในพระอุโบสถวัดนี้ มีท่านเจ้าอาวาสเป็นประธานสังฆสันนิบาต เนื่องด้วยพิธีการมอบถวายหนังสือเทศนาสอนประชาชน ของพุทธธรรมสมาคม จำนวน ๑๔๐ คัมภีร์ คัมภีร์ละ ๕๒ กัณฑ์ ในโอกาสนี้ พุทธธรรมสมาคมได้เชิญข้าหลวงประจำจังหวัดทั่วราชอาณาจักรสยาม ซึ่งเสร็จจากการประชุมข้าหลวงประจำจังหวัดแล้วนั้น มาประชุมในพิธีนี้ เพื่อรับมอบหนังสือเทศนาจากคณะสงฆ์ นายพันเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา นายกรัฐมนตรี และหลวงประดิษฐมนูธรรม รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย ก็มาในงานนี้ด้วย เมื่อพระราชธรรมนิเทศ นายกของพุทธธรรมสมาคมกล่าวคำมอบถวายหนังสือเทศนาแด่คณะสงฆ์เสร็จแล้ว กระทรวงมหาดไทยได้เสนอข้าหลวงประจำจังหวัดทุกท่านแด่ที่ประชุมสงฆ์ ต่อจากนั้นท่านเจ้าอาวาส ในฐานะที่เป็นประธานกรรมการมหาเถรสมาคม ได้กล่าวสัมโมทนียกถาพรรณนาคุณประโยชน์อันเป็นสาระสำคัญของหนังสือเทศนาสอนประชาชนตามสมควรแล้ว มอบหนังสือนั้นให้แก่ข้าหลวงประจำจังหวัดพระนคร และธนบุรี เป็นปฐมฤกษ์ ในที่สุดเมื่อผู้ที่มาประชุมในพิธีนี้จะอำลาคณะสงฆ์กลับไป คณะสงฆ์จึงสวดชัยมงคลคาถา อำนวยสิริสวัสดิพิพัฒนมงคล เพื่อความเจริญในทางโลกทางธรรมแก่ทุกท่าน ตามลัทธินิยม

พิธีนี้นับว่าเป็นการสำคัญยิ่งอย่างหนึ่ง ที่ฝ่ายข้าหลวงประจำจังหวัดทั่วราชอาณาจักรสยาม ซึ่งมีท่านนายกรัฐมนตรี พร้อมด้วยท่านรัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย เป็นผู้นำ ได้มีโอกาสมาแสดงสัมมาคารวะแด่คณะสงฆ์พร้อมหน้า อันจะเป็นประโยชน์มากในการร่วมดำริบำรุงพระบวรพุทธศาสนาต่อไป และหนังสือเทศนาสอนประชาชน ซึ่งท่านเจ้าอาวาสได้เป็นธุระขวนขวายในการจัดหา ตลอดทั้งตรวจแก้ต้นฉบับ และชักชวนให้ผู้มีศรัทธาบริจาคทรัพย์สร้าง ก็จะแพร่หลายสำเร็จประโยชน์อย่างใหญ่หลวง เป็นการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ให้ส่องแสงความเจริญสว่างรุ่งเรืองในดวงใจของประชุมชน ชักนำให้นิยมในสามัคคีธรรม ไม่เบียดเบียนทำร้ายกัน

๖. สติสัมปชัญญะ

(ความระลึกได้ และความรู้ตัว)

ที่จะทำอะไรไม่ผิดนั้น ข้อสำคัญอยู่ที่สติ ถ้ามีสติคุ้มครองกายวาจาใจอยู่ทุกขณะ จะทำอะไรไม่ผิดพลาดเลย ที่ผิดพลาดเพราะขาดสติ คือเผลอ เหม่อ เลินเล่อ ประมาท ระเริง หลงลืม จึงผิดพลาด จงนึกถึงคติพจน์ว่า "กุมสติต่างโล่ป้อง อาจแกล้วกลางสนาม"

ธรรมดาชีวิตทุกชนิด ทั้งมนุษย์และสัตว์ ตลอดทั้งพืชพันธุ์พฤกษชาติ เป็นอยู่ได้ด้วยการต่อสู้ ตรงกับคำว่า "Life is fighting" "ชีวิตคือการต่อสู้" เมื่อต่อสู้ไม่ไหวขณะใดก็ต้องถึงที่สุดแห่งชีวิต คือ death ความตาย เพราะฉะนั้นยังมีสติอยู่ตราบใด ถึงตายก็ตายแต่กาย เช่นกับชีวิตของพระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ท่านมีสติไพบูลย์อยู่ทุกขณะจิตท่านจึงทำอะไรไม่ผิดและถึงซึ่งอมตธรรม คือธรรมที่ไม่ตาย ตรงกับคำว่า immortal จึงเรียกว่า ปรินิพพาน คือนามรูป สังขาร ร่างกายที่เรียกว่า เบญจขันธ์ ขันธ์ ๕ คือ **รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ** แตกดับไปเท่านั้น

เพราะฉะนั้น ควรฝึกฝนสติ (ความระลึกก่อนทำ ก่อนพูด ก่อนคิด) สัมปชัญญะ (รู้ตัวอยู่ทุกขณะที่กำลังทำอยู่ พูดอยู่ คิดอยู่) เมื่อทำเสร็จแล้วก็มีสติตรวจตราพิจารณาดูว่าบกพร่องอย่างไร หรือเรียบร้อยบริบูรณ์ดี ถ้าบกพร่องก็รีบแก้ไขเพื่อให้สมบูรณ์ต่อไป ถ้าเรียบร้อยดีอยู่แล้วก็พยายามให้เรียบร้อยดียิ่ง ๆ ขึ้นไปจนถึงที่สุด

๗. อานุภาพของไตรสิกขา

คือ

ศีล สมาธิ ปัญญา

ด้วยอานุภาพของไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญานี้แล จึงชนะข้าศึก คือกิเลสอย่างหยาบ อย่างกลาง และอย่างละเอียดได้ !

๑. ชนะความหยาบคาย ซึ่งเป็นกิเลสอย่างหยาบที่ล่วงทางกายวาจาได้ด้วยศีล !

ชนะความยินดียินร้าย หลงรัก หลงชัง ซึ่งเป็นกิเลสอย่างกลางที่เกิดในใจได้ด้วยสมาธิ !

ชนะความเข้าใจ รู้ผิด เห็นผิด จากความเป็นจริงของสังขาร ซึ่งเป็นกิเลสอย่างละเอียดได้ด้วยปัญญา !

๒. ผู้ใดศึกษาและปฏิบัติตามไตรสิกขา คือศีล สมาธิ ปัญญานี้โดยพร้อมมูลบริบูรณ์สมบูรณ์แล้ว ผู้นั้นจึงเป็นผู้พ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้เป็นแน่นอน ไม่ต้องสงสัยเลย !

เพราะฉะนั้น จึงควรสนใจ เอาใจใส่ ตั้งใจศึกษา และปฏิบัติตามไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา นี้ ทุกเมื่อเทอญ

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (เจริญ ญาณวรเถร)

มุ่งแต่รักใคร่ช่วยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แก่กันและกัน เว้นการควรเว้น ประพฤติการควรประพฤติ มุ่งทั้งประโยชน์ส่วนตัวและส่วนรวม ให้สำเร็จเป็นลำดับไป

สำนักงานโฆษณาการ ได้ถ่ายภาพยนตร์เสียงในงานนี้ตลอด เพื่อรักษาภาพและเสียงไว้สำหรับทำการเผยแพร่ให้ผู้อยู่ต่างถิ่นได้เห็นภาพและฟังถ้อยคำ ซึ่งบุคคลสำคัญ ๆ ได้กล่าวในที่ประชุม เป็นการชักจูงให้พุทธศาสนิกชนเกิดความเชื่อความเลื่อมใสทวียิ่งขึ้นจะได้ช่วยกันทะนุบำรุงให้พระพุทธศาสนารุ่งโรจน์ และแผ่ไพศาลสำเร็จประโยชน์แม้แก่คนต่างแคว้นต่างประเทศสืบ ๆ ไป

น่าสรรเสริญทุกท่านที่ได้บากบั่น เพื่อให้พระพุทธศาสนาอำนวยความสุขความเจริญแก่ประชาชน ดังว่าจนได้ลิ้มรสอาหารอันโอชาเอมโอฐแล้ว รำลึกถึงบรรดาญาติมิตรที่รักใคร่สนิทสนม โดยหวังจะให้มีส่วนได้บริโภคอาหารพิเศษนั้นบ้าง ด้วยจิตไมตรี เป็นการแสดงเมตตาปราณีอย่างไม่จำกัด ควรเป็นตัวอย่างของพระดำรัส ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งทรงภาษิตไว้ว่า

มหาปุริสภาวสฺส ลกฺขณํ กรุณาสโห

อัธยาศัยที่ทนอยู่ไม่ได้เพราะความกรุณา เป็นลักษณะของมหาบุรุษ คือท่านผู้มีน้ำใจใหญ่ดังนี้

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ นามเดิมว่า เจริญ ในสกุลสุขบท เป็นบุตรอุบาสกทองสุข อุบาสิกาย่าง ตั้งบ้านอยู่สะพานแม่ย่าง ตำบลตลาดกลาง อำเภอบางปลาสร้อย จังหวัดชลบุรี เกิดในรัชกาลที่ ๕ วันที่ ๙ กรกฎาคม พุทธศาสนกาล ๒๔๑๕ ตรงกับวันอังคาร ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๘ อุตราษาฒ ปีวอก จุลศักราช ๑๒๓๔ เมื่ออายุได้ ๘ ขวบ ไปเป็นศิษย์พระชลโธปมคุณมุนี (ปุณฺณโก พุฒ) แต่ยังเป็นพระอธิการอยู่วัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี

พระชลโธปมคุณมุนีนั้น เป็นสัทธิวิหาริกข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อบวชครั้งแรกเป็นที่สมุห์ ฐานานุกรมของพระศรีวิสุทธิวงศ์ (พระยาศรีสุนทรโวหาร ฟัก เมื่อยังเป็นพระ) เรียนรู้ภาษาอังกฤษพอประมาณ รัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้า ฯ ให้เป็นที่ขุนสาครวิสัย ในกรมมหาดเล็ก ครั้นออกจากราชการตอนปัจฉิมวัยจึงบวชอีกครั้งหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสจังหวัดชลบุรี ทรงทราบประวัติเดิมของพระอธิการพุฒ ทรงเห็นว่า ท่านอุตสาหํสั่งสอนศิษย์มาก จึงทรงตั้งเป็นพระครูชลโธปมคุณมุนี เจ้าคณะจังหวัดชลบุรี ต่อมาโปรดให้เลื่อนเป็นพระชลโธปมคุณมุนี ที่พระราชาคณะ

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์เล่าเรียนอักขรสมัยในสำนักพระชลโธปมคุณมุนี จนอายุย่างเข้าปีที่ ๑๒ ไปบรรพชาที่ศาลาในสวนของย่า ตำบลนาเกลือ อำเภอบางละมุง จังหวัดนั้น ย่า

นิมนต์พระชลโธปมคุณมุนีไปให้บรรพชา ต่อเนื่องกับการอุปสมบทบุตรคนเล็กของย่า ครั้นแล้วกลับมาเล่าเรียนที่วัดเขาบางทรายสืบมาอีก เมื่ออายุ ๑๔ ปี อาจเรียนวิชาชั้นสูงเพิ่มขึ้นได้ จึงเข้ามาศึกษาพระปริยัติธรรมอยู่ในสำนักพระครูวินัยธรฉาย ฐานานุกรมของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร วัดราชบพิธ ในพระนคร ต่อมาไปเล่าเรียนในสำนักพระยาธรรมปรีชา (บุญ) อีก จนอายุครบ ๒๐ กลับออกไปอุปสมบทที่วัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี ในวันศุกร์ ที่ ๑๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๕ มีนิยมนามตามภาษามคธว่า ญาณวโร พระชลโธปมคุณมุนีเป็นพระอุปัชฌายะ พระครูวินัยธรฉายเป็นพระอุปสัมปทาจารย์ กลับเข้ามาจังหวัดพระนคร อยู่วัดกันมาตุยาราม เพื่อความสะดวกในการศึกษาเพราะใกล้ที่อยู่ของพระยาธรรมปรีชาผู้เป็นอาจารย์สอนพระปริยัติธรรม เรียนอยู่ ๔ ปีเศษ ต่อมาไปเรียนในสำนักพระศาสนโศภน (อหีสโก อ่อน) แต่ยังดำรงสมณศักดิ์ที่พระเทพกวี อยู่วัดพิชยญาติการาม เรียนอยู่ ๓ เดือนเศษ ถึงปีมะแม พ.ศ. ๒๔๓๘ เข้าสอบพระปริยัติธรรมในมหามกุฏราชวิทยาลัยได้โดยลำดับ จนถึงชั้นเปรียญตรี เทียบ ๔ ประโยค

ปีวอก พ.ศ.๒๔๓๙ มาอยู่วัดเทพศิรินทราวาส เล่าเรียนพระวินัยปิฎกในสำนักสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อยังเสด็จดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น ฯ ในปีนั้นเข้าสอบพระปริยัติธรรมในมหามกุฏราชวิทยาลัยได้โดยลำดับจนถึงชั้นเปรียญเอก เทียบ ๗ ประโยค ได้รับรางวัลที่ ๑ ทุก ๆ ประโยค ตั้งแต่ชั้นต้นจนถึงชั้นสุด และได้รับตำแหน่งเป็นครูเอกโรงเรียนภาษาบาลีวัดเทพศิรินทร์สืบมา

ถึงปีจอ พ.ศ. ๒๔๔๑ มีพรรษา ๗ อายุเข้า ๒๘ ทรงตั้งเป็นพระราชาคณะ ที่พระอมราภิรักขิต โปรดให้เป็นผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลปราจีนบุรี และในปีเดียวกันนั้น วันที่ ๒๒ มกราคม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงตั้งให้เป็นผู้กำกับวัดสัมพันธวงศ์อีกตำแหน่งหนึ่ง ถึงวันที่ ๒๕ ในเดือนนั้นเอง ทรงพระกรุณาโปรดตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทร์

ท่านเป็นผู้เอาใจใส่คิดการรอบคอบ พยายามประกอบกิจการนั้น ๆ ด้วยวิริยภาพอันแรงกล้า ที่โปรดให้เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑล ก็ทำให้บังเกิดผลเป็นที่ต้องพระราชประสงค์เป็นอันมาก จะเห็นได้จากความในพระราชหัตถเลขาฉบับหนึ่ง ซึ่งทรงยกย่องชมเชยด้วยความเชื่อมั่นในพระราชหฤทัย ดังมีปรากฏอยู่ในตำนานวัดเทพศิรินทร์ตอนกล่าวถึงยุคที่ ๕ นั้นแล้ว

ครั้นถึงวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๒ มีพระบรมราชโองการทรงตั้งให้เป็นกรรมการในมหามกุฏราชวิทยาลัย มีสำเนาทรงตั้งดังนี้

สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ผู้ปกครองอุปถัมภ์มหามกุฏราชวิทยาลัย โดยพระราชศรัทธาเลื่อมใสในพระบรมพุทธศาสนา และความหวังพระ

ราชหฤทัยต่อการเชิดชูเฉลิมพระเกียรติยศสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ตั้งให้พระอมราภิรักขิต เป็นกรรมการในมหามกุฏราชวิทยาลัย ขอพระคุณจงมีอัธยาศัยประกอบไปด้วยความกรุณา มีวิริยะอันแรงกล้าในการที่จะบำรุงวิทยาลัยให้เจริญ จำแนกพระปริยัติธรรม สรรพวิทยาศาสโนวาทให้แพร่หลายไพบูลย์ยิ่งขึ้น ด้วยความกตัญญูรู้พระคุณพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขอให้พระคุณมีความผาสุกสิริสวัสดิ์ เจริญในพระบรมพุทธศาสนาสืบไปสิ้นกาลนาน เทอญ

พระราชทานแต่ ณ วันที่ ๒๐ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๘ เป็นปีที่ ๓๒ หรือวันที่ ๑๑,๒๗๑ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

ต่อมาปีขาล พ.ศ. ๒๔๔๕ ทรงเลื่อนสมณศักดิ์ขึ้นเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ ที่พระราชมุนี มีสำเนาดังนี้

ให้เลื่อนพระอมราภิรักขิตเป็นพระราชมุนี ตรีปิฎกาลังการ ตำแหน่งพระราชาคณะผู้ใหญ่ ในคณะธรรมยุตติกา สถิต ณ วัดเทพศิรินทราวาส ราชวรวิหาร พระอารามหลวง มีนิตยภัตราคาเดือนละ ๔ ตำลึง ๑ บาท มีฐานานุศักดิ์ควรตั้งฐานานุกรมได้ ๓ รูป คือ พระครูปลัด ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ รวม ๓ รูป

ครั้นถึงวันที่ ๑๙ กรกฎาคมในปีนั้น โปรดให้เป็นเจ้าคณะมณฑล มีสำเนาทรงตั้งดังนี้

สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ผู้เป็นพระบรมพุทธศาสนูปถัมภก มีพระราชประสงค์จะทรงทำนุบำรุงสังฆมณฑลให้เจริญยิ่งขึ้น เป็นการสืบพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองถาวรสืบไป

มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้สถาปนาพระราชมุนี ตรีปิฎกาลังการ สถิต ณ วัดเทพศิรินทราวาส ราชวรวิหาร เป็นเจ้าคณะมณฑลปราจีนบุรี ขอพระคุณจงมีอัธาศัยประกอบไปด้วยวิริยะอันแรงกล้าในการที่จะจัดการคณะสงฆ์ให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติ และให้พระปริยัติธรรมสรรพวิทยาศาสโนวาทแพร่หลายไพบูลย์ยิ่งขึ้น ขอให้พระคุณมีความผาสุกสิริสวัสดิ์ เจริญในพระพุทธศาสนาสืบไปสิ้นกาลนาน เทอญ

พระราชทานตำแหน่งนี้แต่วันที่ ๑๙ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๑ เป็นปีที่ ๓๕ หรือวันที่ ๑๒,๓๐๓ ในรัชกาลปัจจุบันนี้

ท่านปฏิบัติการสนองพระเดชพระคุณได้ ๓ ปี ประจวบกับโรคเบียดเบียน ทำให้ทุพพลภาพ ไม่สามารถจะดำรงตำแหน่งนั้นต่อไป จึงลาออก เพื่อผ่อนพักรักษาร่างกายตามควร

ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๔๙ โปรดให้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระเทพกวี มีสำเนาดังนี้

ให้เลื่อนพระราชมุนีเป็นพระเทพกวี ศรีวิสุทธินายก ตรีปิฎกปรีชา มหาคณิศร บวรสังฆาราม คามวาสี สถิต ณ วัดเทพศิรินทราวาส ราชวรวิหาร พระอารามหลวง มีนิตยภัตราคาเดือนละ ๖ ตำลึงกึ่ง มีฐานานุศักดิ์ควรตั้งฐานานุกรมได้ ๔ รูป คือ พระครูปลัด ๑ พระครูสังฆวิชัย ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ รวมเป็น ๔ รูป

ต่อมาปีมะแม พ.ศ. ๒๔๕๐ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงตั้งให้เป็นพระอุปัชฌายะในวัดเทพศิรินทร์และในมณฑลปราจีนบุรี แผนกธรรมยุตติกนิกายทั้งหมด และวัดเสนหา นครปฐม กับวัดสัมปทวน จังหวัดนครปฐม

ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อวันที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๓ โปรดให้เลื่อนสมณศักดิ์ขึ้นเป็นพระธรรมไตรโลกาจารย์ มีสำเนาประกาศดังนี้

อนึ่ง ทรงพระราชดำริว่า พระราชาคณะที่ดำรงคุณธรรม ปรีชาสามารถสมควรจะเลื่อนอิสริยยศ และพระสงฆ์ซึ่งสมควรจะเป็นพระราชาคณะมีอีกหลายรูป

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้พระเทพกวีเป็นพระธรรมไตรโลกาจารย์ ปรีชาญาณดิลก ตรีปิฎกคุณาลงกรณ์ ยติคณิศร บวรสังฆาราม คามวาสี สถิต ณ วัดเทพศิรินทราวาส ราชวรวิหาร พระอารามหลวง มีนิตยภัตราคาเดือนละ ๒๘ บาท มีฐานานุศักดิ์ควรตั้งฐานานุกรมได้ ๖ รูป คือพระครูปลัด มีนิตยภัตเดือนละ ๔ บาท ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม ๑ พระครูสังฆพินิจ ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ รวม ๖ รูป

ถึงปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๖๐ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงตั้งให้เป็นแม่กองสอบวิชานักธรรมชั้นตรีในมณฑลปราจีนบุรี เป็นกรรมการในสนามหลวงสอบความรู้พระปริยัติธรรม เป็นกรรมการในมหาเถรสมาคมโดยลำดับ ในปีวอก พ.ศ. ๒๔๖๓ เป็นแม่กองสนามสาขาแห่งสนามหลวง และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงตั้งให้เป็นแม่กองสอบนักธรรมสนามมณฑลจันทบุรีด้วยในปีนั้น

ต่อมาเมื่อวันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๔ โปรดให้สถาปนาสมณศักดิ์ขึ้นเป็นที่พระสาสนโสภณ เจ้าคณะรองคณะธรรมยุตติกนิกาย จารึกนามในหิรัญบัฏ มีสำเนาประกาศดังนี้

อนึ่ง ทรงพระราชดำริว่า พระธรรมไตรโลกาจารย์ เป็นผู้มีความรู้แตกฉานในพระไตรปิฎกสุตาคม ได้สอบไล่ได้ถึงชั้นเปรียญเอกในมหามกุฏราชวิทยาลัย เทียบชั้นเปรียญเอก ๗ ประโยค มีความอุตสาหะวิริยภาพ รับภาระเป็นอาจารย์สอนพระปริยัติธรรมแก่ภิกษุสามเณรในวัดเทพศิรินทราวาสมาแต่ในรัชกาลที่ ๕ ภายหลังโปรดให้เป็นเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส

เป็นผู้มั่นคงในสมณปฏิบัติ มีศีลาจารวัตรเป็นที่น่าเลื่อมใส มีความรอบรู้ในอรรถธรรม ชำนาญเชิงเทศนาโวหารอรรถาธิบาย เป็นที่นิยมนับถือแห่งศาสนิกบริษัททั้งคฤหัสถ์บรรพชิตเป็นอันมาก และเป็นผู้ที่ได้กระทำคุณประโยชน์ในทางทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาและการศึกษาให้เจริญมาเป็นอันมาก มีอาทิ คือได้เป็นกรรมการแห่งมหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นเจ้าคณะมณฑลปราจีนบุรี และเป็นพระอุปัชฌายะให้บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรในวัดเทพศิรินทราวาส และในมณฑลปราจีนบุรีฝ่ายธรรมยุตติกนิกายทั่วไป ทั้งได้เป็นแม่กองสอบวิชานักธรรมชั้นตรีในสนามมณฑลปราจีนบุรี และเป็นกรรมการในมหาเถรสมาคม เป็นกรรมการสอบความรู้พระปริยัติธรรมในสนามหลวง และเป็นแม่กองสนามสาขาแห่งสนามหลวงเป็นต้นพระธรรมไตรโลกาจารย์มีความอุตสาหะปฏิบัติการในตำแหน่งต่าง ๆ โดยเรียบร้อยสม่ำเสมอ อีกประการหนึ่ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธทรงผนวช ได้ทรงวิสาสะคุ้นเคยกับพระธรรมไตรโลกาจารย์ และเมื่อเสด็จประพาสในมณฑลปราจีนบุรีระหว่างที่ทรงผนวชนั้น พระธรรมไตรโลกาจารย์ก็ได้ตามเสด็จพระราชดำเนินในกระบวนด้วยตลอดทาง ได้ทรงมีโอกาสทรงทราบคุณสมบัติของพระธรรม-ไตรโลกาจารย์โดยตระหนักแน่ สมควรจะเพิ่มสมณศักดิ์ให้ดำรงในตำแหน่งอันสูงได้ จึงมีพระบรมโองการดำรัสสั่งให้สถาปนาเลื่อนพระธรรมไตรโลกาจารย์ เป็นพระราชาคณะ มีพระราชทินนามตามจารึกในหิรัญบัฏว่า พระสาสนโสภณ วิมลญาณอดุลย์ ตรีปิฎกคุณประสาธนวิภูสิตธรรมยุตติกคณิศร บวรสังฆาราม คามวาสี สังฆนายก สถิต ณ วัดเทพศิรินทราวาส ราชวรวิหาร พระอารามหลวง เจ้าคณะรองธรรมยุตติกนิกาย มีฐานานุศักดิ์ควรตั้งฐานานุกรมได้ ๘ รูป คือ พระครูปลัดอรรถจริยานุกิจ พิพิธธรรมโกศล วิมลสุตาคม อุดมคณานุนายก ตรีปิฎกญาณวิจิตร ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูธรรมธร ๑ พระครูพิสิษสรเวท๑ พระครูพิเศษสรวุฒิ ๑ พระครูสังฆวุฒิกร ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ รวม ๘ รูป

ถึงวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๗ ทรงตั้งให้เป็นเจ้าคณะมณฑลปราจีนบุรีและมณฑลจันทบุรี

ต่อมา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ ทรงตั้งให้เป็นกรรมการในราชบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๔๗๑ ทรงตั้งให้เป็นกรรมการที่ปรึกษาในการทำนุบำรุงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ถึงเดือนพฤศจิกายนในศกนั้นเอง โปรดให้สถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ดำรงฐานันดรมหาสังฆนายก เจ้าคณะใหญ่หนเหนือ จารึกนามในสุพรรณบัฏ มีข้อความประกาศสถาปนา ตามใบกำกับสุพรรณบัฏดังนี้

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนายุกาลเป็นอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๗๑ พรรษา ปัจจุบันสมัย สูร-

คตินิยม นาคสมพัตสร พฤศจิกายนมาส อัษฐสุรทิน มงคลวาร โดยกาลบริเฉท

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก มหินตเดชนดิลกรามาธิบดี เทพปรียมหาราชรวิวงศ์ อสัมภินพงศ์พีรกษัตริย บุรุษรัตนราชนิกโรดม จาตุรันตบรมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตสุชาตสํสุทธเคราหณี จักรีบรมนาถ จุฬาลงกรณราชวรางกูร มหามกุฏวงศวีรสูรชิษฐ ราชธรรมทศพิธอุตกฤษฏนิบุณ อดุลยกฤษฎาภินีหาร บูรพาธิการสุสาธิต ธันยลักษณวิจิตรเสาวภาคยสรรพางค์ มหาชโนตมางคมานต สนธิมตสมันตสมาคมบรมราชสมภาร ทิพยเทพาวตาร ไพศาลเกียรติคุณ อดุลยศักดิเดช สรรพเทเวศปริยานุรักษ์ มงคลลัคนเมาหวัย สุโขทัยธรรมราชาอภิเนาวศิลปศึกษาเดชนาวุธ วิชัยยุทธศาสตรโกศล วิมลนรรยพินิต สุจริตสมาจาร ภัทรภิชญาณประดิภานสุนทร ประวรศาสโนปสดมภก มูลมุขมาตยวรนายกมหาเสนานี สราชนาวีพยูหโยธโพยมจรบรมเชษฐโสทรสมมต เอกราชยยศสธิคม บรมราชสมบัติ นพปฎลเศวตฉัตราดิฉัตร ศรีรัตโนปลักษณมหาบรมราชาภิเษกาภิษิกต์ สรรพทศทิศวิชิตเดโชชัย สกลมไหศวรรยมหาสวามินทรมเหศวรหินทรมหาราชาธิราชวโรดม บรมนาถชาติอาชันยาศัย พุทธาทิไตรรัตนสรณารักษ วิศิษฏศักดิอัครนเรศวราธิบดี เมตตากรุณาสีตลหฤทัย อโนปไมยบุณยการ สกลไพศาลมหารัษฎาธิบดินทร์ ปรมินทรธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตร พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงพระราชดำริว่า พระสาสนโสภณ ดำรงในรัตตัญญูมหัตตาธิคุณ มีปรีชาญาณแตกฉานในมคธปริวรรตและอรรถธรรมวินัยด้วยดี ตั้งอยู่ในสพรหมจารีวิหารโดยสมณากัปปมรรยาท มั่นคงดำรงจาตุปาริสุทธศีลสมบัติไม่ท้อถอย เป็นที่บังเกิดประสาทะควรแก่พุทธมามกชนทุกชั้น มีอาตมหิตและปรหิตกรณคุณตามความในประกาศสถาปนาเป็นเจ้าคณะรอง ฝ่ายธรรมยุตติกนิกาย เมื่อพระพุทธศาสนายุกาล ๒๔๖๔ พรรษานั้นแล้ว ต่อมาพระสาสนโสภณ ยิ่งเจริญด้วยอุตสาหะวิริยภาพไม่ย่อหย่อนในการประกอบศาสนกิจให้รุ่งเรืองสมกับเป็นธรรมทายาท อนึ่งพระธรรมเทศนามงคลวิเศษกถาเป็นเทศนาพิเศษอย่างหนึ่ง ซึ่งพระมหาเถรเจ้าผู้ถวาย ย่อมทรงคุณวุฒิอันมโหฬาร เป็นอุดมคุรุสถานียบุคคลของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้พระสาสนโสภณ ถวายสืบมาจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระสาสนโสภณได้ฉลองพระเดชพระคุณมาจนรัชกาลปัจจุบัน ด้วยความเอาใจใส่สอดส่องทั้งพระบรมพุทโธวาทและรัฏฐาภิปาลโนบายเป็นอย่างดี และเป็นผู้กระทำคุณประโยชน์ในทางบำรุงพระพุทธศาสนา และการศึกษาพระธรรมวินัยให้เจริญมาเป็นอันมาก มีอาทิ คือเป็นผู้อำนวยการสอบความรู้พระปริยัติธรรมทุกประโยคในสยามรัฐ เป็นเจ้าคณะมณฑลปราจีนบุรีและมณฑลจันทบุรี เป็นผู้ชำระพิมพ์

พระบาลีไตรปิฎกอันควรแก้ไขพิมพ์ขึ้นใหม่ และเป็นธุระในการพิมพ์พระคัมภีร์อรรถกถา ชำระต้นฉบับให้ถูกต้องเป็นเบื้องต้น จนถึงตรวจใบพิมพ์เป็นที่สุด[๑] และยังพยายามสั่งสอนบรรพชิตคฤหัสถ์สัทธิวิหาริกอันเตวาสิก ตลอดประชาพุทธมามกชนทุกหมู่เหล่า ให้ตั้งอยู่ในสัมมาปฏิบัติเป็นสาธุชนสัตบุรุษต้องตามพระบรมพุทโธวาท เพราะความเป็นผู้ช่างขวนขวายสำเหนียกความรู้ให้เทียมทันสมคราวสมัย แสวงหาวิธีที่จะปลูกศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาให้เจริญงอกงามไพบูลย์ภิยโยภาพแก่ชนนิกร อุตส่าห์แสดงธรรมสั่งสอนเป็นเนืองนิตย์ มีวิจารณ์ในฉันทจริตอาศยานุสัยแห่งสรรพเวไนย จัดการให้ธรรมสวนมัยประโยชน์สำเร็จด้วยดีโดยนิยมแห่งกาลเทศะด้วยปรีชาฉลาดในเทศนาลีลาศวิธี ดังที่ปรากฏอยู่ในเวลานี้ เป็นที่ทรงนับถือเป็นอันมาก อนึ่งนอกจากกิจพระพุทธศาสนาโดยตรง พระสาสนโสภณยังเอาใจใส่ในการศึกษาสยามอักษรศาสตร์แห่งกุลบุตรเป็นอย่างดี ได้รับตำแหน่งเป็นกรรมการในราชบัณฑิตยสภา และสำหรับการบริหารพระอาราม ได้ทรงตั้งให้เป็นกรรมการที่ปรึกษาในการทำนุบำรุงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม บัดนี้พระสาสนโสภณก็เจริญด้วยพรรษายุกาลสถาวีธรรม อันให้อุปสัมปาเทตัพพาทิกิจทวียิ่งขึ้นตามทางพระวินยานุญาต เป็นหลักอยู่รูปหนึ่งในธรรมยุตติกสังฆมณฑล มีพุทธสมัยวิมลญาณปรีชาและศีลาจารวัตรมั่นคงในธรรมปฏิบัติ เป็นที่นิยมนับถือแห่งพุทธปาสิตบริษัททั่วพุทธเกษตร์สากลมีนิสิตานุยนต์แพร่หลายทั้งในสกรัฐและวิเทศรัฐพุทธศาสนิกบัณฑิต สมควรจะเป็นอุตดรมหาคณิสสราจารย์ที่สมเด็จพระราชาคณะผู้ใหญ่สังฆนายก มีอิสริยยศยิ่งกว่าสมณนิกรคามวาสีอรัญวาสีฝ่ายเหนือทั้งปวง เพื่อเป็นศรีแห่งพระบวรพุทธศาสนาสืบไป

จึงมีพระบรมราชโองการมานพระบันทูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้สถาปนาพระสาสนโสภณเป็นสมเด็จพระราชาคณะ มีราชทินนามตามจารึกในสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ญาณอดุล สุนทรนายก ตรีปิฎกวิทยาคุณ วิบุลคัมภีร์ญาณสุนทร มหาอุตดรคณิสสร บวรสังฆารามคามวาสี อรัณยวาสี สถิต ณ วัดเทพศิรินทราวาส ราชวรวิหาร พระอารามหลวง เจ้าคณะใหญ่หนเหนือ มีฐานานุศักดิ์ตั้งฐานานุกรมได้ ๑๐ รูป คือ พระครูปลัดสัมพิพัฒนสีลาจาร ญาณวิมลสกลคณิสสร อุตดรสังฆนายก ปิฎกธรรมรักขิต ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูธรรมธร ๑ พระครูเมธังกร พระครูคู่สวด ๑ พระครูวรวงศ์ พระครูคู่สวด ๑ พระครูธรรมราต ๑ พระครูธรรมรูจี ๑ พระครูสังฆวิจารณ์ ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑

---

๑. พระบาลี คือ วินัยปิฎก มหาวิภังค์ ๒ เล่ม ภิกขุนีวิภังค์ ๑ เล่ม มหาวรรค ๒ เล่ม จุลลวรรค ๒ เล่ม ปริวาร ๑ เล่ม สุตตันตปิฎก-ทีฆนิกาย ๓ เล่ม รวม ๑๑ เล่ม อรรถกถา คือมโนรถปูรณี อรรถกถาแห่งอังคุตตรนิกาย ๓ เล่ม ชาตกัฏฐกถา ขุททกนิกาย ๒ เล่ม รวม ๕ เล่ม.

ครั้นถึงวันที่ ๑๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๖ พระมหาเถระบรรดาที่เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม ได้ประชุมลงมติเป็นเอกฉันท์ ยกย่องท่านขึ้นเป็นประธานมหาเถรสมาคม บัญชาการคณะสงฆ์แทนพระองค์สมเด็จพระสังฆราชเจ้าสืบมาจนบัดนี้

๑ พระอมราภิรักขิต

พระอมราภิรักขิต นามเดิม อยู่ ในสกุลอุดมศิลป์ เป็นบุตรนายด้วง นายพร้อม ตั้งบ้านอยู่ตำบลตรอกข้าวหลาม อำเภอหัวลำโพง จังหวัดพระนคร เกิดเมื่อปีมะเส็ง วันจันทร์ที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๔ เวลา ๒๑ นาฬิกาเศษ ๘ นาที

เมื่อยังเยาว์ มารดาบิดาได้จัดการให้ศึกษาอักขรสมัยเบื้องต้นที่บ้านก่อน ต่อมาจึงนำฝากให้เรียนเพิ่มเติมในสำนักวัดเทพศิรินทร์อีก ถึงปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๕ อายุได้ ๑๒ ขวบ บรรพชาเป็นสามเณรในสำนักนั้น พระธรรมไตรโลกาจารย์ (เดช) เมื่อยังเป็นพระเทพกวี เป็นพระอุปัชฌายะ

ครั้นบวชแล้วคงอยู่ศึกษาพระปริยัติธรรมในสำนักนั้น จนจบชั้นเปรียญโท ถึงปีกุน พ.ศ. ๒๔๔๒ สอบได้ชั้นเปรียญเอก เทียบ ๗ ประโยค มหามกุฏราชวิทยาลัยตั้งให้เป็นครูเอกโรงเรียนภาษาบาลีวัดเทพศิรินทร์ในศกนั้นด้วย

ลุปีขาล พ.ศ. ๒๔๔๕ มีอายุ ๒๐ ปีบริบูรณ์ อุปสมบท ณ วันที่ ๘ กรกฎาคม มีนิยมนามตามภาษามคธว่า เขมจาโร สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครั้งนั้นยังเสด็จดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น ฯ เป็นพระอุปัชฌายะ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวโร เจริญ) ยังดำรงสมณศักดิ์เป็นพระราชมุนี เป็นพระอุปสัมปทาจารย์

อุปสมบทแล้วคงอยู่ในพระอารามนั้น ไปศึกษาเล่าเรียนในสำนักสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เข้าแปลพระปริยัติธรรม ณ สนามวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ได้ประโยค ๘ ในปีนั้น รุ่งขึ้น พ.ศ. ๒๔๔๖ แปลได้ประโยค ๙

ถึง พ.ศ. ๒๔๕๒ ทรงตั้งเป็นพระอมราภิรักขิต ที่พระราชาคณะผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทร์ ในฝ่ายเทศนาก็ทรงตั้งให้เป็นคณาจารย์เอก และสมเด็จพระมหาสมณเจ้าโปรดให้เป็นกรรมการสนามหลวง และกรรมการในมหาเถรสมาคมด้วยองค์หนึ่ง ต่อมาขอพระบรมราชานุญาตลาสิกขา ณ วันที่ ๑๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๙ บัดนี้รับราชการอยู่ในกระทรวงกลาโหม เป็นหัวหน้าแผนกอนุศาสนาจารย์ทหารบก ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นอำมาตย์ตรี พระธรรมนิเทศ-ทวยหาญ

๒ พระญาณรักขิต

พระญาณรักขิต นามเดิม สี เป็นบุตรนายนวม นางคูน ตั้งบ้านอยู่ตำบลบ้านแขม อำเภอปุพพูปลนิคม จังหวัดอุบลราชธานี เกิดปีมะโรง วันเสาร์ที่ ๑๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๓ เป็นสหชาติกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว อุปสมบทวันเสาร์ที่ ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๓ เวลา ๗ นาฬิกา ที่วัดสุปัฏน์ในจังหวัดนั้น มีนิยมนามตามภาษามคธว่า นารโท พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจนฺโท จันทร์) เมื่อยังเป็นที่พระญาณรักขิต เป็นพระอุปัชฌายะ พระพรหมมุนี (ติสฺโส อ้วน) เมื่อยังเป็นเปรียญ เป็นพระอุปสัมปทาจารย์ อุปสมบทแล้วคงอยู่เล่าเรียนในวัดนั้น ครั้นรุ่งขึ้น พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้มาอยู่ศึกษาพระปริยัติธรรม ณ วัดเทพศิรินทราวาส

ถึงปีเถาะ พ.ศ. เข้าแปลพระปริยัติธรรมได้ ๓ ประโยค ใน พ.ศ. ๒๔๔๗ แปลได้ ๔ เพิ่มขึ้นอีกประโยคหนึ่ง ต่อมา พ.ศ. ๒๔๕๐ แปลได้ประโยค ๕

ปีจอ พ.ศ. ๒๔๕๓ มีพระบรมราชโองการทรงตั้งพระญาณรักขิต ที่พระราชาคณะ ด้วยพระราชประสงค์จะโปรดให้เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดนิเวศธรรมประวัติ บางปะอิน จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ย้ายจากวัดเทพศิรินทราวาสแต่วันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๔ บัดนี้ได้เลื่อนสมณศักดิ์ขึ้นเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ ที่พระราชมุนี

๓ พระอุดมศีลคุณ

พระอุดมศีลคุณ นามเดิม อิน ในสกุลภูริทัพพ์ เป็นบุตรนายขุนทอง นางหุ่น ตั้งบ้านอยู่ตำบลบางระมาด อำเภอตลิ่งชัน จังหวัดธนบุรี เกิดปีกุน วันอาทิตย์ที่ ๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๑๘ เวลา ๒๑ นาฬิกาเศษ เมื่อมีอายุสมควรได้รับการศึกษา มารดาบิดานำฝากให้เรียนอักขรสมัยอยู่ในสำนักพระวินัยรักขิต (กาฬนาโม นาม) เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส ภายหลังเมื่อเล่าเรียนพอแก่ความประสงค์แล้ว ลาออกไปประกอบการอาชีพตามสมควร

ต่อมาปีวอก พ.ศ. ๒๔๓๙ อุปสมบทที่วัดเทพศิรินทร์ มีนิยมนามตามภาษามคธว่า อคฺคิทตฺโต สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ครั้งนั้นยังเสด็จดำรงพระยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่น ฯ เป็นพระอุปัชฌายะ หม่อมเจ้าพระศรีสุคตคัตยานุวัตรเป็นพระอุปสัมปทาจารย์ อุปสมบทแล้วคงอยู่ศึกษาพระธรรมวินัย ณ วัดนั้นสืบมา

เป็นฐานานุกรมของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทร์ ตั้งแต่ท่านยังดำรงสมณศักดิ์เป็นพระอมราภิรักขิตสืบมา จนท่านเลื่อนขึ้นชั้นเจ้าคณะรอง ที่พระสาสนโสภณ ก็ได้เป็นตำแหน่งพระครูปลัดอรรถจริยานุกิจ พิพิธธรรมโกศล และสมเด็จพระมหาสมณเจ้าโปรดให้

เป็นกรรมการในสนามหลวงแผนกนักธรรมด้วยรูปหนึ่ง

ถึงปีระกา พ.ศ. ๒๔๖๔ มีพระบรมราชโองการทรงตั้งเป็นพระอุดมศีลคุณ ที่พระราชาคณะผู้ช่วยเจ้าอาวาส

๔ พระราชกวี

พระราชกวี นามเดิม จั่น ในสกุลสวาคฒพรรณ เป็นบุตรนายแพง นางกิ๋ม บ้านตำบลหนองกะขะ อำเภอพานทอง จังหวัดชลบุรี เกิดปีจอ วันพุธที่ ๑๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๙ เวลาเที่ยงคืนเศษ

อายุ ๑๕ ปี ไปอยู่วัดเขาบางทราย อำเภอบางปลาสร้อย จังหวัดนั้น เล่าเรียนหนังสือไทยในโรงเรียนบรรพตพุทธยาคม ซึ่งเป็นศึกษาสถานในวัดนั้น สอบเลื่อนชั้นขึ้นจนถึงประถม ๔ อันมีเป็นชั้นสูงสุดในที่และคราวนั้น ครั้นสอบชั้นประถม ๔ ได้แล้ว ต่อมาไปอยู่มณฑลพิษณุโลกกับนายเอม กนิษฐานนท์ มหาดเล็กรายงานตรวจการมณฑล รวม ๓ ปีเศษ

เมื่ออายุ ๒๓ ปี กลับไปอุปสมบทที่วัดเขาบางทราย ณ วันอาทิตย์ที่ ๓๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๑ เวลา ๑๑ นาฬิกาเศษ มีนิยมนามตามภาษามคธว่า วิจญฺจโล เป็นสัทธิวิหาริกที่ ๒๗ ของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทร์ เมื่อยังดำรงสมณศักดิ์เป็นพระเทพกวี เป็นพระอุปัชฌายะ พระเขมทัสสีชลธีสมานคุณยังเป็นพระครูชลธารมุนี เป็นพระอุปสัมปทาจารย์ พระวินัยธรรม (โสภิโต เภา) เป็นบรรพชาจารย์ อุปสมบทแล้วคงอยู่เล่าเรียนพระธรรมวินัยในวัดนั้น ต่อมาเป็นครูใหญ่โรงเรียนบรรพตพุทธยาคม ๒ ปี

ถึง พ.ศ. ๒๔๕๕ ย้ายมาอยู่ศึกษาพระปริยัติธรรมในวัดเทพศิรินทราวาสตั้งแต่วันที่ ๔ กรกฎาคม ใน พ.ศ. ๒๔๕๘ สอบไล่ได้เป็นเปรียญ ๓ ประโยค พ.ศ.๒๔๖๑ สอบนักธรรมชั้นโท ได้ พ.ศ.๒๔๖๒ สอบไล่ได้เป็นเปรียญ ๔ ประโยค และเป็นอุปนายกอำนวยการศึกษาในพระอารามนั้นด้วย พ.ศ. ๒๔๖๓ สอบไล่ได้เป็นเปรียญ ๕ ประโยค เป็นกรรมการสนามหลวงพักการสอนโรงเรียน พ.ศ. ๒๔๖๔ สอบไล่ได้เป็นเปรียญ ๖ ประโยค และเข้ารับหน้าที่เป็นอุปนายกแผนกการศึกษาในพระอารามนั้นอีกเป็นครั้งที่ ๒ กับทั้งสอบนักธรรมชั้นเอกได้ในปลาย พ.ศ. นั้นด้วย พ.ศ. ๒๔๗๐ ลาพักการสอนโรงเรียน รุ่งขึ้น พ.ศ. ๒๔๗๑ มีพระบรมราชโองการทรงตั้งเป็นพระกิตติสารมุนี ที่พระราชาคณะ และได้รับพระราชทานพัดรัตนาภรณ์ชั้น ๕ ครั้นถึงวันที่ ๓๐ ธันวาคม ในศกเดียวกันนั้น รับหน้าที่เป็นผู้อำนวยการศึกษาในวัดเทพศิรินทร์ และรับตำแหน่งเป็นรองเจ้าคณะมณฑลปราจีนบุรี ต่อมาวันที่ ๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ.๒๔๗๓ ทรงตั้งเป็น

ผู้รั้งตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลปราจีนบุรี

ต่อมาวันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๖ ทรงเลื่อนสมณศักดิ์ของท่านขึ้นเป็นชั้นพระราชาคณะผู้ใหญ่ ที่พระราชกวี มีสำเนาดังนี้

ให้พระกิตติสารมุนีเป็นพระราชกวี นรสีหพจนปิลันธน์ คันถธุรบัณฑิตยติคณิสสร บวรสังฆาราม คามวาสี พระราชาคณะตำแหน่งราช สถิต ณ วัดเทพศิรินทราวาส ราชวรวิหาร พระอารามหลวง มีฐานานุศักดิ์ตั้งฐานานุกรมได้ ๔ รูป คือพระครูปลัด ๑ พระครูสังฆรักษ์ ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑

ท่านเอาใจใส่ในการปกครองคณะสงฆ์ตามหน้าที่ด้วยความบากบั่น ครั้นถึงวันที่ ๑๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๗ จึงมีพระบรมราชโองการทรงตั้งให้ท่านเป็นเจ้าคณะมณฑลสืบมา

๕ พระอมราภิรักขิต

พระอมราภิรักขิต นามเดิม เล่ห์ ในสกุลชินประหัษฐ์ เป็นบุตรนายดัด นางกลิ่น ตั้งบ้านเรือนอยู่ตำบลกบเจา อำเภอบางบาล จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เกิดเมื่อปีฉลู วันจันทร์ที่ ๒๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๒

เมื่ออายุ ๙ ขวบ ไปเรียนหนังสือไทยและเลขกับนายดิส เปรียญ ๕ ประโยค ผู้เป็นน้า ที่วัดเสนาสน์ ซึ่งในเวลานั้นยังอุปสมบทอยู่ และเข้าเล่าเรียนในโรงเรียนของวัด สอบไล่ได้ชั้น ๒ ของมหามกุฏราชวิทยาลัย แล้วเข้าเรียนในโรงเรียนของกระทรวงธรรมการ เพียงชั้น ม. ๖ แต่ไม่ทันสอบ พออายุได้ ๑๗ ผู้ใหญ่ให้บรรพชาที่วัดเสนาสน์ พระพรหมเทพาจารย์ (กล่ำ) เป็นอุปัชฌาย์ เรียนภาษามคธกับนายดิส ป. และนายกลีบ ป. อยู่ ๒ พรรษา ถึงพรรษาที่ ๓ พระพรหมเทพาจารย์ พามาฝากสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทร์ ซึ่งในเวลานั้นดำรงสมณศักดิ์ ที่พระเทพกวี ศึกษาพระปริยัติธรรมในสำนักพระธรรมนิเทศทวยหาญ (อยู่ อุดมศิลป์) ในเวลานั้นเป็นภิกษุเปรียญ ๙ ประโยค ศึกษาอยู่ ๒ พรรษา วันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๕๑ เข้าสอบในสนามหลวงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นเปรียญ ๓ ประโยค วันอาทิตย์ที่ ๑๘ กรกฎาคม พ.ศ.๒๔๕๒ ได้อุปสมบทที่พระอุโบสถวัดเทพศิรินทร์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นพระอุปัชฌายะ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวโร เจริญ) กับพระพรหม-เทพาจารย์ (เหมโก กล่ำ) เป็นพระกรรมวาจาจารย์

วันที่ ๙ กุมภาพันธ์ ๒๔๕๓ สอบได้ประโยค ๔ วันที่ ๒๖ กุมภาพันธ์ ๒๔๕๕ สอบได้

ประโยค ๕. เดือนพฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๘ ไปจำพรรษาที่วัดเสนาสน์ ช่วยทำกิจพระศาสนา ตามสามารถถึง ๗ พรรษา

เดือนพฤษภาคม พ.ศ.๒๔๖๕ กลับมาอยู่วัดเทพศิรินทร์จนบัดนี้ ในระหว่างนี้ช่วยทำกิจพระศาสนา คือช่วยเทศนาวันธรรมสวนะและวันอาทิตย์ เป็นครูธรรมและบาลีแห่งสำนักเรียน เคยเป็นผู้อำนวยการสำนักเรียน เป็นกรรมการสนามหลวงทั้งแผนกธรรมและบาลี เป็นกรรมการออกหนังสือธรรมจักษุ เป็นกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย และเป็นกรรมการคณะธรรมยุตติกนิกาย

วันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๗ ได้รับพระราชทานสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะ ที่ พระอมราภิรักขิต

นายเถา ศรีชลาลัย เปรียญ ๕ ประโยค สำนักเรียนวัดเทพศิรินทราวาส เป็นอันเตวาสิก ที่ ๓๑๘ ของท่านเจ้าอาวาส เป็นผู้เรียบเรียงตำนานนี้.

ประวัติ

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ญาณวรเถร)

วัดเทพศิรินทราวาส

เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ นามเดิมว่า เจริญ ในสกุลสุขบท เป็นบุตรอุบาสกทองสุข อุบาสิกาย่าง ตั้งบ้านเรือนอยู่สะพานแม่ย่าง ตำบลตลาดกลาง อำเภอบางปลาสร้อย จังหวัดชลบุรี เกิดในรัชกาลที่ ๕ วันที่ ๙ กรกฎาคม พุทธกาลศาสนกาล ๒๔๑๕ ตรงกับวันอังคาร ขึ้น ๔ ค่ำ เดือน ๘ อุตราษาฒ ปีวอก จุลศักราช ๑๒๓๔ ในปีที่จะเกิดนั้น อุบาสกทองสุขฝันว่า มีผู้นำช้างเผือกมาให้ ถึงเรื่องนี้จะเป็นเพียงความฝัน แต่โบราณก็ถือกันมาว่าเป็นมงคลนิมิตสำคัญอย่างหนึ่ง

เมื่ออายุได้ ๘ ขวบ ไปเป็นศิษย์ท่านเจ้าคุณชลโธปมคุณมุนี (ปุณฺณโก พุฒ) แต่ยังเป็นพระอธิการวัดเขาบางทราย อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี

ท่านเจ้าคุณชลโธปมคุณมุนีนั้น เป็นสัทธิวิหาริกข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อบวชครั้งแรกเป็นที่สมุห์ ฐานานุกรมของพระศรีวิสุทธิวงศ์ (พระยาศรีสุนทรโวหาร ฟัก ครั้งบวชเป็นพระ) เรียนรู้ภาษาอังกฤษพอประมาณ ลาสิกขาเข้ารับราชการในรัชกาลที่ ๔ ได้เป็นขุนสาครวิสัย ในกรมมหาดเล็ก ครั้นออกจากราชการตอนปัจฉิมวัยจึงบวชอีกครั้งหนึ่ง ในรัชกาลที่ ๕ เป็นอธิการวัดเขาบางทราย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสจังหวัดชลบุรี ทรงทราบประวัติเดิมของท่านอธิการพุฒ ทรงพระราชดำริว่า ท่านอุตส่าห์สั่งสอนศิษย์มาก และเป็นข้าหลวงเดิม จึงทรงตั้งเป็นพระครูชลโธปมคุณมุนี เจ้าคณะจังหวัดชลบุรี ต่อมาโปรดให้เลื่อนเป็นพระชลโธปมคุณมุนี ที่พระราชาคณะ

เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ เล่าเรียนอักขรสมัยในสำนักท่านเจ้าคุณชลโธปมคุณมุนี จนย่างเข้าปีที่ ๑๒ ไปบรรพชาที่ศาลาในสวนของย่า ตำบลนาเกลือ อำเภอบางละมุง จังหวัดชลบุรี ย่านิมนต์ท่านเจ้าคุณชลโธปมคุณมุนีไปให้บรรพชา ต่อเนื่องกับการอุปสมบทบุตรคนเล็กของย่า ครั้นแล้วกลับมาเล่าเรียนที่วัดเขาบางทรายสืบต่ออีก เมื่ออายุ ๑๔ ปี อาจเรียนวิชาชั้นสูงเพิ่มขึ้นได้ จึงเข้ามาศึกษาพระปริยัติธรรม อยู่ในสำนักท่านพระครูวินัยธรฉาย ฐานานุกรมของพระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพระอรุณนิภาคุณากร วัดราชบพิธ ในพระนคร คืนวันรุ่งขึ้นจะมาฝากอยู่กับท่านพระครูวินัยธรฉาย พระครูวินัยธรฉายก็ฝันทำนองเดียวกับอุบาสกทองสุขเคยฝันมานั้น ในระหว่างที่ศึกษาพระปริยัติธรรมอยู่ในสำนักท่านพระครูวินัยธรฉายอาจารย์ โรคเหน็บชาเป็น

ดวงกลมเท่าปลายนิ้วชี้ เป็นที่ริมน่องเท้าซ้าย ซึ่งเป็นมาในขณะอายุราว ๙ ขวบ แต่ไม่ได้รักษา เพราะไม่มีพิการอะไร เป็นอย่างคนธรรมดา ต่อเมื่ออายุราว ๑๖ ปีก็ไม่รู้สึกตัวว่าเท้าพิการ ท่านพระครูวินัยธรฉายอาจารย์เห็นเวลาเดินบอกว่า เท้าพิการ จึงได้รู้สึกตัว คือทำให้เส้นสันหน้าแข้งแฟบ เดินปลายเท้าตก

ต่อมาไปเล่าเรียนในสำนักท่านพระยาธรรมปรีชา (บุญ) จนอายุครบ ๒๐ กลับออกไปอุปสมบทที่วัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี ในวันศุกร์ที่ ๑๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๕ มีนิยมนามตามภาษามคธว่า ญาณวโร ท่านเจ้าคุณชลโธปมคุณมุนีเป็นพระอุปัชฌายะ ท่านพระครูวินัยธรฉายเป็นพระอุปสัมปทาจารย์ กลับเข้ามาจังหวัดพระนคร อยู่วัดกันมาตุยาราม เพื่อความสะดวกในการศึกษา เพราะใกล้ที่อยู่ของท่านพระยาธรรมปรีชา (บุญ) ผู้เป็นอาจารย์สอนพระปริยัติธรรม เรียนอยู่ ๔ ปีเศษ ต่อมาไปเรียนในสำนักท่านเจ้าคุณศาสนโศภน (อหึสโก อ่อน) แต่ยังดำรงสมณศักดิ์ที่พระเทพกวี อยู่วัดพิชยญาติการาม เรียนอยู่ ๓ เดือนเศษ ถึงปีมะแม พ.ศ. ๒๔๓๘ เข้าสอบพระปริยัติธรรมในมหามกุฏราชวิทยาลัยได้โดยลำดับ จนถึงชั้นเปรียญตรี เทียบ ๔ ประโยค

ปีวอก พ.ศ. ๒๔๓๙ มาอยู่วัดเทพศิรินทราวาส เล่าเรียนพระวินัยปิฎกในสำนักสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เมื่อยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นเป็นพระอาจารย์ ในปีนั้นเข้าสอบพระปริยัติธรรมในมหามกุฏราชวิทยาลัยได้โดยลำดับ จนถึงชั้นเปรียญเอก เทียบ ๗ ประโยค ได้รับรางวัลที่ ๑ ทุก ๆ ประโยค ตั้งแต่ชั้นต้นจนถึงชั้นที่สุด และได้รับตำแหน่งเป็นครูเอกโรงเรียนภาษาบาลีวัดเทพศิรินทราวาสสืบมา

ถึงปีจอ พ.ศ. ๒๔๔๑ มีพรรษา ๗ อายุเข้า ๒๘ ทรงตั้งเป็นพระราชาคณะที่อมราภิรักขิต โปรดให้เป็นผู้อำนวยการศึกษา ในมณฑลปราจีนบุรี และในปีเดียวกันนั้น วันที่ ๒๒ มกราคม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ ทรงตั้งให้เป็นผู้กำกับวัดสัมพันธวงศ์อีกตำแหน่งหนึ่ง ถึงวันที่ ๒๕ ในเดือนนั้นเอง ทรงพระกรุณาโปรดตั้งให้เป็นเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส

เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ เป็นผู้เอาใจใส่คิดการรอบคอบ พยายามประกอบกิจการนั้น ๆ ด้วยวิริยภาพอันแรงกล้า ที่โปรดให้เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑล ก็ทำให้บังเกิดผลเป็นที่ต้องพระราชประสงค์เป็นอันมาก จะเห็นได้จากความในพระราชหัตถเลขาฉบับหนึ่ง ซึ่งทรงยกย่องชมเชยด้วยความเชื่อมั่นในพระราชหฤทัย ดังปรากฏอยู่ในตำนานวัดเทพศิรินทร์ ตอนกล่าวถึงยุคที่ ๕ มีดังนี้

ที่ ๒๔/๖๔๒ **พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท**

วันที่ ๑๑ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๘

กราบทูล กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

หม่อมฉันได้รับหนังสือฉบับหมายเลขที่ ๑๐๘ ลงวันที่ ๙ เดือนนี้ ส่งรายงาน พระอมราภิรักขิต ตรวจจัดการศึกษามณฑลปราจีนบุรีนั้น ได้ตรวจดูแล้ว เห็นว่าพระอมราภิรักขิตมีความสังเกตและความจดจำละเอียดนัก ทั้งได้เอาใจใส่ตริตรองในการที่จะทำมาก ควรจะสรรเสริญ และดูเป็นผู้เข้าใจปรุโปร่งในเขตแขวงเหล่านั้นมาก เพราะเป็นชาติภูมิ สมควรแก่ที่จะจัดการศึกษา และการคณะในแถบนั้นให้เจริญได้ แต่จะเว้นเสียไม่แสดงความพอใจ อันเกิดขึ้นในใจแล้ว อีกอย่างหนึ่งไม่ได้ คือดีใจว่า วัดเทพศิรินทร์ได้สมภารอันพึงหวังใจได้ดังนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด

(พระบรมนามาภิไธย) สยามินทร์

ครั้นถึงวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๒ มีพระบรมราชโองการทรงตั้งเป็นกรรมการในมหามกุฏราชวิทยาลัย มีสำเนาทรงตั้งดังนี้

สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ผู้ปกครองอุปถัมภกมหามกุฏราชวิทยาลัย โดยพระราชศรัทธาเลื่อมใสในพระบรมพุทธศาสนา และความหวังพระราชหฤทัยต่อการเชิดชูเฉลิมพระเกียรติยศสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ตั้งให้พระอมราภิรักขิต เป็นกรรมการในมหามกุฏราชวิทยาลัย ขอพระคุณจงมีอัธยาศัยประกอบไปด้วยความกรุณา มีวิริยะอันแรงกล้าในการที่จะบำรุงวิทยาลัยให้เจริญ จำแนกพระปริยัติธรรมสรรพวิทยาศาสโนวาทให้แพร่หลายไพบูลย์ยิ่งขึ้น ด้วยความกตัญญูรู้พระคุณพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ขอให้พระคุณมีความผาสุกสิริสวัสดิ์ เจริญในพระบรมพุทธศาสนาสืบไปสิ้นกาลนาน เทอญ

พระราชทานแต่ ณ วันที่ ๒๐ กันยายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๘ เป็นปีที่ ๓๒ หรือวันที่ ๑๑,๒๗๑ ในรัชกาลปัตยุบันนี้.

ต่อมาปีขาล พ.ศ. ๒๔๔๕ ทรงเลื่อนสมณศักดิ์ขึ้นเป็นพระราชาคณะผู้ใหญ่ที่พระราชมุนี มีสำเนาดังนี้

ให้เลื่อนพระอมราภิรักขิต เป็นพระราชมุนี ตรีปิฎกาลังการ ตำแหน่งพระราชาคณะผู้ใหญ่ในคณะธรรมยุตติกนิกาย สถิต ณ วัดเทพศิรินทราวาส ราชวรวิหาร พระอารามหลวง มีนิตยภัตราคาเดือนละ ๔ ตำลึง ๑ บาท มีฐานานุศักดิ์ควรตั้งฐานานุกรมได้ ๓ รูป คือ พระครูปลัด ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ รวม ๓ รูป

ครั้นถึงวันที่ ๑๙ กรกฎาคมในปีนั้น โปรดให้เป็นเจ้าคณะมณฑล มีสำเนาทรงตั้งดังนี้

สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ผู้เป็นพระบรมพุทธศาสนูปถัมภก มีพระราชประสงค์จะทรงทำนุบำรุงสังฆมณฑลให้เจริญยิ่งขึ้น เป็นการสืบพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองถาวรสืบไป

มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้สถาปนาพระราชมุนี ตรีปิฎกาลังการ สถิต ณ วัดเทพศิรินทราวาส ราชวรวิหาร เป็นเจ้าคณะมณฑลปราจีนบุรี ขอพระคุณจงมีอัธยาศัยประกอบไปด้วยวิริยะอันแรงกล้า ในการที่จะจัดการคณะสงฆ์ให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติ และให้พระปริยัติธรรมสรรพวิทยาศาสโนวาทแพร่หลายไพบูลย์ยิ่งขึ้น ขอให้พระคุณมีความผาสุกสิริสวัสดิ์เจริญในพระพุทธศาสนาสืบไปสิ้นกาลนาน เทอญ

พระราชทานตำแหน่งนี้แต่วันที่ ๑๙ กรกฎาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๑ เป็นปีที่ ๓๕ หรือวันที่ ๑๒,๓๐๓ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ปฏิบัติการสนองพระเดชพระคุณได้ ๓ ปี ประจวบกับโรคเบียดเบียน ทำให้ทุพพลภาพ ไม่สามารถจะดำรงตำแหน่งนั้นต่อไป จึงทูลลาออก เพื่อพักผ่อนรักษาร่างกายตามควร

ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๔๙ โปรดให้เลื่อนสมณศักดิ์เป็นพระเทพกวี มีสำเนาดังนี้

ให้เลื่อนพระราชมุนี เป็นพระเทพกวี ศรีวิสุทธินายก ตรีปิฎกปรีชา มหาคณิศร บวรสังฆาราม คามวาสี สถิต ณ วัดเทพศิรินทราวาส ราชวรวิหาร พระอารามหลวง มีนิตยภัตราคาเดือนละ ๖ ตำลึงกึ่ง มีฐานานุศักดิ์ควรตั้งฐานานุกรมได้ ๔ รูป คือ พระครูปลัด ๑ พระครูสังฆวิชัย ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ รวมเป็น ๔ รูป

ต่อมาปีมะแม พ.ศ. ๒๔๕๐ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงตั้งให้เป็นพระอุปัชฌายะในวัดเทพศิรินทราวาส และในมณฑลปราจีนบุรี ฝ่ายธรรมยุตติกนิกายทั้งหมด และวัดเสนหา อำเภอเมืองนครปฐม กับวัดสัมปทวน อำเภอนครชัยศรี จังหวัดเดียวกันนั้นด้วย

ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อวันที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๓ โปรดให้เลื่อนสมณศักดิ์ขึ้นเป็นพระธรรมไตรโลกาจารย์ มีสำเนาประกาศดังนี้

อนึ่ง ทรงพระราชดำริว่า พระราชาคณะที่ดำรงคุณธรรมปรีชาสามารถ สมควรจะเลื่อนอิสริยยศ และพระสงฆ์ที่สมควรจะเป็นพระราชาคณะมีอีกหลายรูป

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระเทพกวี เป็นพระธรรมไตรโลกาจารย์ ปรีชาญาณดิลก ตรีปิฎกคุณาลงกรณ์ ยติคณิศรบวรสังฆารามคามวาสี สถิต ณ วัดเทพ-ศิรินทราวาส ราชวรวิหาร พระอารามหลวง มีนิตยภัตราคาเดือนละ ๒๘ บาท มีฐานานุศักดิ์ควรตั้งฐานานุกรมได้ ๖ รูป คือ พระครูปลัด มีนิตยภัตเดือนละ ๔ บาท ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูวินัยธรรม ๑ พระครูสังฆพินิจ ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ รวม ๖ รูป

ถึงปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๖๐ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงตั้งให้เป็นแม่กองสอบวิชานักธรรมตรีในมณฑลปราจีนบุรี เป็นกรรมการในสนามหลวงสอบความรู้พระปริยัติธรรม เป็นกรรมการในมหาเถรสมาคมโดยลำดับ ในปีวอก พ.ศ. ๒๔๖๓ เป็นแม่กองสนามสาขาแห่งสนามหลวง และสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงตั้งให้เป็นแม่กองสอบนักธรรมสนามมณฑลจันทบุรีด้วยในปีนั้น

ต่อมา เมื่อวันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๔ โปรดให้สถาปนาสมณศักดิ์ขึ้นเป็นที่พระสาสนโสภณ เจ้าคณะรองคณะธรรมยุตติกนิกาย จารึกนามในหิรัญบัฏ มีสำเนาประกาศดังนี้

อนึ่ง ทรงพระราชดำริว่า พระธรรมไตรโลกาจารย์เป็นผู้มีความรู้แตกฉานในพระไตรปิฎกสุตาคม ได้สอบไล่ได้ถึงชั้นเปรียญเอกในมหามกุฏราชวิทยาลัย เทียบชั้นเปรียญเอก ๗ ประโยค มีความอุตสาหะวิริยภาพ รับภาระเป็นอาจารย์สอนพระปริยัติธรรมแก่ภิกษุสามเณรในวัดเทพศิรินทราวาสมาแต่ในรัชกาลที่ ๕ ภายหลังโปรดให้เป็นเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส เป็นผู้มั่นคงในสมณปฏิบัติ มีศีลาจารวัตรเป็นที่น่าเลื่อมใส มีความรู้ในอรรถธรรมชำนาญเชิงเทศนาโวหารอรรถาธิบาย เป็นที่นิยมถือแห่งศาสนิกบริษัท ทั้งคฤหัสถ์บรรพชิตเป็นอันมาก และเป็นผู้ที่ได้กระทำคุณประโยชน์ในทางทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา และการศึกษาให้เจริญมาเป็นอันมาก มีอาทิ คือได้เป็นกรรมการแห่งมหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นเจ้าคณะมณฑลปราจีนบุรี และเป็นพระอุปัชฌายะให้บรรพชาอุปสมบทแก่กุลบุตรในวัดเทพศิรินทราวาส และในมณฑลปราจีนบุรี ฝ่ายธรรมยุตติกนิกายทั่วไป ทั้งได้เป็นแม่กองสอบวิชานักธรรมชั้นตรี ในสนามมณฑลปราจีนบุรี และเป็นกรรมการในมหาเถรสมาคม เป็นกรรมการสอบความรู้พระปริยัติธรรมในสนามหลวง และเป็นแม่กองสนามสาขาแห่งสนามหลวงเป็นต้น พระธรรมไตรโลกาจารย์มี

ความอุตสาหะปฏิบัติการในตำแหน่งต่าง ๆ โดยเรียบร้อยสม่ำเสมอ อีกประการหนึ่ง เมื่อพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธทรงผนวช ได้ทรงวิสาสะคุ้นเคยกับพระธรรมไตรโลกาจารย์ และเมื่อเสด็จประพาสในมณฑลปราจีนบุรีระหว่างที่ทรงผนวชนั้น พระธรรมไตรโลกาจารย์ก็ได้ตามเสด็จพระราชดำเนินในกระบวนด้วยตลอดทาง ได้ทรงมีโอกาสทรงทราบคุณสมบัติของพระธรรมไตรโลกาจารย์โดยตระหนักแน่น สมควรจะเพิ่มสมณศักดิ์ให้ดำรงในตำแหน่งอันสูงได้ จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้สถาปนาเลื่อนพระธรรมไตรโลกาจารย์เป็นพระราชาคณะ มีราชทินนามตามจารึกในหิรัญบัฏว่า พระสาสนโสภณ วิมลญาณอดุลย์ ตรีปิฎก คุณประสาทนวิภูสิต ธรรมยุตติกคณิศร บวรสังฆาราม คามวาสี สังฆนายก สถิต ณ วัดเทพศิรินทราวาส ราชวรวิหาร พระอารามหลวง เจ้าคณะรองธรรมยุตติก-นิกาย มีฐานานุศักดิ์ควรตั้งฐานานุกรมได้ ๘ รูป คือ พระครูปลัดอรรถจริยานุกิจ พิพิธธรรมโกศลวิมลสุตาคม อุดมคณานุนายก ตรีปิฎกญาณวิจิตร ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูธรรมธร ๑ พระครูพิสิฐสรเวท ๑ พระครูพิเศษสรวุฒิ ๑ พระครูสังฆวุฒิกร ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑ รวม ๘ รูป

ถึงวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๗ ทรงตั้งให้เป็นเจ้าคณะมณฑลปราจีนบุรี และมณฑลจันทบุรี

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ ทรงตั้งให้เป็นกรรมการในราชบัณฑิตยสภา พ.ศ. ๒๔๗๑ ทรงตั้งให้เป็นกรรมการที่ปรึกษาในการทำนุบำรุงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ถึงเดือนพฤศจิกายนในศกนั้นเอง โปรดให้สถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ดำรงฐานันดรมหาสังฆนายก เจ้าคณะใหญ่หนเหนือ จารึกนามในสุพรรณบัฏ มีข้อความประกาศสถาปนาตามใบกำกับสุพรรณบัฏดังนี้

ศุภมัสดุ พระพุทธศาสนานุกาลเป็นอดีตภาค ล่วงแล้ว ๒๔๗๑ พรรษา ปัจจุบันสมัย สุรยคตินิยม นาคสมพัตสร พฤศจิกายนมาส ษัษฐสุรทิน มงคลวาร โดยกาลบริจเฉท

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก มหันเดชนดิลกรามาธิบดี เทพยปรียมหา-ราชรวิวงศ อสัมภินพงศพีระกษัตร บุรุษรัตนราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ อุภโตสุชาตสํสุทธเคราหณี จักรีบรมนาถ จุฬาลงกรณราชวรางกูร มหามกุฏวงศวีรสูรชิษฐ ราชธรรมทศพิธอุตกฤษฏนิบุณ อดุลยกฤษฎาภินีหาร บูรพาธิการสุสาธิต ธันยลัษณวิจิตร เสาภาคยสรรพางค์ มหาชโนตมางคมานท สนธิมตสมันตสมาคม บรมราชสมภาร ทิพยเทพา-วตาร ไพศาลเกียรติคุณ อดุลยศักดิเดช สรรพเทเวศปริยานุรักษ มงคลลัคนเนมาหวัย สุโขทัย

ธรรมราชา อภิเนาวศิลปศึกษาเดชนาวุธ วิชัยยุทธศาสตรโกศล วิมลนรรยพินิต สุจริตสมาจาร ภัทรภิชญาณประดิภานสุนทร ประวรศาสโนปสดมภก มูลมุขมาตยวรนายกมหาเสนานี สราชนาวีพยูหโยธโพยมจร บรมเชษฐโสทรสมมต เอกราชชยยศสธิคมบรมราชสมบัติ นพปฎลเศวตฉัตราดิฉัตร ศรีรัตโนปลักษณมหาบรมราชาภิเษกภิษิกต์ สรรพทศทิควิชิตเดโชชัย สกลมไหศวรยมหาสวามินทร มเหศวรมหินทรมหารามาธิราชวโรดม บรมนาถชาติอาชันยาศรัย พุทธาทิไตรรัตนสรณารักษ วิศิษฏศักติอัครนเรศวราธิบดี เมตตากรุณาศีลตลหฤทัย อโนปไมย บุรยการ สกลไพศาลมหารัษฎาธิบดินทร ปรมินทรธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตร พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงพระราชดำริว่า พระสาสนโสภณ ดำรงในรัตตัญญูมหัตตาธิคุณ มีปรีชาญาณแตกฉานในมคธปริวรรตน์และอรรถธรรมวินัยด้วยดี ตั้งอยู่ในสพรหมจารีวิหารโดยสมณากัปป-มรรยาท มั่นคงดำรงจาตุปาริสุทธศีลสมบัติไม่ท้อถอย เป็นที่บังเกิดประสาทการแก่พุทธมามกชนทุกชั้น มีอาตมหิตและปรหิตกรณคุณตามความในประกาศสถาปนาเป็นเจ้าคณะรองฝ่ายธรรมยุตติกนิกาย เมื่อพระพุทธศาสนายุกาล ๒๔๖๔ พรรษานั้นแล้ว ต่อมาพระสาสนโสภณยิ่งเจริญด้วยอุตสาหวิริยภาพไม่ย่อหย่อนในการประกอบศาสนกิจให้รุ่งเรือง สมกับเป็นธรรมทายาท อนึ่ง พระธรรมเทศนามงคลวิเสสกถา เป็นเทศนาพิเศษอย่างหนึ่ง ซึ่งพระมหาเถรเจ้าผู้ถวายย่อมทรงคุณวุฑฒิอันมโหฬาร เป็นอุตดมครุสถานียบุคคลของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดให้พระสาสนโสภณ ถวายสืบจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระสาสน-โสภณได้สนองพระเดชพระคุณมาจนรัชกาลปัจจุบัน ด้วยความเอาใจใส่สอดส่องทั้งพระบรมพุทธโอวาทและรัฐฐาภิปาลโนบายเป็นอย่างดี และเป็นผู้กระทำคุณประโยชน์ในทางบำรุงพระพุทธศาสนา และการศึกษาพระธรรมวินัยให้เจริญมาเป็นอันมาก มีอาทิ คือเป็นผู้อำนวยการสอบความรู้พระปริยัติธรรมทุกประโยคในสยามรัฐ เป็นเจ้าคณะมณฑลปราจีนบุรี และมณฑลจันทบุรี เป็นผู้ชำระพิมพ์พระบาลีไตรปิฎกอันควรแก้ไขพิมพ์ขึ้นใหม่ และเป็นธุระในการพิมพ์พระคัมภีร์อรรถกถา ชำระต้นฉบับให้ถูกต้องเป็นเบื้องต้น จนถึงตรวจใบพิมพ์เป็นที่สุด และยังพยายามสั่งสอนบรรพชิตคฤหัสถ์สัทธิวิหาริกอันเตวาสิก ตลอดประชาพุทธมามกชนทุกหมู่เหล่า ให้ตั้งอยู่ในสัมมาปฏิบัติ เป็นสาธุชนสัตบุรุษ ต้องตามพระบรมพุทโธวาท เพราะความเป็นผู้ช่างขวนขวาย สำเหนียกความรู้ให้เทียมทันสมคราวสมัย แสวงหาวิธีที่จะปลูกศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาให้เจริญงอกงามไพบูลย์ภิยโยภาพแก่ชนนิกร อุตส่าห์แสดงธรรม

สั่งสอนเป็นเนืองนิตย์ มีวิจารณะในฉันทจริตอาศยานุศัยแห่งสรรพเวไนย จัดการให้ธรรมสวน-มัยประโยชน์สำเร็จด้วยดีโดยนิยมแห่งกาลเทศะ ด้วยปรีชาฉลาดในเทศนาลีลาวิธี ดังที่ปรากฏอยู่ในเวลานี้ เป็นที่ทรงนับถือเป็นอันมาก อนึ่ง นอกจากกิจพระพุทธศาสนาโดยตรง พระสาสน-โสภณยังเอาใจใส่ในการศึกษาสยามอักษรศาสตร์แห่งกุลบุตรเป็นอย่างดี ได้รับตำแหน่งเป็นกรรมการในราชบัณฑิตยสภา และสำหรับการบริหารพระอาราม ได้ทรงตั้งให้เป็นกรรมการที่ปรึกษาในการทำนุบำรุงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม บัดนี้พระสาสนโสภณก็เจริญด้วยพรรษายุ-กาลสถาวีรธรรมอันให้อุปสัมปาเทตัพพาทิกิจทวียิ่งขึ้นตามทางพระวินยานุญาต เป็นหลักอยู่รูปหนึ่งในธรรมยุตติกนิกายสังฆมณฑล มีพุทธสมัยวิมลญาณปรีชา และศีลาจารวัตรมั่นคงในธรรมปฏิบัติเป็นที่นิยมนับถือแห่งพุทธุปาสิตบริษัททั่วพุทธเกษตรสากล มีนิสิตานุยนต์แพร่หลายทั้งในสกรัฐและวิเทศรัฐพุทธศาสนิกบัณฑิต สมควรจะเป็นอุตดรมหาคณิสสราจารย์ที่สมเด็จพระราชาคณะผู้ใหญ่สังฆนายก มีอิสริยยศยิ่งกว่าสมณนิกรคามวาสีอรัณยวาสีฝ่ายเหนือทั้งปวง เพื่อเป็นศรีแห่งพระบวรพุทธศาสนาสืบไป

จึงมีพระบรมราชโองการมาณพระบัณฑูรสูรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้สถาปนาพระสาสนโสภณเป็นสมเด็จพระราชาคณะ มีราชทินนามตามจารึกในสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ญาณอดุล สุนทรนายก ตรีปิฎกวิทยาคุณ วิบุลคัมภีรญาณสุนทร มหาอุตดรคณิสสร บวรสังฆาราม คามวาสี อรัณยวาสี สถิต ณ วัดเทพศิรินทราวาส ราชวรวิหาร พระอารามหลวง เจ้าคณะใหญ่หนเหนือ มีฐานานุศักดิ์ตั้งฐานานุกรมได้ ๑๐ รูป คือ พระครูปลัดสัมพิพัฒฒนศีลาจารย์ ญาณวิมล สกลคณิสสร อุตดรสังฆนายก ปิฎกธรรมรักขิต ๑ พระครูวินัยธร ๑ พระครูธรรมธร ๑ พระครูเมธังกร พระครูคู่สวด ๑ พระครูวรวงศ์ พระครูคู่สวด ๑ พระครูธรรมราต ๑ พระครูธรรมรูจี ๑ พระครูสังฆวิจารณ์ ๑ พระครูสมุห์ ๑ พระครูใบฎีกา ๑

ขอพระคุณผู้รับราชทินนามเพิ่มอิสริยยศในครั้งนี้ จงรับธุระพระพุทธศาสนา เป็นภาระสั่งสอน ช่วยระงับอธิกรณ์และอนุเคราะห์พระภิกษุสงฆ์สามเณรในคณะและในพระอารามตามสมควรแก่กำลังและอิสริยยศที่พระราชทานนี้ และขอจงจิรสถิติกาล เจริญอายุ วรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสิริสวัสดิ วิรุฬหิไพบูลย์ในพระพุทธศาสนา เทอญ

ครั้นถึงวันที่ ๑๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๗๖ พระมหาเถระบรรดาที่เป็นกรรมการมหาเถร-สมาคม ได้ประชุมลงมติเป็นเอกฉันท์ ยกย่องท่านขึ้นเป็นประธานกรรมการมหาเถรสมาคมบัญชาการคณะสงฆ์แทนพระองค์สมเด็จพระสังฆราชเจ้า เมื่อสมเด็จพระสังฆราชเจ้าสิ้นพระชนม์จึงเป็นผู้บัญชาการคณะสงฆ์โดยตรงสืบมา เมื่อทรงพระกรุณาตั้งสมเด็จพระสังฆราช (แพ)

วัดสุทัศนเทพวราราม ขึ้นในปี พ.ศ. ๒๔๘๑ เจ้าพระคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ จึงพ้นจากตำแหน่งประธานกรรมการมหาเถรสมาคม รวมเวลาที่ท่านเป็นผู้บัญชาการคณะสงฆ์ ๔ ปี ๙ เดือนกับ ๒๗ วัน[๑]

ถึงสมัยประกาศใช้พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พุทธศักราช ๒๔๘๔ เปลี่ยนระบอบการปกครองคณะสงฆ์ ให้สอดคล้องต้องกันกับทางบ้านเมือง ท่านก็ได้เป็นสมาชิกสังฆสภาโดยตำแหน่ง และได้เป็นคณะวินัยธรชั้นฎีกา อันเป็นคณะวินัยชั้นสุดยอด ต่อมาได้เป็นหัวหน้าคณะวินัยธรคณะนี้ และเป็นประธานคณะวินัยธรโดยตำแหน่งด้วย วันที่ ๒๘ กรกฎาคม เป็นประธานสังฆสภา วันที่ ๑ มิถุนายน ๒๔๘๙ ได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งสังฆนายก ถึงวันที่ ๓๐ พฤษภาคม ๒๔๙๓ ครบ ๔ ปี ถึงกำหนดพ้นจากตำแหน่งตามวาระ แต่โดยที่ท่านได้รับภาระบริหารการคณะสงฆ์มาด้วยความเรียบร้อย เป็นผลดีแก่พระศาสนา และเป็นพระมหาเถระที่เพียบพร้อมด้วยศีลาจารวัตรพรหมจริยคุณ เป็นที่เคารพสักการะของพุทธบริษัททั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ จึงได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งสังฆนายก บริหารการคณะสงฆ์สืบต่อมาอีก และได้ดำรงอยู่ในตำแหน่งนี้จนถึงวันมรณภาพ

เป็นอันว่า เจ้าพระคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ได้ดำรงตำแหน่งที่สำคัญหลายตำแหน่ง อาทิเป็นผู้อำนวยการสอบพระปริยัติธรรมสนามหลวงทั่วราชอาณาจักร ๑๕ ปี เป็นเจ้าคณะมณฑล ๒ คราว รวม ๑๔ ปี เป็นผู้ถวายพระธรรมเทศนาพระมงคลวิเสสกถา ๒๕ ปี เป็นประธานกรรมการมหาเถรสมาคมบัญชาการคณะสงฆ์ ๕ ปี เป็นประธานสังฆสภา เป็นประธานคณะวินัยธร และที่สุดเป็นสังฆนายก ๕ ปีเศษ เป็นเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส ๕๐ ปีเศษ

ในเวลาที่ท่านเป็นผู้อำนวยการสอบพระปริยัติธรรม เป็นแม่กองสนามหลวง เป็นแม่กองสนามมณฑล และเป็นเจ้าคณะมณฑลนั้น ท่านบริหารงานเหล่านี้ด้วยความเรียบร้อย ไม่บกพร่องเสียหาย เป็นที่เคารพยำเกรงของผู้น้อยทั่วไป เป็นที่นิยมนับถือของพระเถรานุเถระผู้ร่วมงานทุกท่าน เป็นที่ไว้วางใจและได้รับความยกย่องชมเชยจากท่านผู้ใหญ่ ให้เกิดผลดีแก่พระศาสนาอย่างยิ่ง เนื่องด้วยกิจการบางอย่างในตำแหน่งดังกล่าวแล้ว จำเป็นต้องมีรายจ่ายมาก เป็นต้นว่า ค่าเครื่องเขียน สิ่งพิมพ์ ค่าพาหนะ เจ้าหน้าที่ และผู้นำข้อสอบไปเปิดสอบตามจังหวัดต่าง ๆ ที่มีการสอบทั่วประเทศ ค่าใช้จ่ายเหล่านี้ในปีหนึ่ง ๆ จำนวนไม่น้อย แม้มีทางจะเบิกจ่ายจากเงินงบประมาณที่ได้ ท่านก็มิได้เบิกตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุด นับว่าได้ประหยัดเงินของคณะสงฆ์ในการนี้เป็นจำนวน

---

๑. นายปรีดา ศรีชลาลัย อุปสัมปทันเตวาสิก เรียบเรียงไว้ ต่อจากนี้ไป พระอุดมศีลคุณ แลพระนิรันตรญาณมุนี สัทธิวิหาริก เรียบเรียง.

หลายหมื่นบาท ช่วยกิจพระศาสนา อันผู้ที่ยอมอุทิศกำลังกาย กำลังทรัพย์ กำลังสติปัญญา ช่วยการพระศาสนาเช่นนี้ ย่อมเป็นผู้หาได้ไม่ง่ายนัก

ในสมัยที่ท่านดำรงตำแหน่งประธานกรรมการมหาเถรสมาคมบัญชาการคณะสงฆ์ และดำรงตำแหน่งสังฆนายก อันเป็นตำแหน่งที่บริหารการคณะที่สำคัญยิ่ง ท่านก็ได้ปฏิบัติงานด้วยความซื่อตรงเที่ยงธรรม รักษาวินัยระเบียบแบบแผนประเพณีโดยเคร่งครัด ระมัดระวังรอบคอบ ประกอบด้วยรู้จักผ่อนผันในสิ่งที่ไม่ผิดธรรม ไม่ผิดวินัย ระวังความแตกร้าวไม่ให้เกิดมีสมานสามัคคีให้เกิดแก่พุทธบริษัททุกหมู่เหล่า นำกิจการหมู่คณะให้ดำเนินไปด้วยดี ไม่ให้ความระส่ำระสายเกิดมีขึ้นในสังฆมณฑล ยังความเรียบร้อยในสังฆมณฑลให้เป็นไปด้วยดี ด้วยปรีชาสามารถ ตลอดสมัยของท่าน

ท่านดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาส ๕๐ ปีเศษ เอาใจใส่ดูแลรักษาวัดเป็นอย่างดี ซ่อมแซมปฏิสังขรณ์ของเก่า เช่นพระอุโบสถและกุฏีเป็นต้น แก้ไขเปลี่ยนแปลงให้ดีขึ้นกว่าเดิม และปลูกสร้างถาวรวัตถุเพิ่มเติม เป็นต้นว่า ที่อยู่ที่อาศัย สถานการศึกษา รวมค่าซ่อมแซม และค่าก่อสร้างประมาณ ๓,๖๐๐,๐๐๐.๐๐ บาท ทำวัดให้สะอาดสะอ้านเรียบร้อย น่าดู น่าอยู่ น่าอาศัย เป็นทางนำมาซึ่งศรัทธาปสาทะแก่พุทธบริษัทเป็นอันมาก สังหาริมทรัพย์และอสังหาริมทรัพย์ เช่นที่ดินที่นา ที่สวน และเงินทุนของวัด เกิดเพิ่มพูนเป็นผลประโยชน์สำหรับบำรุงพระอาราม บำรุงภิกษุสามเณร บำรุงการศึกษาเป็นต้น ประมาณราคา ๖,๘๐๐,๐๐๐.๐๐ บาท ซึ่งเดิมเมื่อครองวัดมีเพียง ๘๐๐ บาทเศษเท่านั้น ทั้งนี้กล่าวแต่เฉพาะรายใหญ่ ๆ เท่าที่นึกได้ พุทธบริษัทก็เพิ่มขึ้นโดยลำดับกาล ในวันธัมมัสสวนะมีอุบาสกอุบาสิกามารักษาศีลและฟังธรรมอย่างมากถึงวันละ ๘๐๐ คน ท่านเป็นพระอุปัชฌายะบวชภิกษุ ๔,๘๔๗ รูป เป็นอุสัมปทาจารย์ ๓๖๔ รูป เป็นพระอุปัชฌายะบวชสามเณร ๑,๔๕๕ รูป รวมทั้งสิ้น ๖,๖๖๖ รูป

ท่านเป็นผู้ฉลาดสามารถในการปกครองในการแนะนำสั่งสอน มีความเพียรไม่เบื่อหน่ายในการที่จะอบรมศิษยานุศิษย์ และแสดงธรรมสั่งสอนพุทธบริษัท ท่านถือเป็นกิจวัตรที่สำคัญ ไม่จำเป็นไม่ขาดเลย เป็นผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติของผู้ปกครองครบครัน คือมีอัธยาศัยเยือกเย็นหนักแน่น มีเมตตา กรุณา มุทิตา โอบอ้อมอารี มีใจเป็นห่วงในความเป็นอยู่และความประพฤติของศิษย์ หวังความเจริญสวัสดีแก่ศิษย์ หมั่นอบรมสั่งสอนเป็นนิตย์ แม้สึกหาลาเพศไปแล้ว ก็ยังหวังดีอุตสาห์ตักเตือนพร่ำสอนเมื่อมีโอกาส มีของกินของใช้ก็แบ่งเฉลี่ยให้ตามกาล เมื่ออาพาธป่วยไข้ก็หมั่นเยี่ยมถามอาการ หาหมอมาพยาบาลรักษา ช่วยค่ายาค่ารักษา ด้วยเหตุนี้จึงเป็นที่เคารพนับถือสักการบูชาของบรรดาศิษยานุศิษย์ สาธุชนผู้ได้รับอุปการคุณนั้น ๆ ทั่วกันไม่คืนคลาย

ท่านเป็นผู้ไม่สะสม พอใจในการสละสิ่งของที่ได้มาบริจาคเป็นบุญเป็นกุศลแทบทั้งสิ้น แจกภิกษุสามเณรในวัดบ้าง ศิษย์วัดบ้าง ตามควรแก่ฐานะและโอกาส นอกจากนี้ท่านยังได้รวบรวมสิ่งของบรรดามีบ้าง ให้หาเพิ่มเติมบ้าง จัดเป็นเครื่องบูชา มีแจกัน พาน กระถางธูป เชิงเทียนเป็นต้น ชุดละ ๕๐ ชิ้นเป็นอย่างน้อย ส่งไปถวายวัดที่ขาดแคลนในต่างจังหวัด วัดละชุดบ้าง ๒ ชุดบ้าง บางวัดก็ถึง ๓ ชุด ประมาณ ๒๗๐ วัด พิมพ์หนังสือแจกเป็นธรรมทานด้วยทุนของท่านบ้าง ผู้อื่นช่วยบ้าง ประมาณ ๑๐๐ เรื่อง คิดเป็นเล่มหนังสือประมาณ ๔๐๐,๐๐๐ เล่ม พิมพ์ไหว้ ๕ ครั้ง แจกกรม กอง หน่วยราชการ ทหาร พลเรือน นักเรียน ประชาชน ตลอดถึงผู้ต้องขังทั่วพระราชอาณาจักร ประมาณ ๑,๕๐๐,๐๐๐ แผ่น นอกจากนี้ยังได้กระทำประโยชน์อันเป็นสาธารณะอีกมาก กล่าวเฉพาะส่วนใหญ่ คือ

ขุดสระขังน้ำฝนที่วัดเขาบางทราย ชลบุรี ให้เป็นประโยชน์แก่ชาวบางทราย และชาวตำบลอื่นที่ใกล้เคียงได้อาศัยบริโภคใช้สอยตลอดหน้าแล้งและหน้าฝน เพราะตำบลเหล่านั้นใกล้ทะเล มีแต่น้ำเค็ม กันดารน้ำจืด

สร้างโรงเรียนเป็นตึกคอนกรีต ๒ ชั้น ๒ หลัง อยู่ในเขตวัดเขาบางทราย ชลบุรี มอบให้ทางการเปิดสอนนักเรียน ตั้งแต่ชั้นมัธยมปีที่ ๑ ถึงปีที่ ๖

ซ่อมพระอุโบสถวัดเขาบางทราย ชลบุรี เปลี่ยนแปลงจากเดิมขยายให้กว้างขวางงดงามยิ่งขึ้น ประตูหน้าต่างเขียนลายรดน้ำ ลงรักปิดทอง ประดับกระจก เขียนลายผนัง ติดดาวเพดาน หลังคามุงกระเบื้องเคลือบ ประกอบช่อฟ้าใบระกา

สร้างตึกผ่าตัดให้แก่โรงพยาบาลจังหวัดชลบุรี ๑ หลัง เป็นคอนกรีตทั้งหลัง มีเครื่องใช้เครื่องมือและเครื่องอุปกรณ์ในการผ่าตัดทันสมัยอย่างครบถ้วน นอกจากนี้ยังช่วยปฏิสังขรณ์ซ่อมแซมกุฏิ วิหาร ศาลา ถนนหนทาง และโรงเรียนเป็นต้น ทั้งที่วัดบางทรายและวัดอื่น ๆ ในจังหวัดชลบุรีอีกหลายแห่ง ทั้งหมดนี้ด้วยทุนทรัพย์ส่วนของององค์ท่านตามกำลังเป็นส่วนมาก มิได้เคยออกปากเรี่ยไรผู้อื่น เมื่อผู้อื่นทราบมีศรัทธาเลื่อมใสก็บริจาคสมทบด้วย แม้กุฏีที่อยู่อาศัยจะปฏิสังขรณ์หรือเพิ่มเติม เช่นติดกระเบื้องฝา ทาสีเป็นต้น หรืออื่นใด ท่านก็ทำไปด้วยทุนทรัพย์ส่วนองค์เอง มิได้ออกปากใคร ต่อเมื่อมีผู้เห็นเข้า ศรัทธาก็ถวายช่วยด้วย เรื่องจะเอาเปรียบบุคคล เอาเปรียบวัด เอาเปรียบศาสนา แม้โดยปริยายไร ๆ ท่านไม่นิยม ดังนั้น เวลาถึงมรณภาพพลงจตุปัจจัยส่วนองค์เองจึงไม่มีเหลืออยู่เลย ท่านเป็นผู้ที่เจ้านาย ข้าราชการ คฤหบดี เลื่อมใสเป็นส่วนมาก และเป็นกุลุปกะ คือเป็นพระประจำพระตระกูลของเจ้านายลางพระองค์ ถึงอย่างนั้นไม่มีธุระจำเป็นก็ไม่ไปเฝ้าหรือไปมาหาสู่ จะไปก็ไปเป็นกิจจะลักษณะ ท่านปลูกและทำนุบำรุง

ศรัทธาเลื่อมใสของท่านนั้น ๆ ด้วยคุณธรรมแท้ ๆ จึงเป็นแท่นบูชาแห่งคุณธรรมความดีโดยส่วนเดียวของสาธุชน โวหารลางอย่างที่โลกนิยมใช้กัน เช่นมีความรู้สึกยินดีเป็นอย่างยิ่ง คำว่า เป็นอย่างยิ่งท่านก็ไม่ใช้ โดยอ้างถึงเจตนาว่า ไม่รู้สึกอย่างยิ่งเช่นนั้น ท่านเป็นผู้นิยมความกตัญญูกตเวทีนัก และถือเป็นข้อหนึ่งสำหรับอบรมสั่งสอนศิษยานุศิษย์ ท่านเคยอ้างว่า องค์ท่านเองได้เจริญรุ่งเรืองมาเช่นนี้ก็เพราะดีต่อโยม ใครเคยมีคุณมามักประกาศคุณนั้น ๆ ให้ปรากฏไม่ลืมเลือนและหาทางสนองคุณสมนาคุณในโอกาส

เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ เป็นผู้ถือเคร่งครัดในพระวินัย ไม่ยอมประพฤติล่วงพระบัญญัติแม้ในสิ่งที่ผู้อื่นโดยมากเห็นว่าเล็กน้อย เป็นผู้มีศีลาจารวัตรอันงาม ไม่บกพร่องด่างพร้อยแต่ประการไร กิจวัตรนอกจากสวดมนต์ไหว้พระ ทำกัมมัฏฐานภาวนาที่กุฎีที่อยู่ แล้วสวดมนต์ไหว้พระประจำวันทุกเช้าเย็น ไม่จำเป็นท่านไม่ยอมขาด ทำตนเป็นผู้นำที่ดียิ่ง และยังได้แนะนำชักชวนภิกษุสามเณรในวัดให้ปฏิบัติโดยเคร่งครัด ตลอดถึงได้ชักชวนเพื่อนสหพรหมจารีต่างวัดให้ช่วยกันทำนุบำรุงกิจวัตรแผนกนี้ ซึ่งถึงจะเป็นกิจวัตรพื้น ๆ แต่ก็นับว่าสำคัญประการหนึ่งอยู่เสมอในเมื่อมีโอกาส การฟังพระปาฏิโมกข์ทุกกึ่งเดือน ตั้งแต่อุปสมบทจนถึงวันมรณภาพ ขาดเพียง ๒ ครั้ง ในเวลาอาพาธหนักไม่สามารถจะลุกนั่งและพลิกองค์เองได้แล้ว ท่านก็ยังแสดงความประสงค์จะลงฟังพระปาฏิโมกข์เมื่อวันอุโบสถมาถึงเข้า แต่ไม่มีผู้ใดจะปฏิบัติตามความประสงค์ของท่านได้ เพราะเห็นว่าท่านอาพาธหนักมาก ถ้านำท่านลงไป อาจถึงเป็นอันตรายได้ การงานทุกอย่างที่ท่านทำมีระเบียบเรียบร้อยสม่ำเสมอ เป็นเวลาไม่มากไม่น้อย สิ่งไรที่ท่านทำเองได้ ท่านไม่รบกวนผู้อื่น แม้แต่ศิษย์ด้วยความเกรงใจ แม้ศิษย์จะสมัครใจยินดีทำถวายลางอย่างเช่นช่วยถือบริขารเครื่องใช้สอย เป็นต้นว่า ย่ามติดตาม เมื่อไม่จำเป็น ท่านก็ไม่ยอม โดยอ้างว่าใคร ๆ เขาจะเห็นว่าเป็นเจ้ายศเจ้าอย่างไป กิจการลางประการซึ่งต้องใช้พระเดช อันท่านเองก็สมควรแล้วที่จะใช้ได้ทุกประการ ท่านก็มักผ่อนลงมาเป็นใช้พระคุณโดยมาก โดยปรารภว่าวาสนาบารมีน้อยไม่ควรแก่พระเดชนัก อันผู้สูงศักดิ์มีวาสนาบารมี เมื่อจะทำกิจการไร ๆ ยังหวนรำลึกถึง **อตฺตญฺญุตา มตฺตญฺญุตา** รู้ตน รู้ประมาณ อันเป็นสัปปุริสธรรมทั้งต่อหน้าและลับหลังเช่นนี้ น่าเคารพบูชาของสาธุชนทั้งหลายนัก ท่านเป็นผู้ไม่มัวเมาในยศศักดิ์ ตำแหน่ง หน้าที่การงาน ไม่เห็นแก่อามิสลาภยศ ชื่อเสียง ไม่ขวนขวายที่จะได้ตำแหน่งหน้าที่การงานนั้น ๆ แต่ด้วยเห็นแก่พระศาสนาจึงยอมรับตำแหน่งหน้าที่อันมาถึงตามกาลตามสมัย เมื่อรับทำสิ่งไรแล้วก็ตั้งใจทำจริงไม่ทอดทิ้งทำดีที่สุดเท่าที่จะทำได้ ด้วยความแช่มชื่นไม่ฝืนใจทำ มีความเพียรอดทนไม่ท้อถอย ทำตามกำลังสามารถ ลางอย่างลางโอกาส ถึงออกปากว่า ถ้าไม่ไหวก็ขอคืน ไม่ฝืนไว้ด้วยอาลัย ท่านไม่ถือ

ความเห็นของตนเป็นใหญ่ สิ่งไรทำพลาด เป็นผู้รู้จักผิดเป็น ยอมทำใหม่ แก้ไขให้ถูก ยอมเปลี่ยนแปลงแก้ไขในเมื่อมีผู้ทักท้วง มีเหตุผล เป็นธรรมเป็นวินัย ไม่ปล่อยให้สิ่งผิดแล้วเลยตามเลย หรือขืนทำไปทั้ง ๆ ที่เห็นว่าผิด ท่านจึงเป็นผู้รู้อย่างที่กล่าวยกย่องว่า ไม่เมาในความรู้ ไม่มีชนิดที่เรียกว่า เอาสีข้างเข้าดัน อันเป็นมลทินของผู้รู้ แต่ว่าเป็นผู้ถ่ายถอนถือเอาแต่ยุติที่ชอบด้วยเหตุผล เป็นธรรมเป็นวินัย เป็นประมาณ มีธรรมวินัยเป็นใหญ่ มีธรรมวินัยเป็นธงชัย ไม่ยอมให้มานะทิฐิหรือเล่ห์กลใด ๆ เข้ามาปะปนแฝงอยู่ จึงเป็นหลักในความรู้และความเห็น เป็นที่เชื่อถือวางใจได้สนิท เป็นผู้ตรงไปตรงมา ไม่มีแง่งอนมายา เป็นปฏิปทาของสาวกสงฆ์ข้อ **อุชุปฏิปนฺโน** คือเป็นผู้ปฏิบัติซื่อตรง ท่านเป็นผู้มีความอดกลั้นเป็นอย่างดี มีความสงบเสงี่ยม ไม่เคยแสดงอาการผลุนผลันให้ปรากฏ ไม่เคยพูดคำหยาบ กล่าวแต่คำอ่อนหวาน ไม่พูดให้เจ็บใจคนอื่น ไม่พูดเสียดสีกระทบกระทั่ง นินทาว่าร้ายผู้อื่น องค์ท่านเคยปรารภเป็นเชิงสอนว่า คนเรานั้นมีอาวุธพิเศษสำหรับป้องกันตัวอยู่อย่างหนึ่ง คือนิ่ง ไม่ต่อปากต่อคำ ต่อความยาวสาวความยืด อันเป็นเหตุให้เรื่องนั้น ๆ ไม่สุดสิ้น ปฏิปทานี้ท่านถือเป็นแนวปฏิบัติประการหนึ่ง จึงนิยมในการรู้แล้วเลิกแล้วกันไป ไม่ถือสาหาความอีก ไม่มีเวรไม่มีภัยกับใคร ๆ แม้ผู้ที่ถือโกรธท่าน ท่านก็ไม่โกรธตอบกลับหาทางสมัครสมานคืนดี เรื่องไม่ดีของผู้อื่นเป็นไม่พูดถึง มีผู้พูดก็ห้ามเสีย เรื่องการบ้านการเมือง รบราฆ่าฟัน อันมิใช่กิจสมณะไม่พูดเกี่ยวถึงเลย มีผู้พูดถ้าเป็นผู้น้อยก็ห้ามเสีย ถ้าเป็นผู้ใหญ่ ท่านก็ยิ้ม ๆ รับฟังโดยมรรยาท ท่านมีอาการสงบสม่ำเสมอ ไม่โลเลสับปลับ ไม่พูดถ้อยคำไร้สาระ พูดแต่สิ่งที่เป็นการเป็นงาน ประกอบด้วยอรรถด้วยธรรม มีประโยชน์ ไม่พูดเล่นตลกคะนองแต่ไหนแต่ไรมา

ท่านทำองค์ของท่านเป็นเนติแบบอย่าง สมกับเป็นผู้นำหมู่คณะ เป็นผู้ปกครองศิษยานุศิษย์บริษัท บริวาร ตลอดถึงคณะสงฆ์ เป็นพระอุปัชฌาย์อาจารย์ของคนทุกชั้น สิ่งไรที่ท่านสอนให้คนอื่นละเว้นไม่ให้ทำ ไม่ให้ประพฤติด้วย ไม่เป็นแต่เพียงสอนหรือห้ามผู้อื่นฝ่ายเดียวเท่านั้น ท่านเป็นผู้เคารพนับถือผู้ใหญ่เหนือตน ปฏิบัติตามบังคับบัญชาในสิ่งที่ถูกที่เป็นธรรมอย่างครบถ้วน แต่สิ่งไรเป็นผิดเป็นเสียแล้วก็ไม่ยอมร่วมด้วย ระเบียบแบบแผนประเพณีอันใดที่ทางคณะสงฆ์บัญญัติไว้เป็นธรรมเป็นวินัย ท่านถือปฏิบัติตามโดยไม่บกพร่อง นี้ก็เป็นเนติอีกประการหนึ่ง คือดีทั้งปกครองเขาและเขาปกครองก็ดีด้วย

ทราบว่าเมื่อครั้งท่านสอบไล่ภาษาบาลีในมหามกุฏราชวิทยาลัยได้ที่ ๑ ทุกชั้นเป็นลำดับมา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ออกพระโอษฐ์รับสั่งว่า ตาบุญ (คือพระยาธรรมปรีชาผู้เป็นอาจารย์ภาษาบาลีของเจ้าพระคุณ) มอบช้างเผือกส่งเข้ามา จึงได้เป็นผู้ที่ทรง

โปรดปราน เป็นผู้ที่ทรงปรึกษาทางด้านวิทยาการ และด้านการปกครองคณะสงฆ์องค์หนึ่ง จนกาลที่สุด คือเมื่อจวนจะสิ้นพระชนม์ ก็ยังโปรดให้เจ้าพระคุณซึ่งในเวลานั้นดำรงตำแหน่งฐานันดรสมณศักดิ์ที่พระธรรมไตรโลกาจารย์ เข้าเฝ้าถวายธรรมลางประการเป็นครั้งสุดท้าย

เจ้าพระคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์อาพาธเป็นโรคเนื้องอกที่ตับ มีอาการเบื่ออาหารและอ่อนเพลียมาโดยลำดับ นายแพทย์ได้ตรวจพบเมื่อวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๔ พักรักษาตัวอยู่ ณ วัดเขาบางทราย จังหวัดชลบุรี ประมาณเดือนเศษ อาการไม่ดีขึ้น ถึงวันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๙๔ ทางคณะสงฆ์กรมศาสนาและกรมการแพทย์ส่งนายแพทย์ไปรับท่านมารักษาพยาบาล ณ วัดเทพศิรินทราวาส นายแพทย์ผู้ทรงคุณวุฒิเชี่ยวชาญ เป็นต้นว่า หลวงนิตยเวชวิศิษฐ์ พระอัพภันตราพาธพิศาล นายแพทย์ใช้ ยูนิพันธ์ ได้ถวายการรักษาการพยาบาลจนสุดความสามารถ แต่โรคชนิดนี้ยังไม่พบวิธีที่จะรักษาให้หายได้ เป็นโรคที่ทรมาน เท่าที่ปรากฏผู้ที่เป็นโรคชนิดนี้มักได้รับทุกขเวทนาแสนสาหัส แต่องค์ท่านแม้ได้รับทุกขเวทนาเห็นปานนั้นก็สงบระงับ ไม่ยอมให้ทุกขเวทนานั้นครอบงำ มีสติสัมปชัญญะ ส่อให้เห็นคุณธรรมลางประการ อันท่านได้อบรมมาเป็นเวลานาน ไม่ครั่นคร้ามต่อมรณภัยอันคุกคามอยู่ สู้อุตส่าห์แนะนำพร่ำสอนโดยย่อ ๆ ถึงคุณพระรัตนตรัย และความจริงของสังขารกับทั้งความน่าเบื่อหน่ายในชาติภพ และให้ศีลให้พรแก่ผู้มาเยี่ยมเยียนและรักษาพยาบาล จนที่สุดถึงมรณภาพด้วยอาการอันสงบ เมื่อวันที่ ๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๔ เวลา ๑๐.๓๐ น. คำนวณอายุได้ ๘๐ ปี โดยมีพรรษา ๕๙

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานน้ำสรงศพและพระราชทานโกศไม้สิบสองประดับพุ่มและพู่เฟื่องฉัตรเครื่องสูง มีแตร จ่าปี่ จ่ากลอง และกลองชนะ ประโคมเป็นเกียรติยศประดิษฐานโกศ ณ กุฏีที่อยู่วัดเทพศิรินทราวาส มีพระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรมเป็นของหลวง ๓ วัน และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ประกอบการพระราชกุศลทักษิณานุสรณ์ พระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ในสัตตมวารแรก ต่อจากนั้น มีเจ้านาย คณะรัฐมนตรี ข้าราชการ คณะสงฆ์ ภิกษุสามเณร อุบาสกอุบาสิกา ศิษยานุศิษย์ และผู้เคารพนับถือ ได้ทรงบำเพ็ญและบำเพ็ญกุศลถวายติดต่อกันมาเป็นลำดับ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดการพระราชทานเพลิงศพ ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๕ และเสด็จพระราช-ดำเนินทั้งสองพระองค์

ประวัติและคุณสมบัติส่วนอัตตสมบัติและปรหิตปฏิบัติของเจ้าพระคุณสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ญาณวรเถร เท่าที่ได้รำพันมานี้ชี้ให้เห็นว่า เจ้าพระคุณสมเด็จ ฯ ได้อาศัยความเป็นผู้มีบุญอันได้ทำไว้แล้วในกาลก่อน เป็น **ปุพฺเพกตปุญฺญตา** อันท่านผู้รู้เรียกว่าวาสนา แรก

เริ่มนำให้มาอยู่ในถิ่นอันสมควร เป็น **ปฏิรูปเทสวาส** คบหาศึกษาวิทยาการกับผู้ทรงคุณวุฒินั้น ๆ เป็น **สปฺปุริสูปสฺสย** คือคบสัตบุรุษ กับทั้งตั้งองค์ท่านเองไว้ที่ชอบ ประกอบด้วยสุริตธรรมสัมมาปฏิบัติ เป็น **อตฺตสมฺมาปณิธิ** สิริรวมเป็นจักรธรรมครบ ๔ ประการ เป็นจักรสมบัติพัดผันนำองค์ท่านไปสู่วัฒนะ เจริญรุ่งเรืองสุดวาสนาบารมี กับทั้งยังประกอบด้วยญาณปรีชาอันประเสริฐ เป็นเหตุสำคัญนำองค์ท่านให้ผ่านพ้นอุปสรรคภยันตรายฝ่ายหายนะ รอดตลอดจนสุดชนม์ชีพด้วยประการฉะนี้.

๘. ดอกมะลิ

ดอกมะลิเป็นดอกไม้ที่ถูกรับรองแล้วว่าเป็นดอกไม้ที่หอมเย็นชื่นใจที่สุดและขาวบริสุทธิ์ที่สุดในบรรดาดอกไม้ทั้งหลาย

ชีวิตของมนุษย์ที่เป็นอยู่ก็เช่นเดียวกับการเล่นละครขอให้เป็นตัวเอกที่มีชื่อเสียงที่สุดเช่นเดียวหรือลักษณะเดียวกับดอกมะลิ อย่าเป็นตัวผู้ร้ายที่เลวที่สุด และให้เห็นว่าดอกมะลินี้จะบานเต็มที่เพียง ๒-๓ วัน ก็จะเหี่ยวเฉาไป

ฉะนั้นขอให้ทำตัวให้ดีที่สุดเมื่อยังมีชีวิตอยู่ให้หอมที่สุดเหมือนดอกมะลิที่เริ่มแย้มบานฉะนั้น

"จงเลือกทำแต่กรรมที่ดี ๆ"

๙. "ทำดี ดีกว่าขอพร"

"จงเลือกทำแต่กรรมที่ดี ๆ นะ !"

เตือนให้เตรียมตัวไว้ดำเนินชีวิตต่อไปเป็นคำแทนคำอวยพรอย่างสูงสุด ประกอบด้วยเหตุผลเมื่อทำกรรมดีแล้ว ไม่ให้พรก็ต้องดี เมื่อทำชั่วแล้วจะมาเสกสรรปั้นแต่ง อวยพรอย่างไรก็ดีไม่ได้ทำชั่วเหมือนโยนหินลงน้ำ จะต้องจมทันที ไม่มีผู้วิเศษ ใด ๆ จะมาเสกเป่าอวยพรอ้อนวอนขอร้องให้หินลอยขึ้นมาได้ ทำกรรมชั่วจะต้องล่มจมป่นปี้เสียราศีเกียรติคุณชื่อเสียงเหมือนก้อนหินหนักจมลงไปอยู่กับโคลนใต้น้ำ ทำดีเหมือนน้ำมันเบา เมื่อเทลงน้ำย่อมลอยเป็นประกายมันปลาบอยู่เหนือน้ำ

ทำกรรมดี ย่อมมีสง่าราศี มีเกียรติคุณชื่อเสียง มีแต่คนเคารพนับถือยกย่องบูชาเฟื่องฟุ้งลอยเหมือนน้ำมันลอย ถึงจะมีศัตรูหมู่ร้ายจงใจเกลียดชังมุ่งร้ายอิจฉาริษยา แช่งด่าให้จมก็ไม่สามารถจะเป็นไปได้ กลับจะแพ้เป็นภัยแก่ตัวเอง ขอให้จงตั้งใจกล้าหาญ พยายามทำแต่กรรมดี ๆ โดยไม่มีความเกรงกลัวหวั่นไหวต่ออุปสรรคใด ๆ ทั้งสิ้น ผู้ที่มีความเลื่อมใสในคุณพระรัตนตรัย ผู้ที่มีโชคดี ผู้ที่มีความสุขและผู้ที่มีความเจริญ ประสงค์ใดก็สำเร็จสมประสงค์ ก็คือผู้ที่ประกอบกรรมทำแต่ความดีอย่างเดียวนั่นเอง

ประวัติเจ้าอาวาสองค์ที่ ๖
พระสาสนโสภณ

พระสาสนโสภณ ฉายา ชินทตฺโต นามเดิม เอื้อน นามสกุล สุดเฉลียว สัญชาติไทย เชื้อชาติไทย วัดเทพศิรินทราวาส แขวงเทพศิรินทร์ เขตป้อมปราบศัตรูพ่าย กรุงเทพมหานคร

ชาติภูมิ

เกิดวันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๒ เวลา ๐๗.๐๐ น. ตรงกับวันอังคาร ขึ้น ๑๐ ค่ำ เดือนอ้าย ปีกุน ณ บ้านทับช้าง แขวงคลองประเวศ เขตพระโขนง กรุงเทพมหานคร นามบิดา นายนิ่ม สุดเฉลียว นามมารดา นางเยื้อน สุดเฉลียว

บรรพชา อุปสมบท

บรรพชา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ อายุ ๑๖ ปี ณ วัดเทพศิรินทราวาส

อาจารย์ผู้ให้บรรพชา สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทราวาส

อุปสมบท เมื่อวันที่ ๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๒ เวลา ๑๔.๐๘ น. ตรงกับวันพฤหัสบดี ขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๘ ปีมะแม ณ พัทธสีมาวัดเทพศิรินทราวาส

นามพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วัดบวรนิเวศวิหาร

นามพระกรรมวาจาจารย์ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ วัดเทพศิรินทราวาส

วิทยฐานะ

นักธรรมชั้นเอก สำนักเรียนวัดเทพศิรินทราวาส

พ.ศ. ๒๔๗๕ เปรียญธรรม ๗ ประโยค สำนักเรียนวัดเทพศิรินทราวาส

สมณศักดิ์

๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๐	เป็น **พระศรีวิสุทธิวงศ์**
๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๒	เป็น **พระราชกวี**
๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๙๘	เป็น **พระชินทัตตกวี** (เสมอชั้นเทพ)

๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๐	เป็น **พระธรรมธัชมุนี**
๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๔	เป็น **พระมหารัชชมังคลาจารย์** (เทียบรองสมเด็จพระราชาคณะ)
๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๕	โปรดสถาปนาขึ้นเป็นรองสมเด็พระราชาคณะ ที่ **พระสาสนโสภณ**

ตำแหน่งหน้าที่

๒๗ พฤศจิกายน ๒๔๘๕	เป็น พระคณาจารย์เอกในทางเทศนา
	เป็น สมาชิกสังฆสภา
	เป็น พระวินัยธรชั้นอุทธรณ์
พ.ศ. ๒๔๘๘	เป็น กรรมการสังคายนาตามบทเฉพาะกาล พ.ร.บ. คณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔
๒๓ พฤษภาคม ๒๔๙๔	เป็น พระอุปัชฌายะ
	เป็น ผู้รักษาการในตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส
๙ มีนาคม ๒๔๙๘	เป็น เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส
พ.ศ. ๒๔๙๕	เป็น พระวินัยธรชั้นฎีกา
พ.ศ. ๒๕๐๖	เป็น อนุกรรมการมหาเถรสมาคมเฉพาะเรื่อง
๑๖ มีนาคม ๒๕๐๗	เป็น เจ้าคณะภาค ๑-๗ และ ๑๒-๑๕ (ธรรมยุต)
๒๓ มีนาคม ๒๕๑๖	เป็น เจ้าคณะภาพ ๑-๒-๓ และ ๑๒-๑๓ (ธรรมยุต)

พระเดชพระคุณท่านเจ้าคุณพระสาสนโสภณ เริ่มป่วยและรู้สึกอ่อนเพลียมาก สืบเนื่องมาจากเป็นโรคเบาหวานมาหลายปี จนเมื่อวันที่ ๗ พฤษภาคม ๒๕๒๑ จึงได้เข้ารับการรักษาตัวที่โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ในระหว่างรักษาตัวอยู่นั้น มีอาการซึมเป็นลางครั้ง แพทย์ตรวจพบว่าเป็นมะเร็งที่ปอดและลามไปถึงสมอง และได้รับการผ่าตัดสมองเมื่อวันที่ ๖ มิถุนายน ๒๕๒๑ หลังจากได้รับการผ่าตัดสมองแล้ว ยังคงมีอาการซึมอยู่เช่นเดิม และรู้สึกตัวบ้างเป็นลางครั้ง กลางดึกของคืนวันที่ ๑๙ มิถุนายน ๒๕๒๑ มีโลหิตไหลออกจากกระเพาะอาหารมาก และได้รับการรักษาเยียวยาจนอาการดีขึ้น ต่อมาตอนบ่าย ๑๔.๐๐ น. ของวันที่ ๒๐ มิถุนายน มีโลหิตออกมาอีก แม้จะได้รับการพยาบาลเป็นอย่างดียิ่ง แต่อาการก็ยังไม่ดีขึ้น จึงได้รับการผ่าตัด

กระเพาะอาหาร แต่หลังการผ่าตัดแล้ว กลับมีอาการของโรคหัวใจและโรคปอดแทรกซ้อน และไม่รู้สึกตัวนับแต่นั้นมา จนกระทั่งตอนเช้าวันที่ ๒๙ กรกฎาคม ๒๕๒๑ ก็ถึงแก่มรณภาพด้วยอาการสงบ เนื่องจากหัวใจไม่ทำงาน (MYOCARDIAL INFARCTION) เมื่อเวลา ๐๘.๐๕ น. รวมอายุได้ ๗๘ ปี ๗ เดือน ๑๗ วัน

คณะวัดเทพศิรินทราวาส ได้นำศพจากโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ มาตั้งบำเพ็ญกุศล ณ ศาลากวีนิรมิต กำหนดพระราชทานน้ำสรงศพ วันอาทิตย์ ที่ ๓๐ กรกฎาคม ๒๕๒๑ เวลา ๑๗.๐๐ น.

วัดเทพศิรินทราวาส

๒๙ กรกฎาคม ๒๕๒๑

๑๐. จิตตานุภาพ

จิตตานุภาพ คือ อานุภาพของจิต แบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. จิตตานุภาพบังคับตนเอง

๒. จิตตานุภาพบังคับผู้อื่น

๓. จิตตานุภาพบังคับเคราะห์กรรม

จิตตานุภาพบังคับตนเอง

"ตนของตนย่อมเป็นที่พึ่งแก่ตนเอง" เหตุนี้จึงต้องหัดบังคับตนเอง ผู้อื่นถึงจะเป็นศัตรูก็ไม่เท่าตนเป็นศัตรูต่อตนของตนเอง ถ้ายังไม่สามารถบังคับตนของตนเองให้ดีได้แล้ว ก็อย่าหวังเลยว่าจะบังคับผู้อื่นให้ดีได้

จิตตานุภาพบังคับตนเองมี ๗ ประการ

๑. บังคับความหลับและความตื่น

๒. ทำความคิดให้ปลอดโปร่งว่องไวในเวลาตื่นขึ้นแล้ว

๓. เปลี่ยนความคิดได้ตามต้องการ

๔. สงบใจแม้เมื่อตกอยู่ในอันตราย

๕. เปลี่ยนนิสัยความเคยชินของตัวจากร้ายเข้ามาหาดี

๖. ตรวจตราตัวของตัวเป็นครั้งเป็นคราวโดยสม่ำเสมอ

๗. ป้องกันรักษาด้วยจิตตานุภาพ

๑. บังคับความหลับและความตื่น การหัดนอนให้หลับสนิทเป็นกำลังสำคัญยิ่งนัก เหตุที่ทำให้นอนไม่หลับมี ๒ ประการ คือ

๑.๑ ร่างกายไม่สบายพอ

๑.๒ ความคิดฟุ้งซ่าน

อาหารที่ย่อยยากก็เป็นเหตุให้ร่างกายไม่สบายพอ ควรนอนตะแคงข้างขวา ถ้านอนหงายก็ควรให้เอียงขวานิดหน่อย ถ้าต้องการพลิกก็ควรพลิกจากขวานิดหน่อย แล้วกลับตะแคงขวาตามเดิม นอนย่อมให้อวัยวะทุกส่วนผ่อนพัก อย่าให้เกร็งตึงและไม่ควรตะแคงซ้าย

เวลานอนถ้าจิตฟุ้งซ่านควรคิดถึงอะไรอย่างใดอย่างหนึ่งแต่สิ่งเดียว ครั้นแล้ว ก็เลิกละไม่คิดสิ่งนั้นและไม่คิดอะไรอื่นต่อไปอีก กระทำใจให้หมดจดเหมือนน้ำที่ใสสะอาด

ควรบังคับตัวให้ตื่นตรงตามเวลาที่ต้องการ ก่อนนอนต้องคิดให้แน่นแน่ว สั่งตนเองให้ตื่นเวลาเท่านั้น นึกแน่วอยู่อย่างเดียวว่าจะต้องตื่นเวลาเท่านั้น เมื่อถึงเวลาก็จะตื่นได้เองตามความประสงค์

สุสานหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์

ตำนานสุสานหลวง

สุสานหลวงที่วัดเทพศิรินทราวาส เป็นของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาขึ้น ด้วยทรงพระราชดำริจะแก้ไขความลำบากในการปลงศพผู้มีบรรดาศักดิ์ต่างกัน ก่อนพรรณนากระแสพระราชดำริ ควรจะกล่าวถึงประเพณีการปลงศพในประเทศสยามนี้ให้ทราบเสียก่อน วิธีการปลงศพที่ไทยเราทำกัน ดูเหมือนจะทำตามแบบแผน ซึ่งชาวอินเดียนำมาสอนแต่โบราณ แต่พึงสังเกตเห็นได้ว่ามีเป็น ๒ คติต่างกัน คือเป็นคติทางพระพุทธศาสนาใช้หีบใส่ศพ แลเมื่อเผาแล้วเอาอัฐิธาตุฝังไว้ในสถูปสถานอย่างหนึ่ง คติทางศาสนาพราหมณ์ใช้โกศใส่ศพ แลเมื่อเผาแล้วเอาอัฐิธาตุลอยทิ้งน้ำอย่างหนึ่ง ชั้นเดิมเห็นจะใช้คติทางพระพุทธศาสนาด้วยกันหมด ภายหลังจึงได้คติทางศาสนาพราหมณ์เข้ามาจากเมืองขอม แต่ใช้เฉพาะพระศพพระเจ้าแผ่นดินหรือเจ้านายชั้นสูงเท่านั้น ด้วยคติของพวกพราหมณ์ถือว่า พระเจ้าแผ่นดินเป็นพระอิศวรหรือพระนารายณ์แบ่งภาคลงมาบำรุงโลก เจ้านายซึ่งเป็นพระราชบุตรแลพระราชธิดาก็เป็นเทพบุตรแลเทพธิดา เมื่อสิ้นชาติในโลกนี้แล้ว ย่อมกลับคืนไปอยู่ในสวรรค์เทวโลกอย่างเดิม เพราะเหตุนี้ ถือว่าพระเจ้าแผ่นดินแลเจ้านายกลับเป็นเทวดาตั้งแต่เวลาสิ้นพระชนมชีพ จึงแต่งพระศพเป็นเทวดา ประเพณีที่ใส่โกศตั้งบนฐานแว่นฟ้า[๑] แลเรียกที่ถวายเพลิงพระศพว่า **"เมรุ"** ก็น่าจะเนื่องมาแต่คติที่ถือว่าเป็นเทวดานั่นเอง ที่เมืองขอมยังมีวิธีต่อออกไปอีกชั้นหนึ่ง ไทยเราไม่ได้เอามาใช้ คือเมื่อถวายเพลิงพระศพแล้ว ถ้าเป็นพระศพพระเจ้าแผ่นดินสร้างปรางค์ปราสาทศิลาถวาย ทำนองสำหรับเป็นที่ประทับเวลาเสด็จลงมาเยี่ยมมนุษยโลก ดังเช่นพระนครวัดเป็นต้น แล้วทำรูปพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้นเป็นพระอิศวรหรือพระนารายณ์ ตั้งเป็นประธาน ถวายพระนามพระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้นให้เนื่องด้วยพระเป็นเจ้า แล้วเรียกเทวรูปนั้นต่อมา ยกเป็นตัวอย่าง ดังเช่นที่พระนครวัดซึ่งสร้างถวายพระเจ้าสุริยวรมันที่ ๒ ทำเป็นรูปพระนารายณ์ ถวายพระนามว่า สมเด็จบรมพิษณุโลกตั้งเป็นประธานในปรางค์กลาง[๒]ดังนี้ ประเพณีการทำศพตามคติพราหมณ์ จึงมิได้สำหรับทำศพบุคคลชั้นต่ำ แลในประเทศสยามมาแก้ไขประสานกับพิธีทางพระพุทธศาสนา ซึ่งใช้เป็นประเพณีบ้านเมืองมาก่อนด้วย ข้อนี้พึงสังเกตได้ ดังเช่นเมื่อถวายเพลิงพระศพพระเจ้าแผ่นดินหรือเจ้านายแล้ว แต่ก่อนมาพระอัฐิธาตุบรรจุไว้ในสถูปสถาน ส่วนพระอังคารเอาไปลอยน้ำดังนี้ แลโบราณศพที่ใส่

---

๑. มีเทวสถานศิลาอยู่นอกเมืองนครธมทางด้านใต้แห่งหนึ่ง เรียกว่า "ปักษีจำกรง" รูปสัณฐานเหมือนโกศ ตั้งบนฐานแว่นฟ้าไม่มีผิด ข้าพเจ้าได้ถ่ายรูปพิมพ์ไว้ในหนังสือนิราศนครวัด.

๒. รูปนั้นสูญไปเสียแล้ว ด้วยภายหลังมาแปลงพระนครวัดเป็นวัดในพระพุทธศาสนา แต่ฝรั่งเศสได้ขุดชันสูตร พบฐานที่ตั้งรูปสมเด็จพระบรมพิษณุโลกยังอยู่ในปรางค์กลาง.

โกศจึงมีเพียงเจ้านายซึ่งเป็นพระราชโอรสแลพระราชธิดา ด้วยถือว่าเป็นเทพบุตรแลเทพธิดาแบ่งภาคมาดังกล่าวมาแล้ว[๑] ที่ศพผู้มีบรรดาศักดิ์ชั้นรองจากพระราชบุตรพระราชธิดาได้ใส่โกศดังเช่นศพเสนาบดีเป็นต้น เป็นของเกิดขึ้นด้วยพระราชทานเป็นเกียรติยศพิเศษมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี เพราะเรื่องตำนานเป็นเหตุดังกล่าวมา ประเพณีการปลงศพในประเทศสยาม จึงต่างกันเป็น ๒ อย่าง เรียกแต่โบราณว่า **"พระศพ"**[๒] คือศพเจ้าซึ่งใส่โกศแลสร้างเมรุพระราชทานเพลิงเป็นการหลวงอย่างหนึ่ง ต่ำกว่านั้นลงมาเรียกแต่ว่า **"ศพ"** เจ้าภาพต้องสร้างโรงทึมที่เผาแลจัดการเอง มูลเหตุแห่งการปลงศพผู้มีบรรดาศักดิ์ สันนิษฐานว่าจะเป็นดังกล่าวมา

ประเพณีการปลงพระศพเจ้านายในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ยังต่างกันเป็นหลายชั้น เห็นจะมีแบบมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาแล้ว คือถ้าเป็นเจ้านายชั้นสูงสุด เช่นสมเด็จเจ้าฟ้า สร้างพระเมรุที่กลางเมือง ถ้าเป็นเจ้านายชั้นสูงรองลงมา เช่นเป็นแต่ต่างกรมผู้ใหญ่ สร้างพระเมรุที่วัด แต่ตัวเมรุทำฝาแผงไม้อย่างพระเมรุกลางเมือง ถ้าเป็นเจ้านายชั้นสามัญ สร้างพระเมรุที่วัด ตัวพระเมรุเป็นแต่หุ้มผ้าขาว ส่วนศพขุนนางนั้น โรงทึมที่เผาต้องสร้างที่วัดแลทำได้แต่หุ้มผ้าขาว แต่จะทำขนาดใหญ่หรือเล็กแล้วแต่บรรดาศักดิ์หรือกำลังของเจ้าภาพ[๓] แต่ก็การปลงศพผู้มีบรรดาศักดิ์นั้น นอกจากเมรุหรือโรงทึมที่เผา ยังต้องมีเครื่องประกอบซึ่งต้องสร้างอีกหลายอย่าง เป็นต้นว่า โรงธรรม โรงทาน โรงครัวแลศาลาที่พักของเจ้าภาพ ตลอดจนโรงเครื่องมหรสพแลร้านดอกไม้ไฟ ล้วนต้องสร้างขึ้นสำหรับใช้เพียงคราวเดียวแล้วรื้อ จึงเป็นการเปลืองแลลำบากในเรื่องงานปลงศพอยู่เป็นอันมาก ทั้งที่เป็นงานหลวงแลงานที่ผู้อื่นเป็นเจ้าภาพ ปรากฏว่าในรัชกาลที่ ๑ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างวัดสุวรรณารามที่คลองบางกอกน้อย ทรงพระราชดำริกับสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท จะแก้ไขความลำบาก แลที่สิ้นเปลืองในการปลงศพผู้มีบรรดาศักดิ์ กรมพระราชวังบวร ฯ จึงทรงรับสร้างสถานที่สำหรับปลงศพให้เป็นของถาวร (ซึ่งมักเรียกกันเป็นสามัญว่าเมรุปูน) ขึ้นที่วัดสุวรรณาราม เป็นของถวายช่วยในการที่ทรงสร้างพระอารามนั้น มีทั้งเมรุแลเครื่องประกอบทุกอย่าง ล้วนก่ออิฐถือปูน[๔] เป็นของถาวรทั้งสิ้น สันนิษฐานว่า เมื่อแรกสร้างเมรุปูนขึ้นนั้น พระศพเจ้านายถ้าไม่สูงศักดิ์ถึงสร้างเมรุกลางเมือง ก็

---

๑. ได้ยินว่า ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์นี้ ก่อนรัชกาลที่ ๔ พระศพพระองค์เจ้าวังหน้าก็ยังใส่หีบ ได้พระราชทานโกศแต่ที่เป็นต่างกรม.

๒. ข้อนี้มีปรากฏในหนังสือพระราชพงศารดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม ๒ หน้า ๒๔๐ ในรัชกาลพระเจ้าบรมโกษฐ์ว่า เมื่อเจ้าพระยาชำนาญบริรักษ์ถึงอสัญกรรม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เรียกว่า "พระศพ" ก็หมายความว่า ให้เป็นอย่างศพเจ้านั้นเอง.

๓. ที่เผาศพ มาเรียกกันเป็นสามัญตามรูปมียอดแหลม เรียกว่าเมรุ มีแต่หลังคาเป็นจอม เรียกว่าโรงทึม หลังคาแบน เรียกว่าปะรำ.

๔. เมรุปูนที่วัดสุวรรณารามชำรุดทรุดโทรม ทิ้งร้างมาช้านาน เดี๋ยวนี้รื้อเสียหมดแล้ว.

เห็นจะพระราชทานเพลิงในเมรุปูนโดยมาก ส่วนศพขุนนางก็คงจะเผาในเมรุปูนได้แต่ที่ได้รับพระราชทานพระราชานุญาตพิเศษ ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรด ฯ ให้สร้างเมรุปูนมีเครื่องประกอบพร้อมดังกล่าวมาขึ้นที่วัดอรุณราชวราราม กับที่วัดสระเกศอีก ๒ แห่ง เมรุปูนที่วัดสระเกศนั้น สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เมื่อยังเป็นที่พระยาศรีพิพัฒน์เป็นนายงาน มีสิ่งซึ่งก่อสร้างบริบูรณ์ยิ่งกว่าแห่งอื่น มีทั้งเมรุใหญ่สำหรับปลงศพผู้มีบรรดาศักดิ์สูง แลโรงทึมสำหรับปลงศพบุคคลชั้นคฤหบดี ฝีมือทำก็ประณีตยิ่งกว่าเมรุที่วัดอรุณ ฯ แลวัดสุวรรณาราม แต่เมรุปูนทั้ง ๓ แห่งซึ่งกล่าวมา มิได้จัดการบำรุงรักษาต่อมาตามสมควร แลศพซึ่งปลงในเมรุปูนก็ต่ำศักดิ์ลงเป็นอันดับมา จนมิต้องขอพระราชทานพระราชานุญาตเป็นพิเศษ ครั้นจำเนียรกาลนานมาการปลงศพในเมรุปูนก็เกิดเป็นที่รังเกียจของเจ้าภาพชั้นบรรดาศักดิ์สูง จึงมักปลูกเมรุหรือโรงทึมขึ้นปลงศพที่หน้าเมรุปูน คงใช้แต่เครื่องประกอบอย่างอื่นซึ่งสร้างไว้เป็นของถาวร ครั้นเมื่อเมรุปูนชำรุดทรุดโทรมหนักลง ถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมักโปรด ฯ ให้สร้างพระเมรุปลงพระศพเจ้านายที่วัดบวรนิเวศโดยมาก มาถึงรัชกาลที่ ๕ ชั้นแรกยังสร้างพระเมรุหน้าเมรุปูนปลงพระศพเจ้านายที่วัดอรุณ ฯ แลที่วัดสระเกศ หรือถ้าเป็นพระศพฝ่ายวังหน้า ก็ไปปลงที่วัดสุวรรณารามตามแบบเก่าบ้าง สร้างพระเมรุที่วัดบวรนิเวศอย่างครั้งรัชกาลที่ ๔ บ้าง บางพระศพมีพระราชประสงค์จะให้คล้ายกับงานพระเมรุกลางเมืองแต่ก่อน โปรด ฯ ให้สร้างพระเมรุในวัดมหาธาตุ ใช้ท้องสนามหลวงเป็นที่มีการมหรสพบ้าง บางคราวก็ย้ายไปสร้างพระเมรุที่วัดราชบพิธบ้าง

จนมาถึงสมัยเมื่อเลิกการกะเกณฑ์สิ่งของแลแรงคนทำการหลวง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรารภถึงความสิ้นเปลืองในเรื่องปลงพระศพเจ้านาย กับทั้งความลำบากต่าง ๆ อันเกิดแต่รังเกียจเมรุปูนซึ่งได้สร้างไว้แต่ก่อน จึงทรงพระราชดำริสถาปนาสุสานหลวงขึ้นที่วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อราว พ.ศ. ๒๔๓๖ ด้วยวัดเทพศิรินทราวาสเป็นที่ไปได้สะดวกทั้งทางบกแลทางน้ำ แลมีที่อยู่ทางหลังวัดเป็นส่วนหนึ่งต่างหาก กระแสพระราชดำริที่จะสร้างสุสานนั้น คือจะให้มีที่อันตกแต่งรักษาไว้ให้สะอาดอยู่เสมอ แลมีสถานอันเป็นเครื่องประกอบการเมรุซึ่งจำเป็นจะต้องใช้ให้ครบครัน เมื่อจะทำการปลงศพ อย่าให้ต้องสร้างอันใดใหม่เว้นไว้แต่ตัวเมรุหรือโรงทึมอย่างเดียวที่จะต้องสร้างใหม่เป็นของทำชั่วคราว ให้ปลูกสร้างได้ตามสมควรแก่ชั้นยศศักดิ์หรือความพอใจของเจ้าภาพ ไม่ให้มีข้อรังเกียจเหมือนกับเมรุปูน ด้วยมีพระราชประสงค์จะให้ปลงศพที่สุสานนี้ได้ทุกชั้นบรรดาศักดิ์ สุดแต่ได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตพิเศษเป็นสำคัญ ที่สุสานหลวงนี้ได้โปรด ฯ ให้ทำการปลงพระศพพระเจ้าลูกยาเธอ

พระองค์เจ้าอิศริยาภรณ์ เมื่อ ร.ศ. ๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๗) เป็นปฐม แลครั้งนั้นทรงสร้างที่ตั้งพระศพเป็นพลับพลาของถาวร พระราชทานนามว่า **"พลับพลาอิศริยาภรณ์"** สำหรับจะได้ใช้เป็นที่ประทับเมื่อเสด็จไปพระราชทานเพลิงศพงานอื่น ๆ ต่อไป ต่อมาถึง ร.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๓๘) พระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงวิมลนาคนพีสีอีกครั้งหนึ่ง แต่นั้นมาการปลงศพอันเป็นงานหลวง เช่นพระศพเจ้านายซึ่งมิได้ทำพระเมรุที่ท้องสนามหลวงหรือทำที่อื่นเทียบด้วยท้องสนามหลวง ก็มักทำที่สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาสโดยมาก

ส่วนงานศพซึ่งผู้อื่นเป็นเจ้าภาพนั้น ถ้ากราบบังคมทูลขออนุญาตแลทรงพระราชดำริเห็นสมควร ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตพิเศษให้ปลงที่สุสานหลวงได้ไม่เลือกด้วยชั้นบรรดาศักดิ์ มีตั้งแต่ศพเจ้าพระยาลงมาจนศพคฤหบดี จะยกเป็นตัวอย่างในที่นี้แต่บางราย ซึ่งเจ้าภาพได้สร้างสิ่งถาวรถวายไว้ในที่สุสานหลวง คือ :-

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ข้าพเจ้าปลงศพหม่อมเจ้าชายอิทธิดำรงผู้เป็นบุตร ได้สร้างศาลาเป็นที่มีเทศนาแลทำบุญถวายหลังหนึ่ง พระราชทานนามว่า **"ศาลาดำรงธรรม"**

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๘ ปลงศพเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง เจ้าภาพได้สร้างศาลาเป็นที่ตั้งเครื่องไทยธรรมถวายเป็นคู่กับศาลาดำรงธรรมหลังหนึ่ง พระราชทานนามว่า **"ศาลาบำเพ็ญทาน"**

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ งานพระศพพระเจ้าราชวรวงศเธอ พระองค์เจ้านิเวศ เจ้าภาพสร้างศาลาที่พักฝ่ายหน้าถวายหลังหนึ่ง พระราชทานนามว่า **"ศาลาอุทิศนิเวศ"**

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๒ งานศพเจ้าจอมมารดาบัว รัชกาลที่ ๔ เจ้าภาพสร้างศาลาที่พักฝ่ายในถวายเป็นคู่กับศาลาอุทิศนิเวศหลังหนึ่ง พระราชทานนามว่า **"ศาลาอุเทศปทุม"**

ต่อมาเมื่องานศพพระยาอิศรานุภาพ (เอี่ยม บุนนาค) เจ้าภาพสร้างสามสร้างถวายตอนหนึ่ง เมื่องานศพพระยาราชสงคราม (ทัต หงสกุล) เจ้าภาพสร้างสามสร้างถวายอีกตอนหนึ่งต่อกันแล้วโปรด ฯ ให้สร้างหอพระสวดพระอภิธรรมขึ้นหลังหนึ่ง ด้วยใช้เงินอุทิศทำบุญในงานพระศพพระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา แลพระองค์เจ้าประพาฬรัศมี

ส่วนประตูแลรั้วเหล็กรอบบริเวณ กับทั้งถนนหนทาง แลแต่งลานที่ในสุสานหลวงเป็นของหลวงทรงสร้างทั้งสิ้น เรื่องตำนานของสิ่งซึ่งสร้างไว้ในสุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาสมีดังแสดงมานี้

นอกจากสร้างเครื่องประกอบที่กล่าวมาโดยเฉพาะในเวลาต่อมา เมื่อมีเครื่องประกอบบริบูรณ์แล้ว เจ้าภาพงานศพอื่นบรรดาซึ่งได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ปลงที่สุสานหลวง

พลับพลาอิศริยาภรณ์

ได้ถวายเป็นตัวเงินช่วยในการบำรุงรักษาสุสานหลวง เป็นจำนวนมากบ้าง น้อยบ้าง ทุกราย ที่จะเว้นหามีไม่

สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาสดีกว่าที่ปลงศพแห่งอื่น ด้วยเป็นที่ใกล้ ไปมาได้สะดวกทั้งทางบกแลทางน้ำอย่างหนึ่ง เป็นที่อันบุคคลทุกชั้นบรรดาศักดิ์ไปช่วยงานได้ไม่ขัดข้องอย่างหนึ่ง เป็นที่สะอาดสะอ้านปราศจากข้อควรรังเกียจความปฏิกูลในฐานที่อย่างหนึ่ง แม้ปลงศพได้ทุกชั้นบรรดาศักดิ์ก็ดี การที่ต้องได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตพิเศษก่อนทุกรายนั้น ย่อมเป็นข้อจำกัดให้อยู่แต่ในการศพสาธุชน อันสมควรจะทำในสถานที่แห่งเดียวกันได้อย่างหนึ่ง ด้วยเหตุเหล่านี้ที่สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาสจึงเป็นที่ทำการศพของหลวงโดยมาก แลเป็นที่ยินดีของเจ้าภาพงานศพซึ่งได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ปลงศพ ณ ที่สุสานหลวงนี้ การดูแลรักษาที่สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส เดิมเป็นพนักงานของกระทรวงโยธาธิการ เพราะสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้มีพระราชดำริสั่งสมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ เมื่อยังเสด็จดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงนั้น เป็นผู้รับสั่งสถาปนาที่สุสานหลวง ข้อซึ่งโปรด ฯ ให้เรียกว่า **“สุสาน”** นั้น เพราะทรงพระราชดำริว่าจะเรียกอย่างอื่น เช่นเรียกว่าที่เมรุหรือที่อันใดอื่นซึ่งใช้กันอยู่ไม่ตรงกับพระราชดำริในการสร้าง จึงโปรด ฯ ให้เอาคำบาลีว่า **“สุสาน”** อันแปลความว่า ที่ปลงศพ มาเรียก ได้จัดการสุสานหลวงตามกระแสพระราชดำริมาตลอดรัชกาลที่ ๕ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๖ หน้าที่บำรุงรักษาสุสานหลวงย้ายไปอยู่กรมนคราทร ที่สุสานหลวงก็เป็นแต่ทำการศพหลวงเป็นพื้น ศพซึ่งผู้อื่นเป็นเจ้าภาพนาน ๆ จะมีสักครั้งหนึ่ง ทุนที่สำหรับบำรุงรักษาก็ร่อยหรอหมดไป มาถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ ทรงพระราชดำริเห็นว่า ที่สุสานหลวงก็เป็นส่วนหนึ่งในวัดเทพศิรินทราวาส ถ้าโอนการบำรุงรักษาสุสานหลวงไปไว้กับการบำรุงรักษาพระอารามด้วยกัน จะเรียบร้อยดีกว่าอย่างแต่ก่อน จึงโปรด ฯ ให้โอนไปแต่เมื่อวันที่ ๑๐ เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๙ หน้าที่การบำรุงรักษาสุสานหลวงเดี๋ยวนี้จึงเป็นพนักงานของเจ้าคุณพระสาสนโสภณเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส ท่านปรารภว่า การซึ่งสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงได้ทรงพระราชดำริสถาปนาที่สุสานหลวงขึ้นไว้ดังได้กล่าวมา เป็นการสมควรยิ่งนักที่จะจัดบำรุงรักษาสุสานหลวงต่อไป จะเป็นอย่างอื่นก็ไม่ดีเท่าให้คงอยู่ ตามกระแสพระราชดำริของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง ท่านได้แจ้งความดำริแลปรารภถึงถาวรสถานต่าง ๆ ที่ในสุสานซึ่งชำรุดทรุดโทรมอยู่มากบ้างน้อยบ้างแก่ผู้ซึ่งได้สร้างถวายไว้แต่เดิม ต่างก็ยินดีอนุโมทนารับจะปฏิสังขรณ์ให้คืนดีแทบทุกรายแล้ว ท่านจึงปรารภความอีกข้อหนึ่งว่า ควรจะตั้งกองทุนขึ้นไว้สำหรับบำรุงรักษาสุสานหลวงคล้ายกับบุญนิธิอย่างหนึ่ง แล้วแต่ผู้ใดจะศรัทธาบริจาคทรัพย์ช่วยอุดหนุนการนั้น จะเป็นเจ้าภาพงานศพซึ่งทำที่สุสานหลวงก็ดี หรือผู้ซึ่ง

ประสงค์จะซ่อมแซมงานศพซึ่งทำที่สุสานหลวงก็ดี หรือแม้เป็นผู้อื่นแลมีเจตนาด้วยประการอย่างอื่นก็ดี ให้มีโอกาสบริจาคทรัพย์เพิ่มในกองทุนนั้นได้มากแลน้อยตามศรัทธา การบำรุงรักษาที่สุสานหลวงก็จะเป็นประโยชน์ไพบูลย์ สมดังพระราชประสงค์ของสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงมั่นคงถาวรสืบไป ข้าพเจ้าเห็นชอบด้วยตามความดำริของเจ้าคุณพระสาสนโสภณ จึงได้รับแต่งตำนานสุสานหลวง พิมพ์ไว้ให้ทราบกันแพร่หลาย แลหวังใจว่าเจ้าคุณพระสาสนโสภณจะได้ความช่วยเหลืออุดหนุนสมประสงค์ทุกประการ.

(ลงพระนาม) **ด.ร.**

ทุนสมบัติสุสานหลวงเวลานี้มี ๗๐๐ บาท

ที่ ๑ ศพหม่อมราชวงศ์สุวพรรณ

ที่ ๒ ศพเจ้าจอมเอื้อน ในรัชกาลที่ ๕

ใน พ.ศ. ๒๔๗๐

รายพระนาม/นามเจ้าภาพ
บำเพ็ญกุศลสวดพระอภิธรรม
ถวาย
พระสาสนโสภณ (ใย ภทฺทิยเถร)

ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส

รองแม่กองบาลีสนามหลวง เจ้าคณะภาค ๑-๒-๓ และ ๑๒-๑๓ (ธรรมยุต)

ณ ศาลากวีนิรมิต วัดเทพศิรินทราวาส

****

ที่	กรกฎาคม /สิงหาคม	รายพระนาม/นามเจ้าภาพ	หมายเหตุ
๑	**วันจันทร์ที่ ๒๗**	**พระบรมราชานุเคราะห์ วันที่ ๑**	**วัดจักรวรรดิราชาวาส**
๒	**วันอังคารที่ ๒๘**	**พระบรมราชานุเคราะห์ วันที่ ๒**	**วัดราชสิทธาราม**
๓	**วันพุธที่ ๒๙**	**พระบรมราชานุเคราะห์ วันที่ ๓**	**วัดระฆังโฆสิตาราม**
๔	**วันพฤหัสบดี ที่ ๓๐**	**พระบรมราชานุเคราะห์ วันที่ ๔**	**วัดสุทัศนเทพวราราม**
๕	**วันศุกร์ที่ ๓๑**	**พระบรมราชานุเคราะห์ วันที่ ๕**	**วัดสระเกศ**
๖	**วันเสาร์ที่ ๑**	**พระบรมราชานุเคราะห์ วันที่ ๖**	**วัดอนงคาราม**
๗	**วันอาทิตย์ที่ ๒**	**พระบรมราชานุเคราะห์ บำเพ็ญ พระราชกุศลสัตตมวาร (ครบ ๗ วัน)**	**สัตตมวารที่ ๑ วัดพระเชตุพนฯ**
๘	วันจันทร์ที่ ๓	สำนักงานเจ้าคณะภาค ๑-๒-๓ และ ๑๒-๑๓ (ธรรมยุต)	วัดสระเกศ

ที่	สิงหาคม	รายพระนาม/นามเจ้าภาพ	หมายเหตุ
		พระธรรมวรเมธี วัดเทพศิรินทราวาส พระเทพรัชมงคลเวที วัดสัมพันธวงศ์ พระเทพวรเมธี วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม พระราชกวี วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม พระเนกขัมมมุนี วัดศรีรัตนาราม จ.ระยอง พระครูปลัดสัมพิพัฒนสุตาจารย์ พระครูปลัดศรีธรรมวัฒน์ พระครูปลัดวิริยวัฒน์ พระมหาสิงห์ณรงค์ นรสีโห คณะวัดบางไกรใน จังหวัดนนทบุรี นำโดย พระครูนนทโสภณ พระครูสุวรรณโชติวุฒิ พระครูพิเศษสรวุฒิ	
๙	วันอังคารที่ ๔	คุณไขศรี จุนชยะ พร้อมบุตรธิดา คุณจงกลณี วสุวัต	วัดประยุรวงศาวาส
๑๐	วันพุธที่ ๕	พลเรือตรีกมล สุขสิงห์ และคณะญาติ	วัดมหาธาตุฯ
๑๑	วันพฤหัสบดีที่ ๖	คณะสงฆ์วัดมกุฏกษัตริยาราม	วัดราชบพิธฯ
๑๒	วันศุกร์ที่ ๗	โรงเรียนเทพศิรินทร์ สมาคมผู้ปกครองและครูโรงเรียนเทพศิรินทร์ และโรงเรียนในเครือเทพศิรินทร์	วัดอุโบสถ วัดราชผาติการาม
๑๓	วันเสาร์ที่ ๘	เครือโรงแรมมณเฑียร	วัดดาวดึงษาราม

ที่	สิงหาคม	รายพระนาม/นามเจ้าภาพ	หมายเหตุ
๑๔	**วันอาทิตย์ที่ ๙**	**คณะสงฆ์จังหวัดนนทบุรี (ธรรมยุต)**	**สัตตมวารที่ ๒ วัดราชประดิษฐฯ**
๑๕	วันจันทร์ที่ ๑๐	ฯพณฯ สุวิทย์ คุณกิตติ รองนายกรัฐมนตรี	วัดราชบพิธฯ
๑๖	วันอังคารที่ ๑๑	ตระกูลลีลาแม้นเทพและคณะ	วัดราชผาติการาม
๑๗	**วันพุธที่ ๑๒**	**วันเฉลิมพระชนมพรรษา ๑๒ สิงหา มหาราชินี**	**งดสวด**
๑๘	วันพฤหัสบดีที่ ๑๓	คุณกุลยา-ดวงตา-นิลประไพ บุญ-หลง	วัดบรมนิวาส
๑๙	วันศุกร์ที่ ๑๔	คุณศักดา-อัญชลี ณรงค์ รองกรรมการ ผู้จัดการใหญ่ ธนาคารอาคารสงเคราะห์ และครอบครัว	วัดสระบัว
๒๐	วันเสาร์ที่ ๑๕	คณะศิษยานุศิษย์ของพระญาณวโรดม	วัดเทพศิรินทราวาส
๒๑	**วันอาทิตย์ที่ ๑๖**	**หม่อมเจ้าหญิงพันธุวโรภาส เศวตรุนทร์ และคณะ**	**สัตตมวารที่ ๓ วัดพระยายัง**
๒๒	วันจันทร์ที่ ๑๗	แพทย์และพยาบาล โรงพยาบาลหัวเฉียว	วัดชำนิหัตถการ
๒๓	วันอังคารที่ ๑๘	โรงเรียนสายปัญญา ในพระบรมราชินูปถัมภ์	วัดนรนาถสุนทริการาม
๒๔	วันพุธที่ ๑๙	คุณสมชาย เข็มกลัด และพี่พงศ์	วัดไตรมิตรวิทยาราม
๒๕	วันพฤหัสบดีที่ ๒๐	คณะสงฆ์จังหวัดปราจีนบุรี-สระแก้ว (ธรรมยุต)	วัดสัมพันธวงศ์

ที่	สิงหาคม	รายพระนาม/นามเจ้าภาพ	หมายเหตุ
๒๖	วันศุกร์ที่ ๒๑	คณะสงฆ์วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม	วัดปทุมคงคา
๒๗	วันเสาร์ที่ ๒๒	หลาน ๆ ตระกูลสุขสิงห์	วันอุโบสถ วัดปทุมวนาราม
๒๘	**วันอาทิตย์ที่ ๒๓**	**คณะสงฆ์จังหวัดลพบุรี-สระบุรี (ธรรมยุต) และพุทธสมาคมจังหวัดลพบุรี**	**สัตตมวารที่ ๔ วัดดิสานุการาม**
๒๙	วันจันทร์ที่ ๒๔	พระครูเกษมธรรมรักษ์ วัดท่าข้าม และคณะศิษยานุศิษย์	วัดเทพศิรินทราวาส
๓๐	วันอังคารที่ ๒๕	ครอบครัวคุณประมุข สุวรรณศิลป์ และลูก ๆ	วัดมหาพฤฒาราม
๓๑	วันพุธที่ ๒๖	ไทยบำรุงการไฟฟ้า จำกัด	วัดตรีทศเทพ
๓๒	วันพฤหัสบดี ที่ ๒๗	พระนันทศักดิ์ นนฺทสตฺติ และครอบครัว ปิยะสมบัติกุล	วัดเทพศิรินทราวาส
๓๓	วันศุกร์ที่ ๒๘	ชมรมนักวิ่งเทพศิรินทร์-ภัตตาคารตั้งใจอยู่ -คุณไพโรจน์ หวังวงศ์วิโรจน์	วัดสังเวชวิศยาราม
๓๔	วันเสาร์ที่ ๒๙	คณะลูกศิษย์ ก. ๑๑ (จันทบุรี,ระยอง)	วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม
๓๕	**วันอาทิตย์ที่ ๓๐**	**กองมรดกของนางแก้ว กรลักษณ์**	**สัตตมวารที่ ๕ วัดกันมาตุยาราม**
๓๖	วันจันทร์ที่ ๓๑	คณะสงฆ์จังหวัดพระนครศรีอยุธยา (ธรรมยุต)	วัดราชสิทธาราม

ที่	กันยายน	รายพระนาม/นามเจ้าภาพ	หมายเหตุ
๓๗	วันอังคารที่ ๑	คุณอรทัย โกมลกนก	วัดมกุฏกษัตริยาราม
๓๘	วันพุธที่ ๒	พระครูสิริปัญญาวงศ์ วัดสวนมะม่วง และคณะศิษยานุศิษย์	วัดหัวลำโพง
๓๙	วันพฤหัสบดีที่ ๓	คุณเชษฐชัย พัชราวลัย และคณะ	วัดโสมนัสวิหาร
๔๐	วันศุกร์ที่ ๔	คุณพรเลิศ สุนทรสวัสดิ์ คุณล่องละลิ่ว บุนนาค	วัดพระพิเรนทร์
๔๑	วันเสาร์ที่ ๕	คณะอุบาสก-อุบาสิกาข้างวัดเทพศิรินทราวาส	วัดเทพธิดาราม
๔๒	**วันอาทิตย์ที่ ๖**	**พระราชสิทธิโมลี วัดเทพศิรินทราวาส และคณะของคุณฉัตต์ ปิยะอุย**	**สัตตมวารที่ ๖ วัดปทุมวนาราม**
๔๓	วันจันทร์ที่ ๗	คณะสงฆ์วัดอโศการาม จ.สมุทรปราการ	วัดแก้วแจ่มฟ้า
๔๔	วันอังคารที่ ๘	บริษัท สตาร์ซานิทารีแวร์ จำกัด และคณะศิษยานุศิษย์เจ้าคุณนรฯ	วัดราชาธิวาส
๔๕	วันพุธที่ ๙	คณะสงฆ์วัดกันมาตุยาราม	วัดอินทรวิหาร
๔๖	วันพฤหัสบดี ที่ ๑๐	สิทธิชัยเจริญกลการ	วัดเทวราชกุญชร
๔๗	วันศุกร์ที่ ๑๑	คุณวิจิตร สุขสิงห์ และคณะญาติ	วัดดวงแข
๔๘	วันเสาร์ที่ ๑๒	คุณเปล่ง-พรรณี โจนส์	วัดเศวตฉัตร

ที่	กันยายน	รายพระนาม/นามเจ้าภาพ	หมายเหตุ
๔๙	**วันอาทิตย์ ที่ ๑๓**	**พระบรมราชานุเคราะห์ บำเพ็ญพระราชกุศล ปัญญาสมวาร (ครบ ๕๐ วัน) คณะสงฆ์กรุงเทพมหานคร-สมุทรปราการ (ธรรมยุต) บำเพ็ญกุศลโดยเสด็จพระราชกุศล**	**สัตตมวารที่ ๗ วัดมหาธาตุฯ**
๕๐	วันจันทร์ที่ ๑๔	คณะสงฆ์วัดดวงแข	วัดบวรมงคล
๕๑	วันอังคาร ที่ ๑๕	คณะสงฆ์จังหวัดระยอง (ธรรมยุต) และคณะอุบาสก อุบาสิกา	วัดสัมพันธวงศ์
๕๒	วันพุธที่ ๑๖	พระมหาจันทร์ จนฺทูปโม พระมหาพระชัย จิตวโร	วัดเลา
๕๓	วันพฤหัสบดี ที่ ๑๗	- คณะสงฆ์ อุบาสกอุบาสิกาวัดบางสะเก้า อ.แหลมสิงห์ จ.จันทบุรี บำเพ็ญกุศลสวดพระพุทธมนต์และถวายภัตตาหารเพลแด่พระสงฆ์ - สมาคมศิษย์เก่านักเรียนเทพศิรินทร์	วัดสุทธิวราราม
๕๔	วันศุกร์ที่ ๑๘	นางกัลยา จรรยาทิพย์สกุล	วัดสุนทรธรรมทาน
๕๕	วันเสาร์ที่ ๑๙	นวกะ ก. ๑๑ พ.ศ. ๒๕๐๔	วัดทองนพคุณ
๕๖	**วันอาทิตย์ ที่ ๒๐**	**คณะสงฆ์ อุบาสก อุบาสิกา วัดพระศรีมหาธาตุ**	**สัตตมวารที่ ๘ วัดราชผาติการาม**
๕๗	วันจันทร์ที่ ๒๑	คณะสงฆ์จังหวัดนครนายก-ฉะเชิงเทรา (ธรรมยุต)	วัดอนงคาราม

ที่	กันยายน	รายพระนาม/นามเจ้าภาพ	หมายเหตุ
๕๘	วันอังคารที่ ๒๒	คุณโอฬาร-จำลอง อัศวฤทธิกุล พร้อมญาติมิตร	วัดอาวุธวิกสิตาราม
๕๙	วันพุธที่ ๒๓	คณะสงฆ์วัดบอนใหญ่ จ.นครปฐม และครอบครัวธีรธรรมวิทย์	วัดราชประดิษฐฯ
๖๐	วันพฤหัสบดี ที่ ๒๔	คณะสงฆ์จังหวัดเพชรบุรี (ธรรมยุต)	วัดหงส์รัตนาราม
๖๑	วันศุกร์ที่ ๒๕	คุณชวลิต รองจรัสนาค (๐๑-๖๑๐-๘๓๙๐)	วัดโบสถ์สามเสน
๖๒	วันเสาร์ที่ ๒๖	คณะสงฆ์จังหวัดชลบุรี (ธรรมยุต)	วัดโมลีโลกยาราม
๖๓	**วันอาทิตย์ ที่ ๒๗**	**วัดปทุมวนาราม**	**สัตตมวารที่ ๙ วัดดอน**
๖๔	วันจันทร์ที่ ๒๘	คุณสงฆ์จังหวัดสิงห์บุรี-อุทัยธานี (ธรรมยุต)	วัดเทพศิรินทราวาส
๖๕	วันอังคารที่ ๒๙	คุณนงลักษณ์ พงศ์ติรพัตร์-คุณไกรสร นนทการ-คุณสิทธิพันธ์ อริยาดิเรก	วัดสังเวชวิศยาราม
๖๖	วันพุธที่ ๓๐	เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช	วัดอนงคาราม

ที่	ตุลาคม	รายพระนาม/นามเจ้าภาพ	หมายเหตุ
๖๗	วันพฤหัสบดี ที่ ๑	มูลนิธิศาลาพระราชศรัทธา และมูลนิธิจิตตถาวโร-วงศ์มาลัย	วัดเทพศิรินทราวาส
๖๘	วันศุกร์ที่ ๒	พระอภิชาติ อภิชาติ-พนักงานสุสานหลวง-แม่ครัว-แม่บ้าน	วัดสังเวชวิศยาราม
๖๙	วันเสาร์ที่ ๓	พล.ท.ม.จ. พิสิษฐ์ดิศพงษ์ ดิศกุล และครอบครัว	วัดช่างเหล็ก
๗๐	**วันอาทิตย์ที่ ๔**	**พล.ต.อ.ประภัทรเผ่า ปัณยาชีวะ และเครือญาติ**	**สัตตมวารที่ ๑๐ วัดสุวรรณ**
๗๑	วันจันทร์ที่ ๕	วันออกพรรษา งดสวด	วันมหาปวารณา งดสวด
๗๒	วันอังคารที่ ๖	คณะสงฆ์และกองทุนพระราชวุฒาจารย์ (นาค อิสินาโค) วัดท่าตำหนัก จ.นครปฐม	วัดกัลยาณมิตร
๗๓	วันพุธที่ ๗	เจ้าประคุณสมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ และแม่กองบาลีสนามหลวง	วัดเทพศิรินทราวาส
๗๔	วันพฤหัสบดี ที่ ๘	คณะสงฆ์วัดสัมพันธวงศ์-มูลนิธิสุจิณฺโณอนุสรณ์ และสมาคมสัมพันธวงศ์	วัดปากน้ำ
๗๕	วันศุกร์ที่ ๙	บริษัท ยานัตถุ์หมอชิต	วัดยานนาวา
๗๖	วันเสาร์ที่ ๑๐	คุณอนงค์ หล่อกิตติวณิชย์ และครอบครัว	วัดพระยาทำ
๗๗	**วันอาทิตย์ที่ ๑๑**	**คณะศิษย์พระอุปัชฌาย์ “ชินทตฺตเถร” ครอบครัวเงินรัตน์ และคุณมัณฑนา ออกฉิม**	**สัตตมวารที่ ๑๑ วัดบางไกรใน**

ที่	ตุลาคม	รายพระนาม/นามเจ้าภาพ	หมายเหตุ
๗๘	วันจันทร์ที่ ๑๒	พล.ต.ท.วีระ วิสุทธิกุล และคณะ	วัดธาตุทอง
๗๙	วันอังคารที่ ๑๓	พระครูจิรวัฒนาทร วัดอรัญญิกาวาส และคณะสงฆ์ อุบาสก อุบาสิกา	วัดเทพศิรินทราวาส
๘๐	วันพุธที่ ๑๔	คณะสงฆ์จังหวัดจันทบุรี-ตราด (ธรรมยุต)	วัดอาษาสงคราม
๘๑	วันพฤหัสบดีที่ ๑๕	คุณจงจิต ศักดามิ่งมงคล และคณะ	วัดชัยมงคล
๘๒	วันศุกร์ที่ ๑๖	วังคลองเตย	วัดเทพศิรินทราวาส
๘๓	วันเสาร์ที่ ๑๗	พระวิจิตร สุวิจิตฺโต และครอบครัววินิตวัฒนคุณ	วัดไผ่ตัน
๘๔	**วันอาทิตย์ที่ ๑๘**	**สกุล "เวชชาชีวะ"**	**สัตตมวารที่ ๑๒ วัดเจ้ามูล**
๘๕	วันจันทร์ที่ ๑๙	คณะศิษยานุศิษย์	วัดเทพธิดาราม
๘๖	วันอังคารที่ ๒๐	ครอบครัว "จุลพาณิชยกรรม"	วันอุโบสถ วัดบางไส้ไก่
๘๗	วันพุธที่ ๒๑	คณะสงฆ์จังหวัดปทุมธานี (ธรรมยุต)	วัดดุสิตาราม
๘๘	วันพฤหัสบดีที่ ๒๒	บริษัท ลีลาเท็กซ์ จำกัด บริษัท บ้านสุนทรค้าผ้า จำกัด	วัดราชผาติการาม
๘๙	วันศุกร์ที่ ๒๓	คณะศิษยานุศิษย์	วัดสระเกศ
๙๐	วันเสาร์ที่ ๒๔	คณะกรีนสปอต	วัดช่างเหล็ก

ที่	ตุลาคม	รายพระนาม/นามเจ้าภาพ	หมายเหตุ
๙๑	**วันอาทิตย์ที่ ๒๕**	**คณะสงฆ์รามัญธรรมยุต**	**สัตตมวารที่ ๑๓ วัดชนะสงคราม**
๙๒	วันจันทร์ที่ ๒๖	คณะสามเณรวัดเทพศิรินทราวาส	วัดปทุมคงคา
๙๓	วันอังคารที่ ๒๗	คณะสามเณรวัดเทพศิรินทราวาส	วัดราชสิทธาราม
๙๔	วันพุธที่ ๒๘	นายสังวาลย์-นันทา วงศ์วรรณ ร.ต.พิศิษฐ์ นายหัตถพงษ์ เอื้อวิทยา นายธงชัย-ประภาศิริ อานันโทไทย	วัดประยุรวงศาวาส
๙๕	วันพฤหัสบดี ที่ ๒๙	บริษัท เทคโนโลยี มีเดีย จำกัด	วัดระฆังโฆสิตาราม
๙๖	วันศุกร์ที่ ๓๐	คุณเจษฎา กิตติมาโนช และครอบครัว	
๙๗	วันเสาร์ที่ ๓๑	บ. อุปกรณ์ตัดเย็บ	วัดราชประดิษฐ์ฯ

ที่	พฤศจิกายน	รายพระนาม/นามเจ้าภาพ	หมายเหตุ
๙๘	วันอาทิตย์ที่ ๑	ร้าน ช.อุปกรณ์	วัดประยุรวงศาวาส
๙๙	**วันจันทร์ที่ ๒**	**พระบรมราชานุเคราะห์ บำเพ็ญพระราชกุศล สตมวาร (ครบ ๑๐๐ วัน) กรรมการ คณะธรรมยุต บำเพ็ญกุศลถวายโดยเสด็จ พระราชกุศล ในภาคเย็น**	**สัตตมวารที่ ๑๔**

ที่	พฤศจิกายน	รายพระนาม/นามเจ้าภาพ	หมายเหตุ
๑๐๐	วันอังคารที่ ๓		
๑๐๑	วันพุธที่ ๔		วันอุโบสถ
๑๐๒	วันพฤหัสบดีที่ ๕		
๑๐๓	วันศุกร์ที่ ๖		
๑๐๔	วันเสาร์ที่ ๗	ราชสกุล "จักรพันธุ์"	วัดกันมาตุยาราม
๑๐๕	**วันอาทิตย์ที่ ๘**		**สัตตมวารที่ ๑๕ วัดบรมนิวาส**
๑๐๖	วันจันทร์ที่ ๙		
๑๐๗	วันอังคารที่ ๑๐		
๑๐๘	วันพุธที่ ๑๑		
๑๐๙	วันพฤหัสบดีที่ ๑๒		
๑๑๐	วันศุกร์ที่ ๑๓		
๑๑๑	วันเสาร์ที่ ๑๔	ครอบครัวเกียรติสถาปัตย์	วัดราชบพิธฯ
๑๑๒	**วันอาทิตย์ที่ ๑๕**	**คุณหญิงสงวนศรี จันทรางสุ**	**สัตตมวารที่ ๑๖ วัดปทุมวนาราม**

ที่	พฤศจิกายน	รายพระนาม/นามเจ้าภาพ	หมายเหตุ
๑๑๓	วันจันทร์ที่ ๑๖		
๑๑๔	วันอังคารที่ ๑๗		
๑๑๕	วันพุธที่ ๑๘		วันอุโบสถ
๑๑๖	วันพฤหัสบดี ที่ ๑๙		
๑๑๗	วันศุกร์ที่ ๒๐		
๑๑๘	วันเสาร์ที่ ๒๑	บริษัท ไทยกวงค้าผ้า จำกัด	วัดมกุฏกษัตริยาราม
๑๑๙	**วันอาทิตย์ที่ ๒๒**	**ครอบครัวขำสง**	**สัตตมวารที่ ๑๗ วัดประยุรวงศาวาส**
๑๒๐	วันจันทร์ที่ ๒๓		
๑๒๑	วันอังคารที่ ๒๔		
๑๒๒	วันพุธที่ ๒๕		
๑๒๓	วันพฤหัสบดี ที่ ๒๖		
๑๒๔	วันศุกร์ที่ ๒๗	กลุ่มบริษัท ในเครือโอฬาร กรุ๊ป	วัดโสมนัสวิหาร
๑๒๕	วันเสาร์ที่ ๒๘	คณะศิษยานุศิษย์	วัดราชาธิวาส
๑๒๖	**วันอาทิตย์ที่ ๒๙**	**ครอบครัวคุณหยั่น สุขสิงห์**	**สัตตมวารที่ ๑๘ วัดบรมนิวาส**

ที่	พฤศจิกายน	รายพระนาม/นามเจ้าภาพ	หมายเหตุ
๑๒๗	วันจันทร์ที่ ๓๐		
ที่	**ธันวาคม**	**รายพระนาม/นามเจ้าภาพ**	**หมายเหตุ**
๑๒๘	วันอังคารที่ ๑		
๑๒๙	วันพุธที่ ๒		
๑๓๐	วันพฤหัสบดีที่ ๓		วันอุโบสถ
๑๓๑	**วันศุกร์ที่ ๔**	**งดสวด**	**งดสวด**
๑๓๒	**วันเสาร์ที่ ๕**	**วันเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ ธันวา มหาราช**	**งดสวด**
๑๓๓	**วันอาทิตย์ที่ ๖**	**งดสวด**	**สัตตมวารที่ ๑๙ งดสวด**
๑๓๔	วันจันทร์ที่ ๗		
๑๓๕	วันอังคารที่ ๘		
๑๓๖	วันพุธที่ ๙		
๑๓๗	วันพฤหัสบดีที่ ๑๐		
๑๓๘	วันศุกร์ที่ ๑๑		

ที่	ธันวาคม	รายพระนาม/นามเจ้าภาพ	หมายเหตุ
๑๓๙	วันเสาร์ที่ ๑๒	คณะศิษยานุศิษย์	วัดมกุฏกษัตริยาราม
๑๔๐	**วันอาทิตย์ที่ ๑๓**	**หม่อมเจ้าหญิงพันธุวโรภาส เศวตรุนทร์ และคณะ**	**สัตตมวารที่ ๒๐ วัดราชผาติการาม**
๑๔๑	วันจันทร์ที่ ๑๔	ร้านทองจินฮั่วเฮง	วัดราชบพิธฯ
๑๔๒	วันอังคารที่ ๑๕		
๑๔๓	วันพุธที่ ๑๖	พระมหาจันทร์ จนฺทูปโม และคณะ	วัดช่างเหล็ก
๑๔๔	วันพฤหัสบดี ที่ ๑๗		วันอุโบสถ
๑๔๕	วันศุกร์ที่ ๑๘	คณะศิษยานุศิษย์	วัดประทุมวนาราม
๑๔๖	วันเสาร์ที่ ๑๙	คุณกิตติเดช นิ้มวงษ์เจริญสุข และครอบครัว	วัดอนงคาราม
๑๔๗	**วันอาทิตย์ที่ ๒๐**	**คณะศิษยานุศิษย์ของ พระครูปลัดวิริยวัฒน์ วัดธาตุทอง**	**สัตตมวารที่ ๒๑ วัดอนงคาราม**
๑๔๘	วันจันทร์ที่ ๒๑		
๑๔๙	วันอังคารที่ ๒๒		
๑๕๐	วันพุธที่ ๒๓		

ที่	ธันวาคม	รายพระนาม/นามเจ้าภาพ	หมายเหตุ
๑๕๑	วันพฤหัสบดี ที่ ๒๔		
๑๕๒	วันศุกร์ที่ ๒๕		
๑๕๓	วันเสาร์ที่ ๒๖	พระครูวิสุทธิเขมากร	วัดราชสิทธาราม
๑๕๔	**วันอาทิตย์ที่ ๒๗**	**พระครูสังฆกิจจารักษ์**	**สัตตมวารที่ ๒๒ วัดประยุรวงศาวาส**
ที่	มกราคม	รายพระนาม/นามเจ้าภาพ	หมายเหตุ
๑๕๕	วันเสาร์ที่ ๒	คุณนิภา วิรุฬห์จรรยา และคณะญาติ	วัดปทุมวนาราม
๑๕๖	วันอาทิตย์ที่ ๓	พระปริยัติเมธี	วัดประยุรวงศาวาส
๑๕๗	วันเสาร์ที่ ๙	นวกะ ๒๔	
๑๕๘	วันอาทิตย์ที่ ๑๐	พ.ม.จันทร์ และคณะ	

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์
หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร โทร. ๒๘๑๗๗๙๐
พลอากาศเอก หะริน หงสกุล ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๕๔๒

ประวัติวัดเทพศิรินทราวาส